

અમરુશતક

શ્રી બાલુભાઈ

તરફથી સપ્રેમ નેદ

મહાકવિ અમરના મૂળ સાથે સમશ્લોકી અનુવાદ.

૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
અમદાવાદ.

અસ્ત્વન્યષુ રસેષુ સત્સુ વિજયો શૃંગાર એકો રસઃ ।
વામનમદ્વવાણસ્ય ।

આવૃત્તિ ૪, પ્રેત ૬૦૦૦. સં. ૧૯૭૬, સં. ૧૯૧૯.

મૂલ્ય

૩૧૦૦

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

છાપનાર મોતીલાલ શામળદાસ,
યુનિયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડ, અમદાવાદ.

अमरुककवरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते । भरतटीकाकाराः ।

मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयः दृश्यन्ते । तथा
हमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव ।
ध्वन्यालोकः । ३ । ७ ।

रसध्वनेरुपनिबन्धनक्षमा अमरुकप्राया एव महाकवयः । अर्जुनवर्मदेवः ।

मुक्तके । रसानुसारि रीत्यादि भूयादमरुके यथा । साहित्यसारः ।

चित्रमरुमरीचिकाशतैः सुतमां मुग्धधियो विमोहिताः ।

कामममरुमाधुरीशरीममृतास्वादसुखां धयन्त्विमाम् ॥ अनुवादकस्य ।

“The most important lyrical work is the *Amaru-cataka*, or ‘Hundred stanzas of Amaru.’ The author is a master in the art of painting lovers in all their moods, bliss and dejection, anger and devotion. He is especially skilful in depicting the various stages of estrangement and reconciliation. It is remarkable how, with a subject so limited, in situations and emotions so similar, the poet succeeds in arresting the attention with surprising turns of thought, and with subtle touches which are ever new.”

પ્રસ્તાવના.

(૧)

બિના પૂર્વ કવિ કે હૃદય સે હૃદય મિલાવે અનુવાદ કરના શુદ્ધ જ્ઞાન મારના હી મહીં, કવિ કા લોકાંતરસ્થિત આત્મા કો નરકકષ્ટ દેના હે.

શ્રીહરિશંદ્રકલા, નાટક નિવંધ, પૃષ્ઠ ૪૦.

અમરના શૃંગાર રસથી ઊભરાઈ જતા શ્લોક રસિક અને વિદ્વાનોમાં બહુ વખણાયેલા છે. આખ્યાનોનો દરિયો હોવાને જે રસ રૂપી અન્નત મહેનતે મળે છે, તે આ શંતકની અકેકી શ્લોકકલામાં રેલાઈ જાય છે. અમરશતકે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અમરનું નામ અમર કરી દીધું છે. એવી અપૂર્વ રસસામગ્રીવાળા કાવ્યના અનુવાદના સંબંધમાં પ્રયોજનની પ્રસ્તાવના પુનરુક્ત છે. તથાપિ અનુવાદના સામાન્ય ધોરણનું દિગ્દર્શન અપ્રસક્ત નથી—પરંતુ ધણ છે, એમ જાણી તેનું અહીં સંક્ષેપમાં સૂચન કરું છું.

કાવ્યનો આત્મા જે ધ્વનિ મનાય છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો અહીં મારો મુખ્ય પ્રયાસ છે. આ પ્રયાસમાં પ્રસિદ્ધ સાંપ્રદાયિક પાઠ જ્યાં જ્યાં સંગતિ અને ઔચિત્યના વિરુદ્ધ જણાયા, ત્યાં ત્યાં ગ્રંથાંતરમાંથી શુદ્ધ પાઠ શોધી કાઢી મૂળમાં મેં ઘટિત ફેરફાર કરી લીધો છે. કોઇ કોઇ સ્થળે મળી આવતા પાઠમાત્ર દૂષિત દીકા, ત્યાં વિશુદ્ધ રસસમાધિમાં સ્ફુરતા કવિના નિગૂઢ અંતર્ભાવના પ્રકાશની સહાયતાથી પાઠ શુદ્ધ કરી કવિની મૂર્છિત બનેલી વાણી રસના પુનઃપ્રભોધથી સજીવન—સતેજ કરી છે. વળી શ્લોકના સંગ્રહ અને પરિત્યાગમાં તથા પૂર્વાપર ગ્રંથનમાં દીકાકારને બાળુ પર મૂકી મને મારી દૃષ્ટિએ ચોગ્ય લાગ્યું તેમ કર્યું છે. અનુવાદ કરવામાં પણ દીકાકારના કેવળ દાસ ન બનતાં મેં સ્વતંત્રતા વાપરી છે.

આપેલી વીગત જે ધોરણ ઉપર આ અનુવાદ કર્યો છે, તે જણાવવાને અર્થ છે: મારો આશય ખીજ અનુવાદ ઉપર આક્ષેપ કરવાનો નથી. ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત નાટકનું ભાષાંતર કરવામાં અગ્રેસર હોવાની રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર યાજ્ઞિકની કીર્તિ જાહેર છે; કવિશિરોમુણિ કાલિદાસ આદિના રસનો સ્વાદ અખાડવાની રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામની ઉત્કંઠા જગજાણીતી છે; મહાકવિ ભવભૂતિના કાવ્યામૃતનું પાન કરાવવાની રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીની ત્વરા સુપ્રસિદ્ધ છે; કાદંબરીના મોહક માધુર્યનો પરિચય કરાવવાનો રા. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનો

ઉત્સાહ વિખ્યાત છે; અને મેઘના મનોહારી પ્રાદ ધ્વનિ વિશે ચિત્ત લગાવી રસનાં ણિદુ ગ્રહણ કરવામાં સ્વર્ગવાસી સાક્ષર રા. રા. નવલરામ દેવદાસીરામનો આતક તુલ્ય અભિનિવેશ સર્વવિદિત જ છે. તેમની અગ્રેસ-તા, તેમની ઉત્કંઠા, તેમની ત્વરા, તેમનો ઉત્સાહ, અને તેમનો અભિનિ-વેશ ખૂબ આદરણીય છે. પરંતુ મારો નમ્ર ઉદ્દેશ જનતા પ્રપત્તે કવિનો ભાવ કવિનો અંતર્ગત અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાનો છે. એથી વધારે લોભ કે ચડતી આકાંક્ષા છે નહિ.

ગમે તેટલી તબવીજ રાખતાં એ ઘડે ઘડે ભરાય તે તો દુર્ઘટ છે. આથી કોઈ સ્થળે એમે જાન્યું હશે, કે મૂળતી કોઈ ખુપ્પી અનુવાદમાં પૂરે. પૂરી નહિ પણ કિતરી હોય. તેમ વળી કોઈ એવું પણ સ્થળ હશે, જ્યાં ગુર્જરી વાણીના પ્રતાપે મૂળનો રસ રેલાઈ ચાલ્યો હશે.

સંસ્કૃત પદ્યબંધના ભોગીની રુચિને અનુસરી અનુવાદ સંખ્યા અને રચનામાં સમસ્ત્રોત્રી રાખ્યો છે. પદ્યાત્મક અનુવાદનું ગદ્યમાં જે વિવેચન આપ્યું છે તે, અલંકારશાસ્ત્રમાં જેમનો પ્રવેશ થયો છે, તેમના માટે છે; કેવળ અજ્ઞાન કે પરમ વિદ્વાનના માટે નથી. સમાનાર્થ શ્લોક કોઈ કોઈ સ્થળે આપ્યા છે, તેમાંના કેટલાક અમરુતી પૂરવેના અને કેટલાક પછીના કવિ-ઓના છે. તે શ્લોકો અમરુતી કવિત્વશક્તિની તુલના કરવામાં અને કવિનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવામાં ઉપયોગી નીવડશે.

આમ છતાં એ સુખસુખસુખ ભારતેંડ, હૃદિશ્વંદ્રના મહાવાક્યનાં ઉ-જ્જવળ વચન સુદ્ધિ આગળ તરે છે, ત્યારે સહજ સ્ખલનના બચથી ક્ષુભિત ચિત્ત કંપે છે. પરંતુ *પ્રારબ્ધમપરિત્યાજ્યમેવ । એ નીતિસત્ત્વી વળી દૃઢતા ધરી આ પ્રયત્ન રસિક વાંચનારને તે નિવેદન કરે છે. જે તેથી મ-હાકવિ અમરુતી કીર્તિ ગુર્જરી વાણીના ઉજ્જવળ પ્રદેશમાં નૈસર્ગિક ને-જથી પ્રકાશે છે, તો તે સાર્થક જ બને છે. બીજી રીતે પણ સરસ્વતીની આરધનામાં અને સ્વયંધુની સેવામાં આયુષનો જે ક્ષણ જાય તે સંકળ જ છે.

(૨)

અમરુતકની આ નવી આવૃત્તિ કાઢતાં પહેલાં હેમ પૂરતી કાળ-જીથી શોધી લીધું છે. જ્યાં ખામી જણાઈ ત્યાં ઘાટમાં જરૂરેના સંધારો કર્યો છે. જે તરફના છેડામાં પણ મુદ્દાની વધારો કર્યો છે. તાજ, એવું ને

* હાથમાં લીધેલું મૂકી ન જ દેવું (જીઓ મુદ્રારાક્ષસ નાટક, અંક ૨).

સોનાગેરના સંસ્કારની પણ ખામી રાખી નથી. હવે તો હાલના ચોકસીએ દક્ષિણના પુરાણા સોનીનો દાગીતો પરખી લેવો રહ્યો છે.

આજકાલ સાહિત્યના બજારમાં તરેહતરેહના દાગીનાનો સુકાળ થઈ ગયો છે. તેની બહોળી ખપત થવા વેપારીઓ મોહ લગાડે એવી જાહેર-ખબરો છપાવવાની, ધરાક ખેંચી આણે એવાં પાટિયાં લટકાવવાની અને મન પિગળાવી દે એવી બીજી અનેક શુક્તિઓ રચવાની ખટપટ કરી રહ્યા છે. માલની કીમત આંકનારાની પેઢીઓ પણ વધી છે; છતાં એકે એક દુકાને ભીડ બહુ છે. ધર્મને કાંટે પણ પડાપડી તેટલી જ છે. પરંતુ અહીં ગરબડ નભતી નથી. છાસિયા સોનાથી માંડી ઊંચા તેજ્યના સોના સુધીની ખરી કસોટી કાઢી પૈસો પણ લીધા વગર ધર્મની પેઢીઓ ધર્મની ચીઠી કરી આપે છે. તેમની પરખથી સૌ રાજ થાય છે ને સંતોષ માને છે. માત્ર બાલક માલ ધબડાવનારા પતરાજીબોર જ બબડતા જોવામાં આવે છે. આ બધી સુગમતા સાધારણ રીતે બજાર બરના દાગીનાને મળે છે. જોર બરનો માલ તો ચોકસીઓ હાથમાં એ લેતા નથી. ધર્મના કાંટાવાળા એવા બેકદર કે સાંકડાં મનના નથી થતા. તેઓ આ નવાં બરનો માલ કસોટી ઉપર સોનાના લીસોટા જેવા પલકારા મારતી દૃષ્ટિએ આવકાર દેવા મોકળા હાથના પક્ષમાં સંધરે છે. પરંતુ ભવના ભવ જતાં પણ એ માલનો કસોટીએ ચડવાનો કે કાંટે તોળાવાનો વારો આવતો નથી.

સાહિત્યના હિતને માટે આપણે ઇચ્છીએ કે ચોકસીઓ આ નવાં બરના માલની ચોકસી કરે અને ધર્મના કાંટાવાળા એને કાંટે પણ ચડાવે. એઓનો ઉમદા પેશો યા તો ફરજ બજારની રૂપ કેળવવી એ છે; નહિ કે તે માત્ર સંતોખવી. સારા માલને પોષણ નહિ મળે, સારા માલની પરખ પણ નહિ થાય, તો પછી તેની નીપજ અને ખપત શી રીતે વધશે ?

કમાઈ કરવા ઇચ્છનારને અંથના ગુણ ગાવાનો વર્તમાનપત્રોમાં ધણો એ માગ છે. આજકાલ પોતાનાં બણગાં ફૂંકનારી જાહેરખબરો છાપામાં ઓછી છપાતી નથી. પરંતુ થોડા જ રસિક પુરુષો એ આપવડાર્ધનાં પોકળ વ્યાખ્યાનો ભણી નજર નાંખે છે. આવા વાચકોના વિનોદ સાંકે લખાયેલાં પુસ્તકો જાહેર પત્રકારોના વિવેચન વગર વરસનાં વરસ ચોપડીઓ વેચનારની દુકાનના કડુખલા સેવે છે ને કાલાંતરે ધીરે ધીરે પ્રસિદ્ધિ પામી ખંપે છે. આ ભારે ઢીલને જ છપાવનાર મોટામાં મોટું તુકસાન સમજે છે. એ કંઈ કમાઈ કરવા પુસ્તક છપાવતો નથી, કે વ્યાખ્યાનનાં

વલોપાત અથવા નફાતોટાની હાયવાય કરે. એને તો, આવૃત્તિ એમ વહેલી અને વધારે થાય તેમ ખામી દૂર કરવાની તક વહેલી ને વધારે મળે, એ જ લોભ હોય છે. એ નિખાલસ લોભ વાળખી ટીકાથી અને ઘટતી બહેરાતથી શું પોસવા લાયક નથી ?

બાણુ પુરુષે કરેલી કદર વેળાસર અને વખતસર હોય એમ ધ્યક્ષવા ભોગ છે; નહિ કે મહામદ ગિઝનવીએ દારસી શાયર ફિરદુશીના રવાન પર નવાબેલી અશરશીની થેલીઓના જેવી. જિગર ખૂઝ બાણુ પણ જીખાન ચૂપ રહે, તેનું તો શું કહેવું ?

કવેરમિપ્રાયમશબ્દગોચરં સ્ફુરન્તમાર્દ્રેષુ પદેષુ કેવલમ્ ।

વદદ્ધિરજ્ઞૈઃ કૃતરોમવિક્રિયૈર્જનસ્ય તૂર્ણો ભવતોડયમજ્જાલિઃ ॥

(૩)

સાહિત્યનું આકાશ વિદ્યુદ્ભોગ્ય ચર્ચાથી ભરાતું જાય છે. ઇતિહાસની શોધખોળ અને હસ્તલેખના સંશોધનતૂં કાર્ય વેગ ભેર આગળ વધેલ છે. એમાં રસ લેનાર વર્ગ બહોળો થયો છે. પરંતુ પચીસ વરસ ઉપર મેં પ્રથમ અનુવાદ છપાવ્યો ત્યારથી માંડીને આજ પર્યંત અમરુ અને અમરુશતક વિશે માનપાત્ર ચર્ચા પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં થઈ નથી. મુક્તકકવિના દેશ-કાળનો નિર્ણય કોઈએ આદ્યો નથી; એની શતશ્લોકીની વાચના નિર્ધારવાનો પ્રયાસ કોઈ નથી. અમરુ અને એની કૃતિ ચર્ચાક્ષેત્રની બહાર રહ્યાં છે. તેમને માટે તો પા સદી ખાલી જ ગઈ છે. દક્ષિણના અમરુની સ્થિતિ ઉત્તરના ભર્તૃહરિના જેવી છે. એના વિશે લાંખી દંતકથા છે, પણ મુદ્દાસર ઇતિહાસ નથી. શૂંગાર, નીતિ અને વૈરાગ્યનાં શતકોની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે; પરંતુ ભર્તૃહરિની ખરી કૃતિ તો મૃગ્ય જ છે. પાઠશાળાના પઠન પાઠનમાં પરિગણિત છતાં પણ એ મુક્તકકારની આ દશા છે, તો જોયા અભ્યાસમાં જેને સ્થાન નથી એવા અમરુની ક્યાં વાત ? ચર્ચાના આ અભાવને લીધે ખીબા વિદ્વાનોના વિચાર સાથે મારા વિચારોની તુલના કરવાનો અને તથ્ય આંકવાનો અભીષ્ટ અવસર મને મળ્યો નથી. એ કારણથી આટલે લાંબે ગાળે પણ નિરુપાય મારે એકમાર્ગી નિર્ણયો નિવેદન કરવા પડે છે. એ ઉત્તર પૂજનનું સાકર માંખણ ને તુલસીપત્રનું નૈવેદ્ય બાવના ભૂખ્યાને માન્ય હો.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

અમરુ અને એના દીકાકાર.

“કવિની કવિતા જાણવામાં લાલ છે. પરંતુ કવિને જાણવામાં તે કરતાં પ્રાણ અધિક લાલ છે.”
ખંડિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય.

કવિજીવનની ચતુઃસૂત્રી.

૧ ચાર જ પદમાં રસ જમાવનાર અમરુ કવિનો જ્ઞતાંત પણ ચાર જ વાક્યમાં સમાય છે. એ ઇસવી સનના સાતમા સૈકાના છેવટમાં થયો હતો. એ દક્ષિણનો વતની હતો. એ જાતે સુવર્ણકાર હતો. એણે અમરુ-શતક રચ્યું છે.

કવિનો સમય.

૨ નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આનંદવર્ધન આચાર્ય અમરુના મુક્તાકાનાં ભારે વખાણ કરે છે. આઠમાના ઉત્તરાર્ધનો વામન પણ અમરુશતકમાંના એ (૮,૯૯) મુક્તકો દર્શાવે તરીકે જિતારે છે*. વિંધ્યાચળની પારના અમરુ કવિની કીર્તિ આ રીતે હિમાચળનાં શિખર સુધી પહોંચી ગઈ, એ બનાવ બનવાને ઓછામાં ઓછાં પચાસ વરસ લાગ્યાં હશે. કેમકે સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં જાણુ કવિના સત્કર્તા મહારાજા †હર્ષનો કાળ થયો, ત્યારપછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ સાહિત્યના પ્રસારને અનુકૂળ ન હતું. શારદાદેશ ‡બાદ કરતાં વિંધ્યાચળની ઉત્તરે કોઈ પણ

* આલંકારિક વામન શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પછી થયો છે. એણે ઉત્તર-રામચરિતમાંના **इयं गेहे०** પ્રતીકવાળો શ્લોક **काव्यालंकारसूत्रवृत्ति**માં જિતાર્યો છે. ભવભૂતિને કનોજના યશોવર્માનો આશ્રય હતો. એ કિરીટધારી નાટકકારને મુક્તાપીઠ લલિતાદિત્યે ઈ.સ. ૭૪૦ ના અરસામાં મરાસ્ત ક્યો હતો; જુઓ V. A. Smith's Oxford History of India. કાશ્મીરના એ પ્રતાપી રાજાનો રાજ્યકાળ ડૉ. રામકૃષ્ણ ઓપાલભાંડારકર ઈ.સ. ૭૨૪-૬૦ નિર્ધારે છે; જુઓ **मालतीमाधव**, આવૃત્તિ ૨ નો ઉપોદ્ઘાત. તેના પછી બાર વરસે જયાપીઠ ભાદીએ આવ્યો. એનો રાજ્યકાળ ઈ.સ. ૭૭૨-૮૦૩ કરે છે. આલંકારિક વામન તેનો મંત્રી હતો, એવું કાશ્મીરના પંડિતોનું માનવું છે. આથી એને આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધનો કહ્યો છે. † હર્ષનો રાજ્યકાળ ઈ.સ. ૬૦૬ ૪૮; જુઓ ‘**प्रियदर्शन**’ કિંવા **विन्ध्यवन**ની કન્યકા’ના આરંભે ‘**यकवर्तिकवि** હર્ષ’ એ મયાળાનો લેખ. ‡ કાશ્મીર.

સાહિત્યપોષક સમર્થ રાજ્ય રહ્યું ન હતું. દક્ષિણમાં પાંતાપીના ચાલુક્યો અને કાંચીના પદ્મવો હારજીતની બિલપાથલ મચાવી રહ્યા હતા. આ અશાંતિ અને નબળાઈના ગાળામાં અમરુશતકની ખ્યાતિ હારતખંડની ટોચે પસરવાને પાંચ દાયકા જરૂરના છે. એ અટકળે અમરુ “સાતમા સૈકાના છેવટમાં થયો હતો” એમ મેં આરંભમાં કહ્યું છે.

૩. અમરુ ઉપર જણાવેલા પૂર્વ અવધિ કરતાં વહેલો થયો હોય એમ લાગતું નથી. શાથી જો અમરુશતકના અઢારમા મુક્તક સુરતવિરતોંમાં શિશુપાલવધના દસમા સર્ગના ખેતાળીસમા શ્લોક ઉત્તરીયવિનયાતુંની રહેજે પારખી કઢાય એવી છાયા જોવામાં આવે છે. આ મહાકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગના ચૌદમા વદનસૌરમઠ પ્રતીકવાળા શ્લોકમાંના લોમપરિન્નમદ્મ-મર શબ્દો તો નજીવા ફેરફારથી એના એ ક્રમમાં અમરુએ શતકના આ-દિમંગળમાં બિતાર્યા છે. એ બિતારા પછી એણે વિન્નમમૃત્ બોલ વાપર્યો છે, તે શક્યાર્થથી ભાધના સંમૃતશોમની અને સ્વરૂપથી સંન્નમની તાત્કાલિક સ્મૃતિ આપે છે. આ અર્થના અને શબ્દના ચોક્કસ મળતાપણા ઉપરથી હું અટકળ આંધું છું, કે અમરુએ શિશુપાલવધ કાવ્ય જોયું હશે. ખીજા શબ્દમાં કહિયે તો મુક્તકકાર ભાધના પછી થયો હશે. મહાકવિ ભાધનો પિતા દત્તક તેની સર્વભોગ્ય ઉદ્ધારનાને લીધે સર્વાશ્રયના ઉજ્જવળ ઉપનામથી વિખ્યાત હતો*. પિતામહ સુપ્રભદેવ શ્રીધર્મલ નરેન્દ્રના સર્વાધિ-

* જુઓ શિશુપાલવધની પ્રશસ્તિનો શ્લોક ત્રીજો. જૈની દંતકથામાં દત્તકનો શુભંકર નામે ભાઈ ગણાવ્યો છે. તેને સિદ્ધ નામે પુત્ર થાય છે. તે જૈની દીક્ષા લે છે ને સિદ્ધર્ષિ નામથી ઓળખાય છે; જુઓ પ્રમાવકચરિતમાં સિદ્ધર્ષિનો પ્રબંધ. એ કથા પ્રમાણે ભાધ અને સિદ્ધ કિંવા સિદ્ધર્ષિ પિતરાઈ ભાઈ અને સહજીવી લેખાય. પરંતુ સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિમવપ્રપન્ન કથા રચ્યાની જે સાત આપી છે તે એ ઘટનાની વિરુદ્ધ ભય છે. ઉક્ત કથા ભાધ પછી ત્રણસે વરસે રચાઈ છે. એ ઉત્તમ જૈનકથાનો યુગ હતો. નવમા શતકના ત્રીજા પાંચામાં પાદવિભાચાર્ય તરંગ-વર્તીના પ્રવાહથી જૈન કથાસાહિત્યને પ્રબળ વેગ આપ્યો. એમના સમયમાં રાષ્ટ્ર-દંટકૃષ્ણરાજ આકાલવર્ષ શુભરૂંગ (ઈ.સ. ૮૭૮-૮૧૨) માન્યખેટમાં રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારપછી સિદ્ધર્ષિના ગુરુભાઈ ઇદ્રસૂરિએ દાક્ષિણ્ય મુદ્રાવાળી કુવલયમાલા શક ૮૦૦ (ઈ.સ. ૮૭૮)માં રચી. એમનાં તીર્થુ વચનથી ઉત્તેજિત થઈ સિદ્ધ-ર્ષિએ સં. ૯૬૨ (ઈ.સ. ૯૦૨)માં ઉપમિતિમવપ્રપન્ન કથા ગૂંથી; જુઓ પ્રસ્તુત

કારીની જાણી પદવિએ પોડેચો હતો. ધર્મજ્ઞઃ ધર્માદિત્યનું ટુંકાવેલું પ્રીતિઃ વાયક રૂપ છે. વલ્લભીનો પ્રથમ શીલાદિત્ય ધર્માદિત્ય ગિરુદ ધરાવતો હતો. એના સમયમાં અપર માલવા વલ્લભી રાજ્યનો ભાગ હતો. ચીનાઇ સાધુ ચયનચંગની નોંધમાં અપર માલવાના સર્જિત પુણ્યપવિત્ર રાજા તરીકે શીલાદિત્યનાં વખાણ કર્યાં છે. માધ પણ એ પ્રજાપ્રિય રાજા આગળ પિતામહેના ચલણના સંબંધમાં લખે છે, કે જેમ લોક યુદ્ધ ભગવાનનાં વચનને માન આપતા હતા તેમ સુત મહીપતિ સુપ્રભદેવનાં વચનને માન આપતા હતા. ધર્માદિત્ય ગિરુદધારી પ્રથમ શીલાદિત્ય રાજાએ ઈ. સ. ૫૮૪-૬૦૯ ની આસપાસના ગાળામાં રાજ્ય કર્યું હતું. એ નરેશના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવને અને માધ કાવને એ પેઢીનું એટલે ચાર દાયકાનું અંતર છે. એ હિસાબે શિશુપાલવંધનો કર્તા સાતમા શતકના પહેલા ચરણને અંતે થયો સંભવે છે. એ સમયે અપર માલવામાં હુણોની જાતનો વર્મલાત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઈ. સ. ૬૮૨ ની સાલના શિલા-

ક્યાની પ્રશસ્તિ, સિદ્ધર્ષિના બોધશુર હરિભદ્રસૂરિની વિરહ સુદાવાળી સમરાઃ રૂઝા પણ આ ઉજ્જવળ સમયની સંભવે છે. માધ અને સિદ્ધર્ષિનો દંતકથામાં ચવાંચલો સંબંધ એક જન્મભૂમિ અને એક પેઢીતામાને લીધે કદાચ ઘટવાયો હશે. સિદ્ધર્ષિના દેશકાળ વિશે ઉપમિતિમવપ્રપન્નકથાના પ્રો. જોશીના ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતમાં સવિસ્તર ચર્ચા છે, તે જોવા જિજ્ઞાસુને વીનતી છે.

* જુઓ શિશુપાલવંધની પ્રશસ્તિનો શ્લોક પહેલો. એના ખીલ ચરણમાં મળી આવતા પાઠોનો પેઢીજીતાર સંબંધ નિર્ધારી મેં ધર્મલાઘ્યસ્ય પાઠ દર્શાવ્યો છે. એ મૂળપ્રકૃતિ ઉપરથી પહેલો અક્ષર અર્ધનષ્ટ થઈ ટીકાકાર વલ્લભે સ્વીકારેલો વર્મલાઘ્યસ્ય અને ચોથો અક્ષર તદન નાશ પામી ધર્મલામસ્ય એ બે બ્રહ્મ પાઠ ઉત્પન્ન થયા છે. તે ઉપરથી બ્રહ્મતા વધી અનુક્રમે વર્મલાતસ્ય, ચર્મલાતસ્ય, ધર્મલાતસ્ય તથા નિર્મલાતસ્ય અને ધર્મનામસ્ય, ધર્મનાથસ્ય વર્મનામસ્ય તથા વર્મદેવસ્ય એ બે વિકૃતિપરંપરા ઉપજી જણાય છે. † પૂર્વે માલવ દેશના બે ભાગ હતા, પૂર્વમાલવ અને અપરમાલવ. પહેલાને અવન્તિ પણ કહેતા. તેની રાજધાની ઉજ્જયિની, અને અપરમાલવની શ્રીમાલ કિંવા ભિન્નમાલ હતી. † જુઓ Smith's Early History of India. § જુઓ શિશુપાલવંધની પ્રશસ્તિનો શ્લોક ખીલો. † જુઓ પ્રથમ શીલાદિત્યનાં દાનપત્રો. §§ અપર માલવામાં માલવોનું રાજ્ય હતું, તે હર્ષચરિત, રવિહીરતિહત પ્રશસ્તિ વગેરેને આધારે લખ્યું છે. સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં તેનો

લેખમાં એને એક બળવાન રાજ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ઉત્તરમાં ગુર્જર અને દક્ષિણમાં લાટ એના પરમ મિત્ર હતાં. ગુર્જર રાજ્ય જૂનું હતું. લાટ-માલવ રાજ્યો પ્રથમ શીલાદિત્ય પછીના ટૂંકઅમલી પ્રથમ ખરચહ અને તૃતીય ધરસેનના સમયમાં નવાં જન્મ્યાં હતાં. માલવ રાજની રાજધાની જે શ્રીમાલ કિંવા ભિન્નમાલ, તે શહેરનો માધ કવિ વતની હતો. એનો જન્મ પેઢીનામાના પુરાવા પ્રમાણે છઠ્ઠા શતકના છેલ્લા ચરણમાં થયો હતો. એણે બાલ્યાવસ્થામાં વિશાળ સંસ્કૃત, સાહિત્યનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. મહાકવિ ભારવિનું કિરાતાર્જુનીય એને ખાસ કરીને પ્રિય હતું. એને પિતામહના વારાની બહોળી સમૃદ્ધિ પેઢીજિતાર મળી હતી. પરંતુ એ પિતાના જેટલો અથવા તેનાથી અધિક ઉદાર હતો. તેને લીધે એ લખલૂટ સંપત્તિ ખૂટી ગઈ; અને સર્વાશ્રયનો પુત્ર કદર વગરના મ્લેચ્છના અમલમાં આશ્રય વિના મરણ પામ્યો; ઈ. સ. ૬૨૭. એ અરસામાં ઉત્તરાપથના સમ્રાટ હર્ષદેવે શ્રીમાલ ઉપર ચડાઈ કરી. તે લાટ માલવ અને ગુર્જરને શાસન કરવા નીકળ્યો હતો. કેમકે શ્રીકંઠનો સંબંધ તોડી તેમણે દક્ષિણાપથના ચાલુક્યવંશીય સત્યાશ્રય પુલકેશી સાથે નવો

રાજ વર્મલાત હતો, તે દ્વેષાર્થના શિલાલેખને આધારે કહ્યું છે. પ્રમાવકચ-ચિંતા૧૫૧-૧૦ માં માધના પિતામહ સુપ્રભદેવને વર્મલાત રાજનો મંત્રી વર્ણવ્યો છે, તે શિવપાલવંશની પ્રશસ્તિના પહેલા શ્લોકના બ્રહ્મ પાઠને લીધે થયેલી ભૂલ છે.

* જુઓ Epigraphia Indica, vol. IX, pt. 4, Vasantgadhi Inscription. † આ બે રાજ્યોએ માત્ર પાંચ પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. ‡ પ્રભાચંદ્ર માધના વતનનું નામ શ્રીમાલ અને મેરુગંજ ભિન્ન-માલ આપે છે. તે અપર માલવની રાજધાનીની સંજ્ઞા છે. પાછળથી સોલંકી રાજ્યોની ચડતીના સમયમાં અપર માલવ ગૂજરાતનો ભાગ બની ગયાથી પ્રભા-ચંદ્ર અપર માલવને બદલે ગુર્જર સંજ્ઞા વાપરે છે. નામના આવા ફેરફારના કારણથી વલ્હાલ પંડિત માધને ગુર્જરદેશનો કહે છે. § શિ. વ. ૧૨. ૧૧૨. માંના વૃત્તિ અને ન્યાસમાં સમાયલા શ્લેષનું અવતરણ હર્ષચરિતના ત્રીજા ઉચ્છ્વાસના પ્રસન્નવૃત્તયો.....કૃતગુરુપદન્યાસા.....લોક દ્વ વ્યાકરણે-પિ એ ખંડમાં જોવામાં આવે છે, તે માધ અને બાણનું પૂર્વાપરપણું સ્થાપિત થયા પછી સુશ્લિષ્ટ બને છે. †† ત્રિયદર્શના કિંવા વિધ્યવનની કન્યકાના આરંભે આપેલા 'અકવર્તિકવિ હર્ષ' એ મધાંજીના લેખમાં સત્યાશ્રય પુલકેશીને મળી ગયા બાબત હર્ષ લાટ માલવ અને ગુર્જરને શાસન કર્યાની સાલ ઈ. સ. ૬૨૨ આપી છે તે પાંચ વરસ મોડી જોઈએ.

સંબંધ જોડ્યો હતો*. અપર માલવનો રાજા શરણું થતાં હુર્ષે શ્રીમાલમાં શિશુપાલવધના કર્તાનું તંગીમાં અકાળ મરણ થયાનું સાંભળ્યું, તેથી તે ચક્રવર્તિકવિને બહુ ખેદ થયો. સમ્રાટ હર્ષના અવસાન પછી પૂર્વોક્ત સત્યાશ્રય પુલકેશીના પુત્ર પ્રથમ વિક્રમાદિત્ય રણુરસિક† અપર માલવ અને લાટ દેશ જીતી લેઈ પોતાના ન્હાના ભાઈ ધારાશ્રય બચસિંહવર્માને ત્યાંના સત્તાધીશ બતાવ્યો. એના અને એના પુત્ર સુવરાજ ક્રયાશ્રય શોલાદિત્યના અમલમાં સંબંધ ગાઢ થયાથી લાટમાલવસાહિત્યનો ચાલુક્યોના રાજ્યમાં પ્રચાર થયો અને અમરુ શિશુપાલવધના પરિચયમાં આવ્યો. આથી આપણા મુક્તકકારને હું સાતમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા માનું છું અને અમરુશતક એ શતાબ્દીનાં છેલ્લા ચરણમાં રચાયું સમજું છું.

૪ માધ અને અમરુના વયમાં ભદ્રિને મૂકવો પડે છે. એ વૈયાકરણકવિએ રાવણવધ નામે શાસ્ત્રકાવ્ય રચ્યું છે. એને મૈટ્રિકાવ્ય પણ કહે છે. એ માધકાવ્યની સરસાર્ધમાં રચાયું જણાય છે. અઢાર સર્ગનું કિરાતાર્જુનીય રચનાર ભારવિથી આગળ વધી માધે વીસ સર્ગનું શિશુપાલવધ અને માધથી આગળ વધી ભદ્રિએ બાવીસ સર્ગનું રાવણવધ લખ્યું, એવી મારી અટકળ છે. એ કલ્પનાને છંદોના વપરાશની કસોટીનો ટેકો મળે છે. શિશુપાલવધમાં એક જ નતિ છે, સ્કન્ધક; અને તેનો પ્રયોગ એકદેશી તરીકે છે. રાવણવધમાં ત્રણ નતિઓ મળી આવે છે, ગાથી, સ્કન્ધક ને મુલ્લગલિતક; તેમાં સ્કન્ધકનો વ્યાપકરૂપે ઉપયોગ છે અને બીજી બે એકદેશીરૂપે દેખા દે છે. માધનું મોટામાં મોટું એ-

* જુઓ રવિટીર્તિકૃત પ્રશસ્તિ; શ્લોક ૨૨, પ્રતાપોપનતા यस્ય લાટમાલવગુર્જરાઃ । દણ્ડોપનતસામન્તચર્યા વર્યાં શ્વામવન્ ॥. † મેરુતુંગ માધ અને ભોજ રાજાનો પ્રસંગ વર્ણવે છે. તેમાં દેખીતો સમયવિશેષ છે. હર્ષ અને ભોજના નામની અદલાબદલી પ્રવચ્ચચિન્તામણિમાં આ પહેલવહેલી નથી. માનતુંગાચાર્યના પ્રબંધમાં પણ ચિન્તામણિકારે હર્ષને બદલે ભોજનું નામ યોજ્યું છે. પ્રભાચંદ્રે અને વલ્લાભ પંડિતે પણ માધ અને ભોજ રાજાનો સંબંધ આપ્યો છે. ‡ ચાલુક્યવંશીય પ્રથમ વિક્રમાદિત્ય રણુરસિકનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૬૫૫-૬૮૬; જુઓ Bombay Gazetteer, vol. I. pt. 2, p. ૩૬૩. § જયમંજુલા ગ્રંથમાં ગલિતક નામ આપ્યું છે. રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ તેનો જોતારો કર્યો છે. આ ભૂલ ભરેલું છે. સામાન્ય સંજ્ઞા ગલિતક છે. તેનો મુલ્લગલિતક વિશેષ છે. જુઓ હેમચંદ્રકૃત હિન્દોનિરાસન.

કદેશી હૃત્ એકવીસ અક્ષરનું, સ્વાધરા છે. ભટ્ટિએ ત્રેવીસ અક્ષરનું, અશ્વ-
લલિત વાપર્યું છે. આથી શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય, રાવણવધની પૂર્વે
ગોઠવાય છે*. ભટ્ટિએ શાસ્ત્રકાવ્ય ક્યારે રચ્યું તેનો નિર્ણય લગભગ ખાત-
રીથી થઈ શકે છે. રાવણવધનો કર્તા વલ્લભીનો વતની હતો. તેના પિતાનું
નામ શ્રીસ્વામી હતું, એમ ટીકાકાર જયમંગલ મદ્વિકાવ્ય ઉપરની ટીકાની
†પુષ્પિકામાં લખી જાય છે. પ્રવોધચન્દ્રોદયની ચન્દ્રિકા ટીકાના એક
આરંભના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતભૂત સમર્થ મંત્રીશ્વરોમાં ભટ્ટિની ગણના કરી છે.
એ વલ્લભીના શ્રીધરસેન નરેન્દ્રના સમયમાં થયો હતો. સેનાપતિ ભટ્ટાર-
કના વંશમાં ધરસેન ચાર થયા છે. તેમાંના પહેલા અને ત્રીજા ધરસેનનાં
દાનપત્રમાં કોઈ ભટ્ટિનું નામ જોવામાં આવે છે. એકમાં તેને દૂતક અને
સૂપકારપતિ તથા ખીજામાં તેને અપ્પભટ્ટનો પુત્ર કહ્યો છે. એ આપણો
શ્રીસ્વામિપુત્ર વૈયાકરણકવિ ન હોય. પહેલો અને ત્રીજો ધરસેન બાળુ ઉપર
મૂકતાં રહ્યા માત્ર ખીજો અને એથો. તે પૈકી પ્રસિદ્ધ ધરસેન તો એથો જ
છે. ખીજા ધરસેનની કારકીર્દીમાં અદ્ભુત મંત્રશક્તિના પ્રદર્શનનો અવકાશ
નથી. ††ચાણક્ય અને ††યુગંધરની પેઠે મંત્રીને મંત્રપ્રભાવ બતાવવાનો અ-
વસર તો એથા ધરસેન નરેન્દ્રના રાજ્યમાં જ જોઈએ છિયે. ‘પરમેશ્વર’
અને ‘ચક્રવર્તી’ બિરુદ એની કીર્તિ પ્રકાશે છે. આ જ ધરસેન મંત્રીશ્વર

* વાપરેલા છ દોનાં તપાસ ઉપરથી શિશુપાલવધ અને રાવણવધની વચ્ચે
બે ત્રણ દાયકાનું અંતર લેવું પડે છે માથ અને સુપ્રભદેવની વચ્ચે પણ સહેજે
ત્રણ ચાર દાયકાનો ગાળો છે જ. આ આંકડા આ પ્રમાણ સર્વોધિકારી સુપ્રભદેવ સા-
તમા શતકનું પહેલું ચરણ બીજામાં અપર માલવના વમલાતના સમયમાં નહિ,
પણ છઠ્ઠું શતક પૂરું થતાં વલ્લભીના ધર્મલ કેવા ધર્માદિત્ય બિરુદ ધરાવતા પ્રથમ
શીલાદિત્યના સમયમાં જ થયો સંભવ છે. † સમાપ્તિસૂચક લેખ. † † હિતિ
વલ્લભીવાસ્તવ્યસ્ય શ્રીસ્વામિસૂનોઃ મદ્વ(? મદ્વિ કે મર્તે)મહાબ્રાહ્મ-
ણસ્ય મહાવૈયાકરણસ્ય કૃનો રાવણવધે દ્વાવિંશઃ સર્ગઃ । ” §
જુઓ ચન્દ્રિકાના શ્લોક મન્દરની નીચેની પંક્તિઓઃ-ચાણક્યમદ્વિશિવ-
વર્મયુગંધરાદીન્ યઃ પૂર્વમન્વિતિલોકાનપિ ધિક્કરોત । અહીં શિવવર્મનું
શબ્દથી કાતન્વકાર સર્વવર્મનું, જે ગાદાસુતસર્દના રચનાર સાતવાહનનો
મંત્રી હતો, તે સમજવાનો છે. †† મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો અમાત્ય; જુઓ સુદા-
રાક્ષસ. †† સહ્યાનીકનો અમાત્ય; જુઓ કથાસરિત્સાગર, તરંગ ૨.

ભટ્ટિ કવિનો સ્વામી અને સંતકર્તા હોવો જોઈએ. ભટ્ટિએ લૂખૂપૂખૂ નામ જ એને ઓળખાવવાને બસ ગણ્યું છે, તે એની અસાધારણ કીર્તિ પુરવાર કરે છે. ચોથા ધરસેનનો રાજ્યકાળ ઇ.સ. ૬૨૧ થી ઇ.સ. ૬૫૧ છે. આથી મદ્દિકાવ્ય સાતમું શતક અધવારતાં રચાયું હરે છે. કરેલી સમાલોચનાને આધારે કવિએ તે ક્રમમાં ગોઠવિયે, તો શતકના પૂર્વાર્ધમાં માધ, મધ્યમાં ભટ્ટિ અને ઉત્તરાર્ધમાં અમરુ આવે છે.

કવિનું વતન.

૫ અમરુ કવિના વતનનું સૂચન અમરુશતકના પાંચ છ મુક્ત-કામાં મળી આવે છે. “આલમ્બ્યાઙ્ગણ” (૯) ઉપરની ટીકામાં વેમ ભૂપાલ નામિકના *ઉત્તરીયના છેડાને †સવ્ય વિશેષણ લગાડે છે. આ પહેરવેશ દક્ષિણનો છે. સાતમા સૈકામાં ઉત્તરની સ્ત્રીનો પહેરવેશ તો આથી જુદો હતો. માધ કવિના શિશુપાલવધના સાતમા સર્ગના શ્લોક ૧૬-૧૮ જોયાથી આ વાત લક્ષમાં ઠરશે કવિ દક્ષિણનો છે એવું બતાવી આપનારી ખીછું વિલક્ષણતા “ત્વં મુગ્ધાક્ષિ” (૧૦) મુક્તકમાં છે. એ શ્લોક ઉપરની ટીકામાં અર્જુનવર્મદેવ જણાવે છે કે “†અહાં કઙ્ચુલિકા” શબ્દ કરી ને દક્ષિણપથની ચોળી જ સમજવાની છે. શાંથી જ એ ચોળીને જ વીટિકા એટલે વીટો દેઈ ગાંઠ પાડવાની હોય છે. ઉત્તરપથની‡ કાંચળીના સંબંધમાં તો કષા (ગૂ. કસ.), તનિકા (હિં. તની) વગેરે શબ્દો પ્રયોજાય છે.” એ જ રીતે “તદ્વક્રમિ” (૬૫) ના છેલ્લા ચરણનું મત્કઙ્ચુલીસંઘયઃ શતેષાં ચાન્તિ અને “ચલતુ તરલા” (૬૦) ના ખીજા ચરણનું “કુચયોરુત્કમ્પાન્મે કઙ્ચુકં વિદીયંતુ એ કથન દક્ષિણની ચોળીને §કહેશીને છે. ત્રીજી પણ એક વાત અહીં નોંધવા જેવી છે. “પદ્યાશ્લેષ” (૧૬) અને “નિઃશેષચ્યુત” (૫૬) એ બંને મુક્તકોમાં ††સેનનમંડનારૂં ચંદનના જ લેપનું નિરૂપણ છે. ઉત્તરનાં કેસરકસ્તૂરીનો

* પહેડો, ઓઢણ. † ડાબે ખભેથી જમણી દુબ તરફ ઢળતો, જનોઈશેડો. ‡ કઙ્ચુલિકા ચેયં દાક્ષિણાત્યા ચોલિકારૂપેવ ॥ તસ્યા. एव ग्रथनपदार्थे वीटिकाव्यपदेशः. | अन्यत्र कषा तनिकेत्येवमादयः ॥ § ઉત્તર હિંદુસ્તાન. ¶ વપરાય છે. § સંબંધમાં. †† મંડન=શણગાર.

મગમગાટ અમરુશતકમાં નથી*. કવિનો દક્ષિણ સાથેનો સંબંધ આ રીતે દઢ થાય છે. વળી “મલયમરુતાં” (૯૨)માં વાયુ મલયાચલથી વાતા વર્ણવ્યા છે, તેથી અમરુ છેક દક્ષિણનો નહિ હોય એમ પણ સમજાય છે. આ હકીકત સાથે માધકાવ્યના પરિચયની વાત જોડતાં અમરુ કવિ હાટ જુનૈરની સમીપના પશ્ચિમ ચાલુક્યોના રાજ્યનો વતની હશે એવા અનુમાન પર હું આવું છું. મુક્તક ૫૫ માં વાપીરનાનનો નિરદેશ છે અને મુક્તક ૧૧૩ માં જળાશયનો ઉપલેખ છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે કવિનું વ્રતન વાવ કૃવા સરોવર આદિ જળાશયે શણગારેલું શહેર—કદાચ ચાલુક્યોની રાજધાની વાતાપી હશે.

૬ અમરુના વ્રતનનો પતો આપણે મેળવ્યો. એથી શતકમાંનાં જે વચનો પૂર્વે આપણે નિર્વિશેષબુદ્ધિથી ગગડાવી જતા, તેમાં હવે ખુબીદાર વિશેષતાઈ આપણી નજરે સ્ફુરે છે. “ગન્તવ્યં ચદિ૦” (૮૬)ના ત્રીજા ચરણમાં રૈટની ચરનાળમાં હલવાતાં ડોલકાંના પાણીનું દિનદર્શન છે. આ દૃષ્ટાંત દક્ષિણનો છે. ત્યાં કૃવા જિંડા નહિ પણ ગિતળા હોય છે. કુદરતથી એ અનુકૂળતાને લીધે તહીં ખેતી કરનારને કાસના ખરચમાં ગિતરનાની જરૂર રહેતી નથી. ગરીબ ખેડૂત એકલા હાથે ચલાવી શકાય એવા રૈટને પાણીમાં ખૂડવા પૂરતો ડોલકાંનો હારડો પહેરાવે છે અને કૃવાનું તે ખેતરની લાવણીનું જીવન ડોલકાંમાંથી હલવાતું નાખિયેરીના થડની પરનાળમાં ઝિલે છે. આ દક્ષિણના કૃવાની ઘટમાળે જ કદાચ સંસારની ઘટમાળની કલ્પનાને જન્મ આપ્યો હશે. “દ્રમ્પત્યોર્નિશિ૦” (૨૪) ના ત્રીજા ચરણમાં કાનના લોલકરૂપે પદ્મારાગનું નિરૂપણ છે. એ શબ્દનો પ્રયોજક દક્ષિણાત્ય છે તે જાણ્યા પછી એનું પૂરું સામર્થ્ય આપણા લક્ષમાં ગિતરે છે. નિસ્તેજ માંસખંડ, ઝાંખું સૌગંધિક અને શીકું કુરવિંદ પણ માણેક તો કહેવાય છે. પરંતુ તેજદાર પાણીદાર અને રંગદાર માણેક જ પદ્મારાગની વિશેષસંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આ સિંહલદ્વીપનું કિતમ માણેક જ દક્ષિણના સુવર્ણકાર કવિના મનમાં છે. પોતાના દેશકાળને અનુસરી વિશિષ્ટ અર્થમાં

• “મજ્ઞાનેન” (૫૯)માં અરણ્ય અંગરાગ જે દેહો છે, તે રક્તચંદનનો સમજવાનો છે. † વિખ્યાત આલંકારિક અખ્યય દીક્ષિત આ મુક્તકમાંની લોકોક્તિને અંધધ્વનિપ્રસિદ્ધ દેહો; જ્યો કુવલયાનન્દ. ‡ આમાં કંઈ વિશેષ જાણવા જેવું નથી એવી સમજથી. § તરિદવારપાણું, વિલક્ષણતા. || દાખલો. ¶ વાપરનાર. ||| ચોક્કસ અને સચોટ અર્થ જતાવવાની શક્તિ.

આવે શબ્દનો ઉપયોગ કવિએ કરેલો પાછો “પત્રં ન શ્રવણે” (૯૪) માં મળી આવે છે. અહીં પત્ર શબ્દ ગમે તે વનસ્પતિના પાંદડાને માટે કર્તાએ નથી વાપર્યો, પણ લખવાના સાધનરૂપે જગજગદેર અને કાંતના ઘરેણારૂપે પોતાના દેશમાં પ્રસિદ્ધ તાલપત્ર કે તાડપત્રોને માટે યોગ્યો છે. આવી જ વિશિષ્ટતા* સ્ત્રીના પહેરવેશના સંબંધમાં સૂક્ષ્મ રીતે “આલસ્યા-ક્ષણ” (૯૦) માં જણાવી ગયો છું. અહીં વસ્ત્ર ત્રુટુ બેડી ચૂડી છતાં પરદેશમાં રખડતો રસિક પિયુ કલ્પનાતી દૃષ્ટિએ નિઃશ્વાસ સાથે ઘરની વાડીનો આંખો મોરેલો જુએ છે. નવા મોરના મગમગતા પરાગથી આકર્ષાઈ ભમરાઓ ત્યાં ગુંજગુંજ કરી રહ્યા છે. તેની નીચે નાયિકા આંગણમાં બેસી છે. એક હાથે ડાગ ઝાલી ને તે મોર સામું જુએ છે, અને બહાલાનો વાયદો વીતી ગયો વિચારી લાચાર બની રહે છે. તેના શરીરમાં કામનાં બાણ ભયોભય ભોકાય છે. એ અનર્થરૂપ કારમા આંખામોરથી બચવા ઉત્તરીયતો છેડો ખીન્ને હાથે ખેંચી ખેંચી તે પોતાની બિલાડી પીક લે છે. આ ચિત્ર દક્ષિણાત્મ સ્ત્રીનું છે એ ધ્યાનમાં રહેતાં જ એની સુરેખતા અને સુંદરતા પૂરેપૂરી ચિત્રપટ પર છપાય છે.

અમરુની વૃત્તિ.

૭ અમરુ રાજદરબારનો આશ્રિત ન હતો. સાતમા સૈકામાં દક્ષિણમાં રાજાશ્રય હતો પણ નહિ. † સાતવાહન અને ‡ શર્વવર્મા § ગુણભય ** શ્રીપાલિત આદિનો ઉજ્જવળ કાળ ક્યાં એ વહી ગયો હતો. પૂર્વે સાયેના પ્રણાંત†† વિગ્રહમાં ગૂંચાયેલા આલુક્યોને સાહિત્યની ખૂઠ કરવાનો અવકાશ જ ન હતો. સૈકાના આરંભે માતંગ દિવાકરને ઉત્તરના હર્ષનો અને સૈકાની સમાપ્તિએ શ્રીકંક ભવભૂતિને પણ યશોવર્માનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. જૈન રવિકીર્તિ પુલકેશીનો રાજ્યકવિ નહિ, પણ સામાન્ય પ્રસારિત.

* નોંખાપણું, વિવક્ષણતા. † મહારાષ્ટ્રી ગાહાસત્તસર્દનો સંગ્રાહક અને તેમાંની કેટલીક ગાથાઓનો કર્તા. ‡ સંસ્કૃત કાતન્ત્ર વ્યાકરણનો કર્તા; એ સાતવાહનનો મંત્રી હતો. § પૈશાચી બૃહત્કથાનો કર્તા; એ પણ કહેવાય છે કે સાતવાહનનો મંત્રી હતો. ** ગાહાસત્તસર્દમાંની કેટલીક ગાથાઓનો કર્તા; એ સાતવાહનનો આશ્રિત કવિ હતો. જુઓ શતાનંદપુત્ર અભિનંદે રચેલા રામચરિત મહાકાવ્યના બીજીસમા સર્ગને અને આવેશ શ્લોક પહેલું ચરણ હાલેનોત્તમગૂજયા કવિવૃથા શ્રીપાલિતો લલિતઃ । †† જવ પર આવી જઈને આદરેલો.

કાર જ હતો. આવા દેશકાળમાં અમરુ * શિષ્ય વડે સ્વતંત્ર નિર્વાહ ચલાવતો હતો. સુમાધિતાવલિના આરંભે ડા. પીટરમને ઇચ્છે ઉપોદ્ધાતમાં અમરુશતક ઉપરની કાષ્ઠ દીકામાંથી વિશ્વપ્રખ્યાતનાર્દીવમકુલતિલકો વિશ્વકર્મા દ્વિતીયઃ એની અંધરાની પંક્તિ જિતારી લખ્યું છે કે અમરુ સુવર્ણકાર હતો. અર્ચુનવર્મદેવ પણ દીકાના આરંભે અમરુને “કલાઓનું કીકાગૃહ” કહે છે; એ વચન ઉપરના સંબંધમાં લેતાં સાહિત્ય સંગીત આદિ સુકુમાર કલા ઉપરાંત કલાદ કે સોનીની કલાનું જ્ઞાન કરાવે છે. રોહન્તો પ્રથમ (૮૧)માં વિશિષ્ટ પદનો પ્રયોગ છે, તે પણ આ જ પ્રતીતિ દર્શાવે છે. અમરુને “બીજો વિશ્વકર્મા” કહ્યો છે, તેથી સમજાય છે કે એની કારીગરી બહુ-પંકાતી હશે, ને સારી પ્રાપ્તિને લીધે એ પૈસેટકે સુખી હશે. “દંમ્પેત્યોર્નિશિઃ” (૨૪) માં કવિ પદ્મારાગની અંગત માહિતી બતાવે છે, તે એ ક્ષેત્રમંદ્ર ધંધાના યોગમાં સુશિષ્ટ છે. “વદ્યાન્ત્રેષ્ઠ” (૧૬) ના ત્રીજા ચરણમાં જે પાદાગ્રસંદંશકનું રૂપક યોજ્યું છે, તે પણ સોનીની સાંકસીનો પરિચય કરાવે છે.

કવિની કૃતિ.

૮ સાતવાહન અને ભર્તૃહરિની પેઠે અમરુની ખ્યાતિ મુક્તકકવિ તરીકે જ છે. કાવ્યનું મુક્તક સ્વરૂપ જ ખીસવવા પાછળ એણે સર્વ શક્તિ ખરચી છે. પ્રબંધ અને મુક્તક લક્ષણે એક છે. જે પંચ સંધિએ પ્રબંધનું કસેવર બંધાય છે, તે મુક્તકના બંધારણમાં પણ ધ્રુપ છે. તોપણ એ બેમાં * * પરિમાણકૃત ભેદ હાથી અને તેના દર્પણગત પ્રતિબિંબ જેટલો ભારે છે. કોઈ પણ કવિ પ્રબંધકાર અને મુક્તકકારની સમતોલ કીર્તિ સાથે મેળવવા સમર્થ થયો હોય એવું જાણવામાં નથી. મુક્તકકવિ તો એક પણ પ્રતાપી પ્રબંધકવિ નીવડ્યો જ નથી. મુક્તક માર્ગમાં ભ્રમણ કરનારો પ્રતિમા કદાચ પ્રબંધ માર્ગ લેઈ શકતી નહિ હોય.

૯ મુક્તકની રચનામાં અમરુએ જે સિદ્ધિ મેળવી છે, તે અદ્ભુત અને નિઃઅદ્વિતીય છે. મધ્યમ શક્તિ ધરાવનાર પ્રબંધ રચી કીર્તિ અને સ્થાયીપણું

● હુનર કારીગરી. † ક્રીડાધામ્નઃ કલાનામ્ । ‡ વિશિષ્ટાનો અર્થ ‘સોનીઓનો વાસ, ‘સોનારશેરી’ થાય છે; જુઓ કૌ. અ. શા. ૨૨ વિશિષ્ટાયાં સૌવર્ણિકપ્રચારઃ । § બંધ બેસતું. ** કદ, પરમાણુ. †† જેનો જોટો મળતો નથી એવી.

ખંતે મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. પ્રબંધમાં રસની ખામી કેટલેક અંશે વાર્તાના ચમત્કારથી છાવરી શકાય છે. પદ્યબંધના નવનવા વૈભવથી તેની ખુર્શીમાં વધારો સાધી શકાય છે. અલંકારની ઉપરની ટાપડીપથી પણ તેની રમણીયતામાં ઊમેરણુ કરી શકાય છે. આવી રીતે હેગના * આમરણુ-સંયોગને એડીની, ચિત્રણની, ઝોપની, નાછની વગેરે ક્રિયાના સંસ્કર દર્શનીય બનાવે છે. પરંતુ ધારીલા પાણીદાર ને તેજસ્વી મોતીના દાણાની ખુમી તો તેની જાતની-સ્વાભાવિક જ છે. પ્રસ્તુત મુક્તકની જે સુંદરતા છે તે પણ સ્વાભાવિક શક્તિથી પ્રગટી સુંદરતા છે. શક્તિ વગર અભ્યાસથી પણ પદ્યની ચાર લીટી જોડનાર અનેક નીકળે છે. પરંતુ ઊંચી શક્તિના અભાવે એમના મુક્તકો એમના આયુષ્યર પણ જીવતા નથી. વળી એક સારા પ્રબંધથી જેમ પ્રબંધકારને અમરપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મુક્તકકારને માટે નથી. એકાદ સૂઝના ગાંગડાથી ગાંધી થવાતું નથી ને એકાદ મુક્તકથી મુક્તકકવિ થવાતું નથી. છૂટા અનેક મુક્તકો અને મોતી પણ પરાવીને હાર કર્યો ન હોય તો ક્યાં એ રવડી જાય છે. આથી પ્રબંધકવિની અપેક્ષાએ મુક્તકકવિ સંખ્યામાં એ જા મળી આવે છે. કેવળ મુક્તકથી કીર્તિ મેળવનારા કવિઓ ગણાવિએ, તો સાતવાહન ભર્તૃહરિ અમરુ ને ગોવર્ધન જ જાણીતા છે. એ ચાર મુક્તકકવિમાં રમના મંદુર તંપરિપાકને માટે, ભાવની ડ્રાવક ડ્રાઈટને માટે, કાર્યના વિસ્તારી પુષ્ટપણાને માટે, * * સંવિધાનની સુંદર મોહકતાને માટે, પ્રસંગની ચમત્કારી નવીનતાને માટે, શૈલીના મનોહર પ્રસાદને માટે અને વાણીની અશિક્ષિત સાદાઈને માટે પ્રથમ પદવી અમરુશતકના કર્તાને જ ધરે છે. કાષ્ઠના પણ મુક્તક રસથી ઊમરાઈ જઈ પ્રબંધની કીર્તિ મેળવવા પામ્યા હોય, તો તે અમરુના છે.

૧૦ અમરુની પ્રસિદ્ધિ શૃંગારના મુક્તકોના રચનાર રૂપે છે. હરકોઈ સુમાપિતસંગ્રહમાં શૃંગારની પદ્ધતિમાં એના મુક્તકો પુષ્કળ મળે આવે છે. શૃંગારી અમરુને દાવકો થઈ નીતિમોઘ આપતો કોઈ કદ્યે પણ નહિ. તેમ છતાં સુમાપિતાવલિમાં એક નીતિનોત્તમ મુક્તક અમરુને નામે છે, તેથી ભર્તૃહરિની માફક એણે પણ નીતિના સ્ફુટ શ્લોક રચ્યા હોય.

* ઘરેણાંના બાળ. † પાકટપણું. ‡ દ્વય પિંગળાવી નાંખે એવી. § લયપત્ય-તર હોવાપણું. ** વસ્તુની ઘટના, ગોડવણ. †† જુઓ સુમાપિતાવલિ, શ્લોક ૮૨:-કાલપ્રાપ્તં મહારત્નં યો ન ગૃહ્ણત્યબુદ્ધિમાન્ । અન્યહસ્તગતઃ
હૃદ્યા પશ્યાન્ સ પરિતપ્યતે ॥

૧૧ કાવ્યમાં મુક્તક અને શાસ્ત્રમાં સૂત્ર તે સંસ્કૃત સાહિત્યની અવિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી ઉપરની બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓમાં સાહિત્ય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામેલું જોઈએ છિયે, પણ તેમાં એકેમાં મુક્તક અને સૂત્રની કોટિનો સંદર્ભ પાંગર્યો કે પાલવ્યો છે નહિ. ઔપચારિક ભાષામાં જોલિયે તો મુક્તક તે સૂત્રાત્મક પ્રબંધ છે. જેટલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ સચવાય, તેટલે દરજ્જે તે પ્રબંધની કોટિના કાવ્ય નામને લાયક લેખાય. પ્રબંધના લક્ષણથી રહિત મુક્તક પદ્ય છે, પણ કાવ્ય નથી. પ્રબંધ અને મુક્તકનો આ શાસ્ત્રીય સંબંધ તેમના આધિભાવના ક્રમથી સમર્થન પામે છે. વિચારિયે તો પ્રબંધમાંથી જ મુક્તક છૂટા પડ્યા છે. જૂનામાં જૂનો મુક્તકોનો સંગ્રહ મોટે ભાગે અનુષ્ટુભમાં રચાયેલું પાલી ભાષાનું ધમ્મપદ છે. ધુલ્લ ભગવાનની દેશનાના એ મુક્તકોનું પૂર્વરૂપ જોઈશું, તો મહાભારતના જોધ અને જ્ઞાનના શ્લોકો છે. બીજે મુક્તકનો પ્રાચીન સંગ્રહ ગાથા છંદમાં રચાયેલી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની ગાહાસત્તસઈ છે. મહારાજ સાતવાહનનાં એ શૃંગારચિત્રોનો આદર્શ શાકુન્તલ આદિ નાટકની સ્વતંત્ર ભાવમય આર્યાઓ છે. આ જૂના મુક્તકમાં પ્રબંધ સ્વરૂપને અપરિસ્કુટ છે, તે અમરના મુક્તકોમાં સ્કુટ થાય છે. એ સ્કુટ સ્વરૂપના * * સમુદ્ભાસને યોગ્ય વૃત્ત પણ કવિએ શિખરિણી હરિણી શાર્દૂલવિકીરિત આદિ પ્રૌઢ યોજેલાં જોઈએ છિયે.

૧૨ અમરુશતક અલંકારશાસ્ત્રના દાસ ન બનનારા સ્વતંત્ર કવિની પ્રસાદી છે. અલંકારિકો એકતરફી પ્રીતિને રસાભાસ કહે છે અને તે પ્રત્યે અણુગમે બતાવે છે. એવો એક રસાભાસનો પ્રસંગ ઇન્દ્રિયો અને મનને શિથિલ કરી દેતા વિષાદના પોષણમાં થોડું દેઈ એ અણુગમે કવિએ ઉવેળી કાઢ્યો છે†. શૃંગાર અને શાંતના સંકરનું નામ લેતાં અલંકારિકો કંપે છે. પરંતુ પ્રવાસના એક ચિત્રમાં એકીવચ્ચે ઔત્સુક્ય અને વિષાદને બિલાવી રતિ અને નિર્વેદની ‡વર્ણવળાયા મિલાવી એક કારમે સંકર જમાવી દેઈ અમરુએ અલંકારશાસ્ત્રની મર્યાદાને સાંકડી નીવડાવી છે§§. અલંકારિકો વિરોધી રસનો યોગ અસંભાવ્ય માની માથું ધૂણાવે છે. પણ પ્રવાસ-

* બીજે કહી જોવામાં ન આવતી, વિલક્ષણ. † રચના. ‡ ગ્રંથ. § અસલ નમૂનો.

¶ જિતવચી. †† જુઓ મુક્તક ૮૨. ††† રંગનો પદ. §§ જુઓ મુક્તક ૮૫.

વિપ્રલંબના એક હૃદયભેદક દૃશ્યને અપૂર્વ સ્વાભાવિકતાથી કરુણાંત બનાવી રસમર્મજ્ઞ કવિએ અસંભાવ્યને સંભાવ્ય કરી બતાવ્યું છે*. અથવા ક્યાં નૈસર્ગિકાં પ્રતિભાના બળે વિહરનારા કવિ અને ક્યાં પારકી પાંખે ઊડનારા આલંકારિક ?

૧૩ અમરુની પ્રતિભા ઉપર કલાનો અંકુશ હોત, તો આલંકારિક મમ્મટ લીલાતામરહાં (૪૪) સુક્તકમાં જુગુપ્સાશ્લીલ દોષ સૂંઘી સૂગાય છે તેનો વહેમ પણ રહેવા મામન નહિ. વળી પંડિતરાજ જગન્નાથની દૃષ્ટિને ચૂન્યં વાસં (૧૧) સુક્તકમાં વૈદર્ભી રીતિના નિર્વાહની અનેક આ-મીઓ ખૂંચે છે તે પણ રહેજે દૂર થઈ હોત. તેમ વળી ટીકાકાર અર્જુન-વર્મા ગાઢાલિજ્ઞાન (૧૪) સુક્તકમાં અમંગલાશ્લીલનો આક્ષેપ કરે છે, તેનો પણ અવકાશ ભાગ્યે જ રહ્યો હોત. પરંતુ કલાચાતુર્યનો લાભ ધમ્મવા જતાં સાદાઈ અને સ્વાભાવિકતાની હાનિ બહારવાનો ભય રહે છે. અમરુની શૈલી મનોહર છે, તે કલાની કૃત્રિમતા તેમાં નથી તેને લીધે છે. એની રચના આડંબર વગરની અને અકુટિલ છે. અલંકારનો પ્રયોગ કવિ છૂટથી કરે છે; પરંતુ એના અલંકાર કટક કુંડળની પેઠે શરીરથી બિન કે કૃત્રિમ નથી ભાસતા, પણ અશ્વત્થામાના મસ્તકના મણિની માફક અંગભૂત‡ અને કર્ણનાં કવચકુંડળની માફક સ્વાભાવિક જણાય છે. અર્થ પ્રસાદયુક્ત અને રસ ધ્વનિગર્ભિત, એ અમરુશતકનું એક આગળ પડતું લક્ષણ છે. સર્વશુણ્યસંપન્ન વૈદર્ભી રીતિ કવિને અભિમત છે. એના સુક્તકોમાં દીર્ઘ સમાસ‡ કવચિત કાનનો કડુ-ખસો ભરી નાંખે છે ખરા; પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે અમરુ કંઈ રધુકારનો સહજીવી નથી. એ તો કાદમ્બરી અને માલતીમાધવ રચનાર બાણ અને ભવભૂતિના વચસા ગાળામાં થનારો કવિ છે.

૧૪ અમરુશતકના સુક્તકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે:-ભોગવિલા-સના, રીસામણાંમનામણાંના અને સંયોગવિયોગના. પહેલા પ્રકારના સુક્તકો બહુ ઉન્માદકાં‡ છે; છતાં §§અજ્ઞામના સ્પર્શથી લેશમાત્ર પણ દૂષિત નથી.

* જુઓ સુક્તક ૮૬. † કુદરતી, ઈશ્વરદત્ત. ‡ જમાવટ. § શરીરના અવયવ રૂપ. ¶ પસંદ, કબૂલ. ‖ જુઓ ૧, ૧૬, ૨૦, ૪૨, ૪૬, ૫૮, ૮૯, ૯૫. ‡ મરન બનાવનાર. §§ અયુક્ત કામ, ખોટો દોષયુક્ત કામ.

ખીજ પ્રકારના મુક્તકોમાં હિંદુ ધરસંસારનાં અનેક ઋસ્તેહાર્દ્ર ચિત્રો આલેખાયેલાં છે, જેની ખુબી સમજવા આર્યહૃદય † અપેક્ષિત છે. ત્રીજા પ્રકારના મુક્તક અત્યંત કોમળ અને દ્રાવક છે. પણ તેમની કોમળતા અને દ્રાવકતા આ કાળમાં પૂરેપૂરી પ્રીતિની દુર્ઘટ છે. તાર ટપાલ ને આગગાડીએ વિયોગને નિર્દેશ કરી દીધો છે, અવિયોગ બનાવી મૂક્યો છે. તેને લીધે અમરુનો પ્રવાસ વિપ્રલંભ આજકાલ ભૂસ્તરના પુરાકલ્પની‡ સૃષ્ટિનાં જેવો મનથી ઊપજતો કાલ્પવાનો રહ્યો છે. “કો જાણે અહીં આપણું ય મળવું થાશે ફરીવા નવા ?” (૮૫), એ કથનીનો આજે અવસર જ ક્યાં છે ? વર્તમાન સંજોગમાં “પૂર્વે પ્રાણ જ છોડિયા નિજ, પછી પ્રાણેશ તન્વંગીએ ” (૮૬), એ પ્રસંગ તો ક્યાંથી જ હિપ્તસ્થિત થાય ? આજ પણ ધર્મશાળાઓ પ્રવાસીથી ખાલી નથી હોતી. પરંતુ “છાતીકાટ પ્રવાસી રાત બધી એ એવો રડ્યો કે ફરી ગામે ત્યારથી બંધીને ઊતરવા દેવાની બંધી કરી” (૯૦), એ બનાવનાં તો કાષ્ટને ગામમાં સ્વપ્ન પણ નથી આવતાં. અમરુના કાળનાં “ખેંચી આંખ ત્રિલોકી વાટ ડગલું બેઠોશ પાછું ભરી, ‘આવંતા કદી હોય કેથ’ કરીને જોયે વળી બાપડી” (૯૨) અને “હોંડા શ્વાસથી તર્વરેન અધરે પીકાઈ નિત્યે ઉરે કો આ ધન્ય અધન્યકેરી અથવા તૂં પ્રીતિ તન્વી ! સ્મરે ?” (૯૫) વગેરે પ્રવાસ વિપ્રલંભનાં મર્મભેદક દર્શ્યો આ કાળના રસિક વાચકને કલ્પનાગમ્ય જ રહેશે.

અમરુ અને સમકાલિન દક્ષિણાત્ય કવિઓ.

૧૫ સાતમા શતકના દક્ષિણના કવિઓમાં અમરુ કાલક્રમમાં છેલ્લો પણ યોગ્યતામાં પહેલો છે. એના **પુરોચાયી માતંગ દિવાકરે અને જૈન રવિકીર્તિએ એમની હયાતીમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હશે. નવમા દસમા સૈકાનો રાજશેખર પહેલાની સ્તુતિ ગાય છે‡; અને ખીજો પોતાને કાલિદાસ અને ભારવિનો સમોવડિયો જણાવે છે†. એક ઉત્તરના વિદ્વાન

* પ્રેમથી લીંબાયેલાં. † જરૂર. ‡ ભૂસ્તરવિદ્યાના વહી ગયેલા જૂના યુગો.
§ પ્રાપ્ત, શિક્ષ. ** પહેલાં યનાર. ‡ અહો પ્રભાવો વાગ્દેવ્યા ચન્માતઙ્ગ-
દિવાકરઃ । શ્રીહર્ષસ્યામવત્ સજ્જયઃ સમં વાણમચૂરયોઃ॥ ૧૧ જો
અંદોલવાળી પ્રશસ્તિના હેલ્લા (૩૮) શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ સ વિજયતાં રવિકીર્તિઃ
કવિતાશ્રિતકાલિદાસમારવિકીર્તિઃ ॥

હર્ષની રાજસભામાં બાણ અને મયૂર સાથે પૂજયો હતો. અન્ય દક્ષિણીનાં બળવાન પુલકેશીના દરબારમાં એકલો જ રાજકૃપા ભોગવતો હતો*. પહેલાં રાજની પ્રશંસાના શ્લોક ગાઈને જ કૃતાર્થતા માની છાં. બીજાં એ ઐહોલવાળી પ્રશસ્તિ લખી ને જ કલ્પના ધસવી નાંખી છે. દિવાકરે કે રે-વિકીર્તિએ એકેએ અમરુશતકની પંક્તિનો સાર્વકાલિક શીર્ષ આપનારો કાવ્યગ્રંથ પાછળ મૂક્યો જાણવામાં નથી.

તત્સાલીન સર્વસુલભ ઉચ્ચ શિક્ષણ.

૧૬ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં દક્ષિણાત્ય સુવર્ણકાર અમરુ અને ગૌડ કુંભકાર દ્રોણનાં† નામો બહુ ઉપયોગી છે. એ બંનેની આપે છે કે આજથી હજાર બારસ વરસ ઉંચર આપણી સંસ્કૃત વાણી લોકોની બોલી તરીકે વિલુપ્ત છતાં જીવતી જાગતી સર્વપ્રાપ્ય ભાષા હતી. એ જમાનાની ઊંચી કેળવણીનું તે પ્રધાન અંગ મનાતી. શુદ્ધ પણ એનો લોભ રાખતા, અને એનાથી પ્રાપ્ત થતી યોગ્યતાના બળે રાજાઓના અને સંસ્કૃતીના દરબારમાં તેઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સાથે સત્કારમાં ભાગ પડાવતા. આ રીતે સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ એ સમયમાં બહુ સરળ હતો. જનસમાજ, જે બહુધા અંધકારચસ્ત હોય છે, તેમાં પણ ઊંચી કેળવણીનાં ફિરણો ઊંડાં ઊતર્યાં હતાં. એ ગત કાળની સંસ્કૃતજ્ઞાન અને ઉચ્ચ રસિકત્વની ‡સર્વસુલભતા તો ગઈ જ !

પુનર્જન્મની આખ્યાયિકા.

૧૭ અમરુનું નામ અમરકરૂપે પણ લખાયલું મળી આવે છે. એ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં રકુરતા અમરણ-પુનરુજ્જવનના ભાવને અવલંબી ને ભાષ્યકારકૃત પરકાયપ્રવેશની અદ્ભુતકથા અમરુના વૃત્તાંતમાં ઘટવાઈ લાગે છે. એ ભ્રમ સ્થિર થતાં કાલાંતરે કોઈ કલ્પનાશીલ પુરુષે અમરુશતકને નવીન

* જુઓ પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિના શ્લોક ૩૫ નું બીજું અને ત્રીજું ચરણ સત્યાશ્રયસ્ય પરમાત્મવતા પ્રસાદં નિર્માપિતં મતિમતા રવિકીર્તિનેદમ્ ||.

† જુઓ સુમાધિતાવલિમાં માતંગ દિવાકરના શ્લોકો. ‡ જુઓ રાજશેખરનું સુભાષિત સરસ્વતીપવિત્રાણાં જાતિસ્તત્ર ન દેહિનમ્ । વ્યાસસ્પર્ધી કુલાલોઽમૂઘદ્ દ્રોણો મારતે કવિઃ ||. † બધા લાસ લેઈ શકે એવી સ્થિતિ.

ગુરુશતક નામ નિવાળ્યું જણાય છે. બાકી આવું પદે પદે શૃંગારસે રેલાઈ જતું શતક શંકરાવતરરૂપે પૂજતા શંકર ભગવાને રચ્યું હોય એવું ધડીભર પણ ધારવું, તે તો એ વિજ્ઞાન ને વૈરાગ્યની મૂર્તિનું વગોણું જ કહેવાય. વાસ્તવિક રીતે અમરુ કવિ *આખ્યકાર યતી દ્રથં† બહુ અર્વાચીન છે. સદ્ગત શોધક કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેજંગ નિર્ધારી ગણે છે કે શંકર ભગવાન છઠ્ઠા શતકના અંતભાગમાં થયા હતા; અને મેં ઉપર જણાવ્યું છે કે અમરુ કવિ સાતમાના છેવટમાં થયો છે.

અમરુશતકનું નામાંતર.

૧૮ અમરુની શતશ્લોકીને કેટલીક પ્રતમાં શૃંગારશતક નામ આપેલું જેવામાં આવે છે. વેમ ભૂપાલે પોતે રચેલી ટીકાનું નામ શૃંગાર-દીપિકા રાખ્યું છે, તે કદાચ આ ઓછા જાણીતા નામને અનુલક્ષીને હોય. એનું જગતની છલે અડેલું નામ તો અમરુશતક જ છે. એ નામ વિશ્વ-વિખ્યાત કીર્તિને લીધે અમરુની સાહિત્યની કૃતિને અપાયું હોય. આવી રીતે સૂર્યશતક સાધારણ રીતે મયૂરશતકના નામથી જાણીતું થયું છે. આ કલ્પનાના સમર્થનમાં માઘકાવ્ય, મદ્વિકાવ્ય, મુશરિનાટક આદિ અનેક દૃષ્ટાંત ભેરેરી શકાય.

વાચનાઈ.

૧૯ પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે ને રીચર્ડ સાધંભને છપાવેલા અમરુશતકમાંથી વીણી વીણી મંગળાચરણના શ્લોક શાયે ૧૦૨ મુક્તકઈ મેં અનુવાદ માટે ઉદ્ધાર્યા છે. ઉપરાંત બીજા ૧૪ મુક્તક તારવી કાઢી પૂરવણીમાં લીધા છે. બાકીના ૫૫ શ્લોક તથા દીધા છે. મૂળમાં આપેલા ૧૦૨ મુક્તકમાંથી ૬૮ રસિકસંજીવની અને શૃંગારદીપિકા ખંડેમાં, ૮ એકલી રસિક-સંજીવનીમાં, ૭ એકલી શૃંગારદીપિકામાં, ૧ મૂલમાત્રમાં, ૧૫ સુમા-વિતાવલિમાં, ૨ સૂક્તિમુક્તિવાલિમાં અને ૧ ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં મળી

* બ્રહ્મમૂત્ર ઉપર શારીરકમાપ્ય લખનાર શંકરાચાર્ય. † યતિઓમાં દ્રષ્ટ. ‡ Text. § આમાંના શ્રુત્વા નામાપિં પ્રતીકવાળા શ્લોકને અર્જુનવર્મા પ્રશ્નિષ્ઠ ધારે છે. પરંતુ વેમ ભૂપાલે તેને અમરુની કૃતિ તરીકે રચીકાયા છે. વેમની વિવેચનશક્તિને માટે મને માત્ર છે આથી પ્રસ્તુત શ્લોક અમરુશતકમાં સંધર્થ છે. સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહોમાં તે બીજાને નામે નથી.

આવે છે. એમાં ૬૮ શાર્દૂલવિકીરિત, ૧૪ હરિણી, ૧૧ શિખરિણી, ૫ સ્વધરા, ૩ મંદાકાંતા અને ૧ વસંતતિલકા છે. આ રીતે આખું શતક, મંગળાચરણને વસંતતિલકા છંદ બાદ કરતાં, ૧૭ થી ૨૧ અક્ષરનાં પ્રૌઢ વૃત્તમાં રચાયલું જોઈએ છે. પૂરવણીમાં ૩ શાર્દૂલવિકીરિત, ૩ વસંતતિલકા, ૨ માલિની, ૧ ઉપગતિ; ૩ અનુદ્રુભ અને ૨ આર્યા સમાય છે. આ વધારાના મુક્તકોને મોટા ભાગ અમરુ ગિછરતો કવિ હશે ત્યારે રચવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રૌઢ વૃત્તો બદલે ટૂંકડા છંદો વપરાયલા છે એટલું જ નહિ, પણ રસને બદલે અર્થચિત્ર અને સંપૂર્ણ પ્રબંધસ્વરૂપને બદલે *એકદેશી પ્રસંગ કે ભાવનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. યદ્યાત્રા૦ (૧૧૨) મુક્તકમાં તો પ્રસાદની પણ ખામી છે. પૂરવણીના મુક્તકોમાંથી ૪ સુભાષિતાવલિમાં, ૨ સૂક્તિમુક્તાવલિમાં ને ૧ શાર્દૂલધરપદ્ધતિમાં અમરુને નામે આપેલા છે; અને ૧ રસિકસંજીવની તથા શૂઙ્ગારદીપિકા બંનેમાં, ૨ એકલી રસિકસંજીવનીમાં અને ૪ એકલી શૂઙ્ગારદીપિકામાં છે.

૨૦ તથા દીધેલા ૬૫ છંદના બે વિભાગ પડે છે. પહેલા વિભાગમાં ૨૮ મુક્તક અને ૧ યુગ્મક આવે છે. સુભાષિતસંગ્રહોમાં આ છંદો ખીજાને નામે ચડેલા છે; તે કારણથી તે ઠંડાસ્વીકાર્ય જ છે. શૈલી અને વૃત્તના સરખાપણાને લીધે તે અમરુશતકમાં ધુસી ગયા હશે. એ બધા પરિશિષ્ટ ૧ માં વિગત સાથે આપ્યા છે. ખીજા વિભાગમાં ૩૩ મુક્તક અને ૧ યુગ્મક સમાય છે. તેના કર્તાનાં નામ ઘણે ભાગે હાથ લાગ્યાં નથી. તેમનું સ્વરૂપ કહી આપે છે કે તે અમરુના ન હોય. આ પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક મેં પરિશિષ્ટ ૨ માં આપ્યા છે.

૨૧ અમરુના ન્હાનકડા સંગ્રહમાં આખા શ્લોકના શ્લોક સોએ સાઠથી પણ વધારે ધુસી ગયા છે તે ભલે, પણ કહેવું જોઈએ કે મૂળ પાઠ ઝાઝો ભટ્ટ થવા પામ્યો નથી. ઉદ્ધારેલી શતશ્લોકીમાં છેક વાંધા પડતા પાઠ તો એક જ છે. મુક્તકના આંધાન આ દૃઢપણું ધ્યાન ખેંચનારું છે.

ટીકાકાર.

૨૨ અમરુશતક ઉપર દસ પંદર ટીકાઓ થયેલી કહેવાય છે. પરંતુ શતકની ખુબી સમજાવનારી ઉત્તમ ટીકા તો બે જ છે. એ બેમાં પણ વિદ્વતા અને પ્રાચીનતામાં ચડતી ટીકા રસિકસંજીવની છે. તે ધારા નગરીના

રાજ્ય અર્જુનવર્મદેવે રચેલી છે. ભોજ રાજ્યથી નવમો ગાદીપતિ મુબર-
વર્મા થયો, જેણે ભોજા ભીમના રાજ્યકાળમાં ગૂજરાત ઉપર ધૂમરો
કર્યો હતો. તેનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી અર્જુનવર્મા. ભોજ રાજ્ય સ્વર્ગે
સિધાવ્યા પછી પરમારકુળને દીપાવનાર રાજ્ય એ જ થયો છે. રસિકસં-
જીવનીમાં એ પોતાને મોજકુલપ્રદીપ અને વીરચૂડામણિ એવાં વિશેષણ
લગાડે છે, તેમાં અત્યુક્તિ નથી. તેણે બાલ્યાવસ્થામાં જ પાવાગઢ
આગળ યુદ્ધમાં જયસિંહનો પરાજય કર્યો હતો *. આ જયસિંહ તે વિ.સં.
૧૨૮૦ ના શાસનપત્રનો અભિનવસિદ્ધરાજ વિરુદ્ધ ધારણ કરનાર ગૂજરા-
તનો ચૌલુક્ય જયસિંહ હોવો જોઈએ. તેણે વિ.સં. ૧૨૬૬-૭૨ ના ગાળામાં
ભોજા ભીમને રાજગાદી ઉપરથી ખસેડી રાજચિહ્ન ધારણ કરી વિ.સં.
૧૨૮૦-૮૩ સુધી રાજસત્તા ભોગવી હતી. જયસિંહના પરાજયને ઉદ્દેશીને
કદાચ રસિકસંજીવનીના આરંભના શ્લોકમાં અર્જુનવર્માએ પોતાને વીરવ્રતી
વિશેષણ લગાડ્યું હોય. એ પ્રતાપી રાજ્ય સંસ્કૃતવિધાને સાથે ઉત્તેજન
આપતો. એતા દરબારનો પંડિત †મદન લખે છે, કેવર્તમાન કાળમાં મહારાજ
અર્જુનવર્મદેવે સંગીત અને સાહિત્યમાં સંપૂર્ણ કુશળતા મેળવી સરસ્વતીનો
વીણાપુસ્તકનો ભાર જિતાર્યો છે. અર્જુનવર્માની પુસ્તકરૂપ કૃતિ રસિક-
સંજીવની છે. એમાં એણે શતકની અનેક હાથપ્રત મેળવી વાચના નિર્ધારવા
શ્રમ લીધો જણાય છે. એ ટીકા તેના કર્તાના જ્ઞાનનું બહોળાપણું, ઊંડાપણું

* અર્જુનવર્માએ ગૂજરાત ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, તે વિશે બાલ-
સરસ્વતી મદનની રચેલી પારિજાતમञ्जરી કિંવા વિજયશ્રી નાટિકાના પહેલાં
એ અંક જડયા છે. ધાર કિંવા ધારાનગરીની કમાલમૌલા મસીદમાં ચણી લીધેલી
એક શિલા છૂટી પડી હતી, તેમાં એ અંક કોતરેલા મળી આવ્યા છે. કહે છે કે
ભોજરાજ્યએ સ્થાપેલી સરસ્વતીકળ્ડામરણ પાઠશાળાની જ વિધર્માઓએ
કમાલમૌલા મસીદ બનાવી દીધી હતી. એ પાઠશાળામાં અર્જુનવર્માના સમયમાં
પારિજાતમञ्जરી જે શિલાઓમાં કોતરીને રાખવામાં આવી હતી. ખૂટતાં જે અંક
ખીજ હાથ ન લાગેલી શિલામાં હોવા જોઈએ. જડેલાં જે અંક Epigraphia
Indica માં છપાયા છે. † મદન પંડિત અર્જુનવર્માનો પુરોહિત, ઉપાધ્યાય
અને રાજકવિ હતો. ‡ સુમાષિતાવલિમાં નીચેના શ્લોક અર્જુનવર્માને નામે
આપ્યા છે:—નીતોऽस्મિ येन महतीं सलिलेन वृद्धिं संयोजितश्च सततं
गुरुणा फलेन । तच्छोष्यते दिनकृतेत्यतिचिन्तयेव शोकानतं फलम-
शालिवनं विपाण्डु ॥ એ રસિકસંજીવની માં છે નહિ. § જુઓ
દ્રમ્પત્યોર્નિશિ પ્રતીકવાળા મુક્તકના વ્યાખ્યાનમાં આપેલી પાઠભેદની ચર્ચા.

અને ચોકસપણું બતાવવા બસ છે. અર્જુનવર્મદેવ પક્ષપાત રહિત ન્યાયબુદ્ધિથી મૂળના ગુણદોષ પ્રગટ કરે છે; અને નીડરપણે વિરુદ્ધ મતનું ખંડન કરે છે. વિવેચનમાં આગળ પડતી વિદ્વાતાના પડછે શ્લોકની પસંદગીમાં સંજીવની-કારની સાવધાનતા કંઈક ઓછી છે. મુક્તકના શતકમાં જે યુગ્મક પણ ભેગાં પરાવાયાં છે; પ્રૌઢ વૃત્તોના સમૂહમાં અનુષ્ટુભ અને ઉપજતિ પણ ભળ્યાં છે; અને ધ્વનિની શતશ્લોકીમાં અર્થચિત્રને પણ સ્થાન મળ્યું છે.

૨૩ શતકની ખીજ ઉત્તમ ટીકા શૃંગારદીપિકા છે. એનો કર્તા વેમ ભૂપાલ દક્ષિણાપથના પંડ નામે શૂદ્ર રાજકુળમાં જન્મ્યો હતો. એનો પ્રપિતામહ પ્રોલ ભૂપાલ પંડ વંશનો મૂળપુરુષ હતો. તે ત્રિલિંગ* દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજધાની અદંકિ નગરી હતી. તેને પાંચ પુત્ર હતા; માય, વેમ, દોડુ, અન્ન અને મલ્લ. એમાંના ખીજએ, કૃષ્ણા નદીની શાખા જે પાતાળગંગા, તેનો શ્રીશૈલ આગળ ઘાટ બંધાવ્યો હતો; અને હેમાદ્રિના દાનલ્પ્પન્ડમાં કહેલાં અનેક મહાદાન આપ્યાં હતાં. મોટા માય નરેન્દ્રને ત્રણ પુત્ર થયા; રેડિપોત, પેદ્દેશટર્મીદ્ર અને નાગેન્દ્ર. રાજકુમાર પેદ્દેશટર્મીદ્ર માય પછી ગાદીએ આવ્યો. એનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તે શૃંગારદીપિકાનો કર્તા વેમ ભૂપાલ. એ પરાક્રમી અને વિદ્યાવિદ્યાસી રાજા હતો. વીરનારાયણ અને જગનોબ્બગંડ બિરુદો એના પ્રતાપની સાક્ષી પૂરે છે. એના પ્રીતિપાત્ર કવિ વામનભટ્ટાણે સંસ્કૃતમાં વેમભૂપાલચરિતાં રચ્યું છે, તેમાં એની વિજયયાત્રાનું અદ્ભુત વર્ણન છે. એ અત્યુક્તિના ઢગલામાં છેવાડો એક સત્યોક્તિનો કણ જડે છે, તે એની રસિકતાની પિછાન આપે છે†. કહે છે કે વેમ ભૂપાલને નિત્ય રસમય કાવ્યો સાંભળવાનો શોખ હતો. શાસનપત્રો ઉપરથી પણ જોવામાં આવે છે કે પંડકુળના રાજાઓ રસિક અને પંડિતોના પૂજનારા હતા. પ્રશસ્તિકાર ત્રિશોચનાર્થને ઈઅન્નવેમ વસંતરાય જગનોબ્બગંડનો આશ્રય હતો. કુમારગિરિના મોલવિકાગ્નિમિત્ર

* તેલંગ કિંવા તેલંગણ. † એને વીરનારાયણચરિત પણ કહે છે. તે ઉપરાંત વામનભટ્ટાણે પાર્વતીપરિણય નાટક, શૃંગારભૂષણ ભાણ વગેરે ખીજે પણ પુસ્તકો લખેલાં જણવામાં છે. ‡ જુઓ વેમભૂપાલચરિતની છેવટમાં સરસકવિકાવ્યશ્રવણભૂષણેન કર્ણો પ્રતિદિનમલંકુર્વન્.....જયતિ ...વેમભૂપાલઃ । એ વાક્ય. § અન્નવેમ અને કુમારગિરિના કાકોલત્રીજો થાય. તેમની રાજધાની હાલના Kistna Narasaraupeta તાલુકાના કોંડવીડુ નામે ડુંગરી દિલ્લામાં હતી. જુઓ પ્રાચીન લેખમાલા, લેખ ૧૪૩.

અને વિક્રમોર્વશીયની વૃત્તિ લખનાર અમાલ્ય કાટ્યવેમને રાજમહંદ્રનગરીનો રાજા બનાવ્યો હતો. તેવી જ રીતે અનેક ગદ્યપદ્ય કાવ્યોનો કર્તા વામન-ભટ્ટપાણ વેમની રાજસભામાં ગાન પામ્યો હતો. એક વખત કાવ્યચર્ચા ચાલતી હતી તે દરમિયાન સભામાં કોઇએ અમરુના મુક્તક કહ્યા. તે સાંભળી વેમ ભૂપાલ ખડું પ્રસન્ન થયો. એના મનમાં અમરુની શૃંગારાત્મિકા શતશ્લોકી ઉપર સુંદર ટીકા લખવાનો સંકલ્પ થયો. તે લખતા પહેલાં રસિકસંજીવની તેણે જોઈ. તેમાં નીરસ મુક્તક અને યુગ્મકને સ્થાન મળેલું હોવાથી વેમ ભૂપાલના મનને કંઈક ગ્ધાનિ થઈ. તે ઉપરથી તેણે મૂળ શ્લોકનો વધારે સારો સંગ્રહ કરી પંદરમા શતકના પહેલા ચરણમાં શૃંગારદીપિકા ટીકા રચી.

૨૪ અર્જુનવર્મા અને વેમ બંને મુમટધારી વિકાસો છે. રાજાએ એક સામાન્ય મનુષ્યની કૃતિના ટીકાકાર બને અને તેના ગુણ ગાય, એ પણ દેવી સ્વરસ્વતીની સૃષ્ટિની ખલિહારી જ.

૨૫ રસના સ્પષ્ટીકરણમાં રસિકસંજીવની અલંકારશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પકડે છે, ત્યારે શૃંગારદીપિકા નાટ્યશાસ્ત્રને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે. અર્જુનવર્મા શ્લોકના ગુણદોષ તપાસે છે; વેમ ભૂપાલ અર્થનું સાદું વ્યાખ્યાન આપી સંતોષ માને છે. ઉત્તરનો ટીકાકાર શ્લોકના સંગ્રહમાં અને પાઠની પસંદગીમાં પ્રમાદ કરે છે, પરંતુ દક્ષિણનો કંઈક સાવધાનતા દર્શાવે છે. એણે સ્વીકારેલી વાચનામાં ટૂંકડાં વૃત્ત કે યુગ્મક મજરે પડતાં નથી. એક ટીકામાં ધ્વનિ ને અલંકારનું અને ખીછામાં વૃત્તિ ને નાયકનાધિકાનું નિરૂપણ ઠીક છે. બંનેનાં વ્યાખ્યાન મનનીય અને માનનીય છે.

૨૬ જેને સ્વતંત્ર રચાયેલી સારી જૂની ટીકા કહિયે, તે તો રસિકસંજીવની અને શૃંગારદીપિકા એ બે જ છે. એમાંની પહેલીથી પોષણ પામી કોકસંભવાં ને સૂર્યદાસની ટીકાએ રચાઈ જણાય છે. શિવરામ-

* જુઓ અલસવલિતૈઃ પ્રતીક્ષાણા મુક્તક ઉપરની શૃંગારદીપિકા. એમાં નાયિકા સ્વીયા ન ભવતિ કિંતુ પરકીયા । કિં ચ મુગ્ધેતિ સંબુદ્ધ્યા । એમ જે લખ્યું છે, તે રસિકસંજીવનીનાં ક્યં સ્વસ્ત્રી ન ભવતિ ।...સા ચ મુગ્ધા નાયિકા । એ વાક્યોનું રૂપાંતર છે. † કોકસંભવે અર્જુનવર્માની વાચના સ્વીકારી છે. સૌરાષ્ટ્ર અને સૈન્ધવનો પ્રસંગવશાત્ નિરૂદ્ધ છે, તેથી ટીકાકાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો સંભવે છે.

કૃષ્ણે ને *રામાનંદનાથે ખીજાનું દોહન કર્યું છે. †રુદ્રમહેવકુમારની વિવૃત્તિ અતિ સંક્ષિપ્ત છે. આ ટીકાઓમાં મુક્તકોનું શૃંગારપરત્વે જ વ્યાખ્યાન આપેલું છે. એથી બીજાં રવિચંદ્ર અને રામરુદ્ર શાંતપરત્વે અર્થ પણ કરે છે. પ્રસિદ્ધ અર્વાચીન આલંકારિક અચ્યુતરાય મોડકે પણ †શારદાગમમાં ઉભય રસ-પરત્વે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પરંતુ સુવર્ણકાર અમરુ તે સંક્ષેપશંકરજયનો રામ અમરુક નથી; એટલે અમરુશતક તે ગુરુશતક પણ નથી. અર્થાત્ શાંતપરત્વે અર્થ અવિવક્ષિત ને અગ્રાજ્ય છે.

અનુવાદ.

૨૭ અનુવાદ કરવામાં ઉપર કહેલી બંને ટીકાનો દૃષ્ટી ઉપયોગ કર્યો છે. મૂળના સમુદ્ધારને માટે એ એ ટીકા ઉપરાંત ધ્વન્યાલોક, દશરૂપ, કુવલયાનન્દ વગેરે અલંકારગ્રંથોનો અને સૂક્તિમુક્તાવલિ, સુભાષિતાવલિ વગેરે સંગ્રહગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. અનુવાદની પદ્ધતિ પંડિતની નહિ; પણ પ્રતિનિર્માતાની રાખી છે. પંડિતાઈના અનુવાદ પરભાષાના સાહિત્યના દુભાષિયા છે; એ કંઈ સ્વભાષાના સાહિત્યના કુટુંબી નથી. મૂળની નિર્માણ-શક્તિની†† સરસાઈ કરતી પ્રતિનિર્માણશક્તિથી†† જ અનુવાદ રચવામાં આવે છે, તે જ સ્વભાષાના સાહિત્યનું અંગ બને છે. જાંચામાં જાંચી અનુકરણશક્તિ†† કરતાં પ્રતિનિર્માણશક્તિ ચડિયાતી છે; કેમકે એ §§પ્રતિનિર્માણની શક્તિ છે.

સારસ્વતસ્મૃતિશુચૌ કવિપુંગવાનાં
ચિત્તે સ્ફુટસ્ફટિકદર્પણદર્પચૌરે ।

વાગ્દેવતા સ્વયમિયં પ્રતિવિસ્થિતેવ

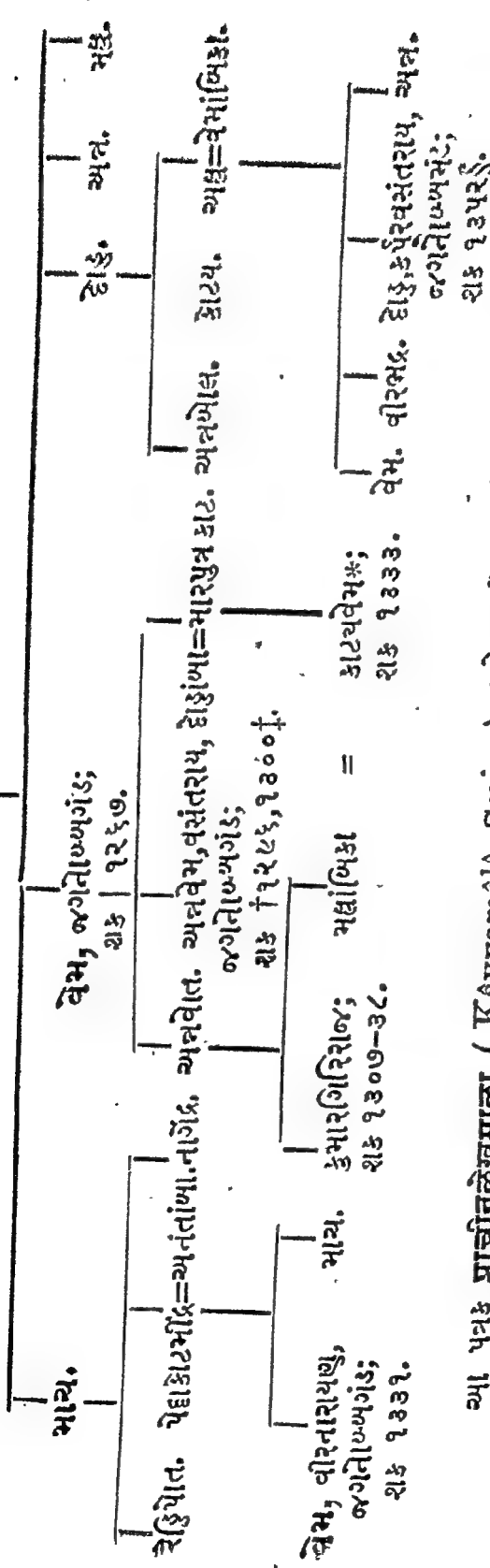
શુદ્ધા મતિઃ પ્રભવતિ સ્મ કવિત્વતત્ત્વે ॥ વસ્તુપાલસ્યા ॥

* બુઝો સદ્ગત પંડિત દુર્ગાપ્રસાદના અમરુશતકની પ્રસ્તાવના. † રામાનંદનાથ, શેષરામકૃષ્ણઅ ને રુદ્રમહેવ કુમાર તેમનાં નામ ઉપરથી છેક દક્ષિણ તરફના હોવાનો સંભવ છે. રામાનંદનાથ મૂપાલ સંજ્ઞાથી ટીકામાં વેમનું નામ લે છે. † એનો નિરૂદ્ધેશ સાહિત્યસાર ॥૧૭૬૨॥ ના વિવેચનમાં છે. § ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મધ્યમાં ગણેશ શાસ્ત્રી લેલે ગ્રંથકકરે અમરુશતકનું મરાઠી પદ્યાત્મક ભાષાંતર બહાર પાડ્યું હતું, તેમાં શૃંગારપરત્વે જ અર્થ લીધો છે. અનુવાદ એના એ શ્લોકમાં નથી કરવામાં આવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ કલકત્તામાં છપાયેલા કાવ્યસંગ્રહની વાચના સ્વીકારી છે, તેની સાથે હાથપ્રતોમાં મળી આવેલાં ઇન્વીસ વ્રત પણ સંગ્રહમાં છે. ¶ Creative faculty. †† Re-creative genius.

†† Imitation. §§ Re-creation.

ત્રિલિંગ દેશનું પંટ કુળ.

પ્રાણ=અનંતા.

આ પત્રક પ્રાચીનલેખમાલા (Kavyamala Series) ના લેખ * ૧૩૬, † ૧૪૩, ‡ ૧૫૦ અને ૧૫૩ડું ઉપરથી ચાર કર્યું છે. તેમાં અમરુશતકની શૃંગારદીપિકાના અવતરણશ્લોકની અને લેમમૂપાલચરિતની હકીકત ઊમેરી છે. પહેલા અને બીજા વેમની સાથે Vani-Vilas Seriesના પાંચતીપરિણયની ભૂમિકામાં આપેલા પત્રકમાંથી સીધી છે. ત્રીજી Epigraphia Indica * IV, 321-325; ‡ III, 60-63; † III, 285-291; § V, 57-66. લેખ ૧૪૩ માં શકાબ્દ ગગનામ્રવિશ્વ કહ્યું છે. એ અંકસંસ્ત્રાત્યક સાથે તે શક ૧૩૭૦ છે એમ ને Epigraphia Indicaમાં આપ્યું છે, તે ભૂલ છે. લક્ષ્મણ સંગ શત્રુની છે, તેથી વર્ષ ૧૩૦૦ આવે છે. એ સાથે લેખ ૧૫૦ સાથે અંધ બેસે છે.

अमरुशतकनू सूचिपत्र.

श्लोक.	अनुवादनो मूलनो अंक	क्यां मली आवे छे ?				
	अंक.	दु.	प्रमाणे.	र.	शृ.	बीजे.
अङ्गानामति	३८	५०	५०	४५		
अङ्गुल्यग्र	७३	५	५	६		सुभा.
अच्छिन्नं नयनाम्बु	८४	११०		७८		
अज्ञानेन	५८	१७	१७	१६		
अद्यारभ्य	७०	८३	८३	७२		
अनालोच्य	७४	८०	८०	८४		
अन्योन्यग्रेथिता	८५	१३८				सुभा.
अलसवलितैः	८८	४	४	४		शा.प.
असद्वृत्तो	५४	१४०				सुभा.
अहं तेनाहूता	७	८८	८८	६६		
आहृष्टिप्रसरात्	८२	७६	७६	८१		
आयस्ता कलहं	६२	१०६		६३		
आलम्ब्याङ्गण	८८	७८	७८	८३		
आलोलामलका	३	३	३	३		शा.प.
आश्लिष्टा	१३	१४२				सुभा.
आस्तां विश्वसन्	१००	६३	६३	५७		
इदं कृष्णं	८०	८४		८४		
उत्कम्पो हृदये	७१	१५६				सुभा.
एकस्मिञ्शयने प	३५	२३	२३	२१		
एकस्मिञ्शयने वि	४५	२२	२२	२३		
फठिनहृदये	५२	५३	५३	८४		
कथमपि कृतप्रत्या	४६	७५	७५	७६		
कथमपि सखि	६७	१५	१५	१४		
कपोले पत्राली	५०	८१	८१	८५		
कराकिसलयं	१८	८०	८०	८८		
काञ्चया गाढ	३०	२१	२१	२०		
कान्ते तल्प	१५	१०१	१०१	८७		
कान्ते सागसि	४१	४६	४६	४१		
किं बाले मुग्ध	८७	१४३				सुभा.
कृतो दूरा	६१	१४	१४	५६		

कोपात्कोमल	४७	८	८	१०
कचिस्ताबूलात्	२२	१०७		३५
क्षिप्तो हस्ताय	२	२	२	२
गच्छेत्पुस्तया	८	१४४		सुभा.
गन्तव्यं यदि	८५	१५३		शौचि.च.
गाढालिङ्गन	१४	४०	४०	३५
चक्षुःप्रीत्या	१०१	१००	१००	८८
चटुलनयने	८६	१४५		सुभा.
चपलहृदये	७५	५६	५६	४८
चरणपतनप्रत्या	६८	२०	२०	१८
चलतु तरला	५८	१४६		सुभा., सू.मु.
चिन्तामोह	३७	८७	८७	६४
चिरचिरहिणो	२७	४४	४४	३८
जाता नोत्कलिका	२८	८४	८४	
ज्याकृष्टि	१	१	१	१
तद्वक्त्राभिमुखं	६४	११	११	१२
तस्याः सान्द्र	४२	२६	२६	२४
तैस्तैश्चादु	२१	१४७		सुभा., सू.मु.
त्वं मुग्धाक्षि	१०	२७	२७	२५
दम्पत्योर्निशि	२३	१६	१६	१५
दत्तोऽस्याः प्रणयो	७८	६	६	७
दीर्घा वन्दन	२५	४५	४५	१४
दूरादुत्सुक	३८	४८	४८	४०
दृष्टः कातर	८६	८५	८५	७०
दृष्टे लोचन	३६	१६०		सू.मु.
दृष्टैकासन	८	१८	१८	१८
धीरं वारि	८०	१३		१३
नापेतोऽनुनयेन	३४	४२	४२	३७
नार्यो मुग्ध	७७	८	८	८
निःशेषच्युत	५५	१०५		६१
निःश्वासा वदनं	६८	८२	८२	८८
पटालश्रे पत्यौ	४	४१	४१	३६
पत्रं न श्रवणे	८३	१४८		सुभा. सू.मु.
पराची	३१	११२		८०
परिम्लाने	४४	२५	२५	५५
पश्याश्लेष	१६	७४	७४	७७
पश्येयं मयि	३३	२४	२४	२२

पादाङ्गुष्ठेन	८७	१३६			सू.
पादासक्ते	५३	६८	६८	७५	
पुराभूदस्माकं	७८	६८	६८	८१	
प्रस्थानं वलयैः	८२	३५	३५	३१	
प्रातः प्रात	५७	३३	३३	३०	
प्रासादे सा	१०२	१०२		१०२	
प्रियकृत	२०	११५		१००	
भूभेदो गुणि	६३	८७	८७	८५	
मलयमरुतां	८१	३२	३२		
मानव्याधि	७२	१५७			सुभा.
मुग्धे मुग्ध	६	७०	७०	८२	
म्लानं पाण्डु	२६	८८	८८	६२	
यदि विनिहिता	६६	१४८			सुभा.
यद्गम्यं गुरु	६०	१५८			सू.सु.
याताः किं न	८३	१०	१०	११	
याते गोत्र	४८	१५१			सुभा.
यास्यामीति	८८	७८	७८		
रोहन्तौ प्रथमं	८१	१११		८७	
लम्बा नांशुक	२४	६२	६२	५३	
लाक्षालक्ष्म	५६	६०	६०	७१	
लिखन्नास्ते	५१	७	७	८	शा.प.
लीलातामरसा	४३	७२	७२	८०	
लोलभूलतया	४०	८३	८३	६८	
लोलैर् लोचन	८४	६१	६१	५२	
शून्यं वासगृहं	११	८२	८२	७४	
श्रुत्वा नामापि	६५	५८	५८	५८	
श्लिष्टः कण्ठे	५	५८	५८	५१	
संदष्टेऽधर	३२	३६	३६	५	शा.प.
सख्यस्तानि	२८	११५			सुभा.
सन्त्येवात्र	७६	८१	८१	५८	
सावाला	८८	३४		३४	
सुरतविरतौ	१८	१५४			सुभा., सू.सु., शा.प.
सुप्तोऽयं सखि	१२	३७	३७	३२	
सैवाहं प्रमदा	१७	८८	८८		
स्वं दृष्ट्वा कर	४८	५५	५५	४७	

પૂરવણી ૧ નું સૂચિપત્ર.

શ્લોક અનુવાદનો મૂળનો અંક કયાં મળે વિશેષ નોંધ.
અંક. દુ. પ્રમાણે. બાવે છે ?

આલોકયતિ	૧૦૩	૧૪૧	સુમા. અર્થચિત્ર; ગાથા હંદ. અપકવ દશાની કૃતિ.
ફાન્તામુલં	૧૦૪	૧૬૨	શા.પ.) રસની જમાવટ સાથે સૂ.મુ. { નવાં નવાં વૃત્તની અ- જહિહિ સુતતુ ૧૦૬ ૩૯ ર.૩૯, ગ્ર.૩૪ } જમાવટ. મધ્ય અવ- સ્થાની કૃતિ.
ફાન્તે કથાંચિદ્	૧૦૫	૧૫૮	
તત્ત્વકુપ્પા ગુહ	૧૦૭	૯૬	
ન જાને	૧૦૮	૫૪	ર.૬૪ અર્થચિત્ર. અપકવ દ- શાની કૃતિ.
નમસિ જલદ્	૧૦૯	૧૦૩	ગ્ર.૪૯ } રસની જમાવટ સાથે નવાં નાન્તઃ પ્રવેશ ૧૧૦ ૧૧૪ ગ્ર.૯૯ } નવાં વૃત્તની અજમાવટ. પુષ્પોદ્ગેદ ૧૧૧ ૧૦૮ ગ્ર.૬૭ } મધ્ય અવસ્થાની કૃતિ. ચદ્રાત્રૌ ૧૧૨ ૧૫૦ સુમા. મધ્ય કે પકવ દશાની કૃતિ. પ્રસાદની ખામી; રચના કંઈક કિલકત ને અરુચિકર. અપકવ દશાની કૃતિ હશે.
લલિતમુરસા	૧૧૩	૧૬૧	
સતિ પ્રદીપે	૧૧૪	૧૫૩	
સા ચૌવન	૧૧૫	૧૫૨	
સાલક્ષ્મી	૧૧૬	૧૧૬	સુમા. અર્થચિત્ર. અપકવ દ- શાની કૃતિ. ગ્ર.૦૧ વૃત્ત વસંતતિલકા છે. મધ્ય દશાની કૃતિ હશે.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ. पंक्ति. अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ. पंक्ति. अशुद्ध.	शुद्ध.
(पृष्ठ १-३४)		१४ १५ व्यतिकरे	व्यतिकरे
३ ४ महीं	नहीं	२४ प्रागल्भ्य	प्रागल्भ्य.
१८ सहायताथी	सहायताथी	१६ ४ पत्युनेत्रे	पत्युनेत्रे
४ ६ प्रयत्ने	प्रयत्ने	५ वि तो	विरतौ
८ नहि	नहि	२३ काव्यामु	काव्यानु
६ १३ धनिडासनी	धतिडासनी	१७ २६ व्यत्पये	व्यत्यये
१४ संशोधनतूं	संशोधनतूं	२२ २० सह धरेण	सहाधरेण
७ २७ ६०६ ४८	६०६-४८	२६ ६ अते	अने
१२ ८ श्रीध सेन	श्रीधरसेन	२७ ६ मिय	प्रिय
२५ भर्त	भर्तृ	२६ २६ थमाभ वाष्प	थमामि वाष्प
१४ ३२ §§	††	३१ २६ मनस्कारो	मनस्कारो *
१८ ५ भाषाभां	भाषाभां	३२ ८ शोडना	शोड्यना
२० १६ सभडाधिन	सभडाधीन	२८ स्मतिः	स्मृतिः
२२ २ शृंगारसे	शृंगार रसे	५० ४ दूरथी	दूरथी
२३-१८ अभरुशतक	अभरुशतक	६१ १७ वृत्या	वृत्या
२८ ५ पेडा	पेडा	६५ ८ अधिः	अधिः
३० ५ त्युन्नतया	त्युन्नतया	६८ १० प्रयाणुनी	प्रवासनी
(पृष्ठीनां पृष्ठ १-१००)		७३ २१ रात्रि	रात्रि
४ २ डीडा	डीडा	७६ १ प्रपास	प्रपास
६ २२ साप्यपहता	साप्यपहता	८० २४ वपाद	विपाद
१० ६१० रोभाय	रोभाय	८६ १६ धीरितः	धीरितः
१३ प्यनङ्गेन	प्यनङ्गेन	९० ४ सखी	सखी
११ ६ किम्	किम् *	९२ ७ आशङ्क्य	आशङ्क्य
२६ लीनां	लीना	२६ विषम	विषमः
१२ २८ ७७४६	४७४६	जुभा.	सुभा.
१३ १३ परुष	परुषे	९३ ११ नी	दशरूपनी
१४ गाढै ष्ट	गाढौष्ट	९५ २१ तल	ताल
१५ नाकृष्या	नाकृष्या	९६ ११ डतो.	डतो,
२५ मारोष्य	मारोष्य	२३ उत्त	उत्तर

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે

પ્રસિદ્ધ કરેલાં

પુસ્તકો.

[નામ.]	[મૂલ્ય રૂ. આ.પા.]
* મેળની મુદ્રિકા દિવા મુદ્રારાક્ષસ નાટક (આ. ૫)	૧ ૪ ૦
* પરાક્રમની પ્રસાદી દિવા વિક્રમોર્વશીય નાટક (આ. ૫)	૧ ૦ ૦
* સાચું સ્વપ્ન દિવા સ્વપ્નવાસવદત્ત. નાટક (આ. ૧)	૧ ૮ ૦
* પ્રિયદર્શના નાટિકા (આ. ૨)	૦ ૧૨ ૦
ગીતગોવિંદ (આ. ૪)	૧ ૮ ૦
અમરુશતક (આ. ૪)	૧ ૪ ૦
છાયાધટકર્પર (આ. ૧)	૦ ૧ ૦
મુદ્રારાક્ષસ, સંસ્કૃત મૂળ ઇંગ્રેજી ટીકા સાથે (આ. ૧)	૧ ૧૪ ૦
† ભાલણકૃત કાદંબરી, પૂર્વ ભાગ, સમજૂતી સાથે (આ. ૧)	૩ ૦ ૦

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થવાનાં.

મધ્યમ નાટક.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા દિવા પ્રતિજ્ઞાચૌગંધરાયણ નાટક.

ભાલણકૃત કાદંબરી, ઉત્તર ભાગ, સમજૂતી સાથે.

—X—X—

મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબઈ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, યુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
કાલ્યાણદેવી રોડ.

અમદાવાદ—રા. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુડે, યુકસેલર, ત્રણ દરવાજા.

રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા, યુકસેલર, પીરમશાહ રોડ.

ગૂજરાત એરિઝોનલ યુક ટીપો, રતનપોળને નાકે.

* નિશાળોમાં ઇનામ અને પુસ્તકશાળા માટે મંજૂર. † ટ્રેનિંગ
કોલેજોમાં અને સેકન્ડરી સ્કૂલોમાં લણતરના પુસ્તક તરીકે મંજૂર † M.A.
માં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર, મુંબઈ.

અમરુશતક.

મંગળાચરણ.

જ્યાકૃષ્ણિવદ્ધ્રુવકામુખપાણિપૃષ્ઠ-

મેહ્નન્નસ્વાંશુચયસંવલિતોઽમ્બિકાયાઃ ।

ત્વાં પાતુ મઞ્જરિતપલ્લવકર્ણપૂર-

લોભશ્રમદ્ભ્રમરવિભ્રમભૃત્ કટાક્ષઃ ॥ ૧ ॥

દૃષ્ટિ-દ્વિરેક કરપદ્મવ કર્ણપૂરે

રૂડી નખાંશુભય મંજરીમાં રમી રૂઢે

એવી વિધે પણુછ પૂરણ ખેંચતાં ને,

રક્ષો સદૈવ સહિતે જગદંબિકા તે ! ૧

દ્વિરેક-ભમરો. કરપદ્મવ-કૂંપળ જેવો હાથ. કર્ણપૂર-કર્ણકૂલ. નખાંશુ-
નખનાં કિરણ. મંજરી-રેસા.

કૂંપળ જેવો હાથ કાને અડી કર્ણકૂલરૂપ બને છે, તેના વિશે આંગ-
ળીઓના નખનાં કિરણ રેસારૂપ દીસે છે, તેમાં રમતી તિરછી ચંચળ દૃષ્ટિ
ભમતા ભમરારૂપ ભાસે છે; એવી રીતે શરારોપણનો ભાવ ભજવતાં ને
પણુછ ખેંચે છે, તે વૃતકુશળ દેવી જગદંબા સહિતું સર્વદા રક્ષણ કરો !

ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર જેને સ્વટકામુખ * નામે અસંયુત હસ્ત લખે

* સ્વટકામુખ માટે જુઓ મ. ના. શા. ૧૧. ૫૨-૬૧. અને સં.
૨. ૧૭. ૧૩૦-૧૩૯. જુઓ વળી શૃ. વી. માં આપેલો નીચેનો શ્લોક:-
તર્જનીમધ્યમામધ્યે પુદ્ગોઽદ્ધુષ્ટેન પીડ્યતે । યસ્મિન્નનામિકાયોગે સ
હસ્તઃ સ્વટકામુખઃ ॥

છે, તેનો અહીં નિર્દેશ છે. તેને અંગે સ્યામ શ્વેત ને શવલ એ રીતે જે ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિ કહેવાય છે, તેમાંની સ્યામ દર્શિનું નિરૂપણ છે.

આ શ્લોકમાં કવિની જગદંબા પ્રત્યેની રતિ અંગી છે. પૂર્વાર્ધમાં રૂપક અલંકાર છે. શક્તિરૂપે ઇષ્ટ દેવતાનું આરાધન સાભિપ્રાય છે. પ્રતિપાદ શૃંગાર રસનો પ્રધાન આલંબન વિભાવ જે નાયિકા, તેનું એથી સૂચન થાય છે. વસંતતિલકા છંદ.

ક્ષિપ્તો હસ્તાવલગ્નઃ પ્રસભમભિદતોઽપ્યાદદાનોઽશુકાન્તં

ગૃહ્ણન્ કેશૌષ્વપાસ્તશ્ચરણનિપતિતો નેક્ષિતઃ સંભ્રમેણ ।

આલિંગન્ યોઽવધૂતસ્ત્રિપુરયુવતિભિઃ સાશ્રુતેત્રોત્પલાભિઃ

કામીવાદ્રાપરાથઃ સંદદતુ દુરિતં શાંભવો વઃ શરાગ્નિઃ ॥૨॥

તર્છોડયો હાથ સહાતાં ત્રિપુરતરુણીએ અશ્રુ સંપૂર્ણ નેને,

પક્ષે માર્યો ગ્રંહતાં ફડક, પકડતાં કેશ વાર્યો કરે, ને

ક્ષોભે ભાળ્યો ન પાથે પ્રણુત, વળગતાં વર્જિયો તર્છ જેને

વાંકે વ્યાકુળ બહાલા વત; હરશરનો અગ્નિ દુઃખો દહો તે ! ૨

પ્રણુત-નમેક્ષો, પગે પડેલો. વર્જિયો-ચૂકાવ્યો, ટાળ્યો. તર્છ-તુચ્છકારી.

પૂરવે કવિનો ભારે વાંક પડતો ને પત્ની રીસમાં કવિને તથ જવાનું કરતી, તે વખતે કવિ તેનો હાથ સહાતા ને તે તરછોડી છોડાવી દેતી; સાડીની ફડક પકડતા ને તે પણ કમળના પ્રહારથી મૂકાવતી; બહાલથી ચુંબન માટે કેશ ગ્રહવા જતા ને તે હાથથી વારતી; પગે પડતા ને તે ચિત્તના ક્ષોભને લીધે લહેતી નહિ; મૌનથી પગે પડવું સ્વીકાર્યું સમજી ભેટવા જતા ને તે તિરસ્કાર સાથે દૂર ખસી જઈ ચૂકાવતી:-તેવી રીતે ત્રિપુરદાહ વખતે મહાદેવજીના બાણથી પ્રગટેલો અગ્નિ આંસુથી ઊભરાતાં તેને ત્રિપુરની તરુણીએ હાથ સહાવા જતાં તરછોડી કાઢ્યો, સાડીની ફડક ઝાલતાં હાથમાંના કમળના પ્રહારથી ખંખેરી કાઢ્યો, કેશ પકડવા જતાં હાથથી વાર્યો, પગે પડ્યા છતાં ક્ષોભથી ન લલો, અને અંગે વળગવા જતાં તિરસ્કાર સાથે દૂર ખસી જઈ ચૂકાવ્યો. આવો જે શંકરના બાણનો અગ્નિ, તે તમારાં દુઃખો બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે *.

અહીં-કવિની શંકર પ્રત્યેની રતિ અંગી છે, અને ત્રિપુરદાહથી પ્રકાશિતો ત્રિપુરારિનો ઉત્સાહ તેનું અંગ છે. તે ઉત્સાહને અશ્રુપાત નામે સાત્ત્વિક ભાવથી અને આવેગ નામે રજાથી ભાવથી પ્રસરતો કરુણ રસ ખીલાવે છે. પ્રિયતમના મરણરૂપ આત્યંતિક ત્રિયોગને લીધે જન્મતો કરુણ રસ અર્થશ્લેષે પોષાતી ઉપમાએ કરીને ઊપજેલા ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારથી સંકીર્ણ છે. એ રીતે કરુણ અને શૃંગાર પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં અંગી અને અંગરૂપે આવી ખુખીમાં વધારો કરે છે. તેટલા માટે વિરોધી રસ અંગાંગિ-ભાવથી જોડાઈપરસ્પર ભૂષણરૂપ બને છે તેના દૃષ્ટાંત તરીકે સાહિત્યદર્પણમાં આ શ્લોક ઊતાર્યો છે. આ રથજે રસ ભાવને શોભાવે છે, તેથી કુવલયાનન્દ પ્રમાણે રસવાન અલંકાર બને છે. ઉપમા અને પર્યાય તેના ભેગા છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં આલંબન વિભાવ સૂચવી આ શ્લોકમાં ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારની ઘટનાથી પ્રતિપાદ્ય શૃંગાર રસની વિપ્રલંબ ક્રાંતિનું દિગ્દર્શન કવિએ કરાવ્યું છે. વળી શૃંગાર અને કરુણની એકત્ર જમાવટથી તથા તે બે રસ વડે ઉત્સાહના પોષણથી કવિએ વિરોધી સંકીર્ણ રસવાળા પ્રબંધ રચવાની કુશળતા પ્રકાશી છે. મહારાજ અર્જુનવર્મદેવ રસિકસંજીવની-માં લખે છે, કે સંકીર્ણ રસવાળા પ્રબંધ રચવામાં કવિની કસોટી છે. એક એક શ્લોકમાં આવી અસાધારણ રસસામગ્રી હોવાથી જ મરતનાટચશાસ્ત્રના ટીકાકાર કહે છે, કે અમર કવિનો એક એક શ્લોક સો સો પ્રબંધો બરાબર છે. સ્વઘરા છંદ.

આલોલામલકાવલીમકુસુમાં વિભ્રચ્ચલત્કુણ્ડલં

કિંચિન્મૃષ્ટવિશેષકં તનુતરૈઃ સ્વેદામ્બસઃ સીકરૈઃ ।

તન્વ્યા યત્પુરતાન્તતાન્તનયનં વક્ત્રં રતિવ્યત્યયે

તત્ત્વાં પ્રાતુ ચિરાય કિં હરિહરબ્રહ્માદિભિર્દેવતૈઃ ॥ ૩ ॥

ઝૂલે લીલી લટો શિરે, ફૂલ ગરે, કાને ઝુમે કુંડળે,

ભાલે સ્વેદતણા ઝીણા જળકણે લૂછાય છે પીયળે,

ને ંહીલાં નયનો ય બે બની રહે; એવું રતિવ્યત્યયે

તન્વીનું મુખડું જ સૌખ્ય બહવો ! શું અન્ય દેવે લખે ? ૩

* અકુસુમામ પાઠ શાર્દૂલધરપદ્ધતિમાંથી લીધો છે; અસસમાં વિલુલિતામ છે.

સ્વેદ—પરસેવો. રતિવ્યત્યય—ઝલટી કીડા. તન્વી—કૃશ, યોળાપલા અંગવાળી. સૌખ્ય—સુખ.

અહીં સંભોગ શૃંગાર રસ જમાવ્યો છે. સ્વેદ નામે સાત્ત્વિક ભાવથી પોપાયલો શ્રમ નામે સંચારી ભાવ તેને દીપાવે છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે, તેનું વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ પોપણ કરે છે. નાયિકા પ્રગલ્ભા છે.

શાસ્ત્ર, સંપ્રદાય અને કૃળાચાર પ્રમાણે જગદંબા સહિત શંકર ભગવાનની સ્તુતિ કરી કવિએ આ વિલાસસુખની આશંસાયુક્ત મંગળાચરણ આપ્યું છે, તે કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે છે. નાયિકાનો ગૂઢ નિરૂદ્દેશ કરી, વિપ્રલંબ શૃંગાર પટાંતરે પ્રદર્શી, સંભોગ શૃંગાર બાકી રહ્યો હતો તે જમાવી કવિએ શતકનું સર્વસ્વ સંક્ષેપમાં નિવેદન કર્યું છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

સંભોગ શૃંગાર.

પટાલમે પસૌ નમયતિ મુલં જાતવિનયા

હઠાશ્લેષં વાઙ્મલપહરતિ ગાત્રાણિ નિમૃતમ્ ।

અશક્તા ચારુયાતું સ્મિતમુલ્લસલીદત્તનયના

હિયા તામ્યત્યન્તઃ પ્રથમપરિહાસે નવવધૂઃ ॥ ૪ ॥

પિચ્ચુલ પસૌતાં પટ વદન નામે વિનયથી;

સરી સંકોરી લે શરીર ભરતાં અંક બળથી;

ન બોલી એ જાણી પ્રથમ પરિહાસે મલપતી—

સખી સામું જોયે હિજરઈ કિશોરી શરમીલી. ૪

નામે—નમાવે. અંક ભરતાં—ભેટવા જતાં. પરિહાસ—સ્વામીનું વિનોદ-વાક્ય; ઉદાહરણ માટે જુઓ ભાલણકૃત કાદંબરી, પૂર્વ ભાગ, પૃષ્ઠ ૩૮, પંક્તિ ૧૩-૧૪:—ભોળવી નિ ભૂપ કહિ, જૂજી, હસ્ત માંહિ સમાય ? શકે તું અતિ ઉચ્ચ માટિ ઉરજ અધિકુ યાઇ. મલપતી—મહે મલકાવતી. કિશોરી—બાળા.

અહીં વસ્ત્રાલંબન, આલિંગન અને પરિહાસથી પ્રસરેલા અધોદૃષ્ટિ, શરીરમંકોચ અને દીનતારૂપ અનુભાવથી વીડા નામે સંચારી ભાવ પ્રતીત થાય છે; તે સંભોગ શૃંગારનું પોપણ કરે છે. ઉત્તરાર્ધમાં વિહત નામે નાટ્યાલંકાર છે. એષાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. નવોદા નાયિકા. શિખરિણી છંદ.

શ્લિષ્ઠઃ કળ્થે કિમિતિ ન યયા મૂઢયા પ્રાણનાય-

શ્રુસ્વસસ્મિન્ વદનવિનતિઃ કિં કૃતા કિં ન દૃષ્ટઃ ।

નોક્તઃ કસ્માદિતિ નવવધૂચેષ્ટિતં ચિન્તયન્તી

પશ્ચાત્તાપં વહતિ તરુણી પ્રેમિણિ જાતા રસજ્ઞા ॥ ૬ ॥

‘કાં મૂર્ખીએ પ્રિયતમતણે કંઠ નાંખ્યો ન હાથ ?

ચૂમતાં કાં મુખ નમવિયું ? કાં નિહાળ્યા ન નાથ ?

કાં ના બોલી ?’ અલ્હડપણની પૂર્વચેષ્ટા વિધે એ

સંભારીને ઉર રસિકડી રાગ જામ્યે ઝૂરે છે. ૫

પ્રિયતમ-અત્યંત બહાલા. અલ્હડપણ-નવોઢા અવસ્થા. એ વિધે-એ રીતે. રસિકડી-રસના અતુલવવાળી જીવતી. પૂર્વચેષ્ટા-પહેલાંની વર્તણૂક.

અહીં પૂર્વચેષ્ટા સંભારી ઝૂરવા રૂપ કાર્યથી પ્રદર્શિત વિષાદ નામે સંચારી ભાવ સંભોગ શૃંગારને દીપાવે છે. સ્વાતુરાગ પ્રકાશતું શૃંગારી નર્મ છે. જ્ઞાતયૌવના નવોઢા નાથિકા. મંદાકાંતા હંદ.

મુગ્ધે મુગ્ધતયૈવ નેતુમશિલઃ કાલઃ કિમારમ્બયતે

માનં ધત્સ્વ ધૃતિં વધાન ઋજુતાં દૂરે કુરુ પ્રેયસિ ।

સખ્યૈવં પ્રતિવોધિતા પ્રતિવચસ્તામાહ મીતાનના

નીચૈઃ શંસ દ્વિદિ સ્થિતો હિ નનુ મે પ્રાણેશ્વરઃ શ્રોણ્યતિ ॥ ૬ ॥

મુગ્ધે ! મુગ્ધપણે જ જીવતર કાં શુભાવવાનું કરે ?

મેલીને ઋજુતા ધરી વળ કંઈ બહાલા શું રીસાઈ રહે;

એ રીતે સમજાવતાં જ સખીને બહીલી રસીલી કહે.

ધીરે બોલ ધીરે અરે તૂં ! મુણુશે પ્રાણેશ બેઠાં-ઉરે. ૬

મુગ્ધપણું-અલ્હડપણું. ઋજુતા-સરળપણું. પ્રાણેશ ઇ.-હૃદયમાં બિરાજતા પ્રાણનાથ; અહીં હૃદયમાંની પિયુની કલ્પનામય છબીમાં શ્રવણધર્મના આરોપપૂર્વક મૂર્તિમાન પ્રાણનાથની ભાવનાથી નાથિકાનો મોદાયિત નામે સ્વભાવજ અલંકાર બની આવે છે.

‘અરે ! તૂં એવું બોલ માં’ એમ સખી પ્રત્યે સ્પષ્ટ નિષેધ નથી કર્યો, તે સખીના બોલ કેમ તરછોડી તોડી પડાય એવી નાથિકાના મનની આશંકા

ખતાને છે. વળી રીસામણાની શીખવણીના શબ્દો જ કાતે પડતાં નાયિકા
જે ભયે બહીલી ખતી ભય છે, તે સ્વતઃ ધીરે બોલવાની આવશ્યકતા
સૂચવી પ્રધાનપણે પ્રેમનો ઉદ્દેશ પ્રકાશી સંભોગ શૃંગારને ખડુ દીપાવે છે.
'બહીલી' પદ એ ઉદ્દેશ પ્રકાશતું હોવાથી કાવ્યપ્રકાશમાં આને પદપ્રકાશ્ય
અલક્ષ્યકમવ્યંગ્યનો દૃષ્ટાંત માનેલો છે. વૈવર્ણ્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવથી પોષિત
ભય એમાં સંચારી ભાવરૂપે પ્રકાશે છે; 'ધીરે બોલ' ઇ. દીન વચન તેના
અનુભાવ છે. કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. વાણી વેપ અને ચેષ્ટાકૃત શૃંગારાંગ
ભય નર્મ છે. નાયિકા મુગ્ધા. શાર્દૂલવિકીરિત હંદ.

અહં તેનાહતા કિમપિ કથયામીતિ વિજને

સમીપે ચાસીના સરલહૃદયત્વાદવહિતા ।

તતઃ કર્ણોપાન્તે કિમપિ વદતાઘ્રાય વદનં

ગૃહીત્વા ધસ્મિલ્લે સચ્ચિ મમ નિપીતોઽધરરસઃ ॥૭॥

‘અરે એમાં આવો, કંઈ કહું’ કહી તેડી મુજને

પિયુડે એકાંતે; હું પણ ગઈ લોળે દિલ કને;

તહીં કાને કાંઈ ગણગણી જ, સૂંધી મુખ ગળે

સહી ! સહાઈ કેશે અધર મુજ પીધો જ રસાંદો. ૭

સ્પષ્ટ છે. ‘મુખ સૂંધી’ શબ્દમાં મુખની અસાધારણ પુશબોનો
ધ્વનિ છે. ‘ખળે’ શબ્દથી નાયિકાનો અવરોધ ગમ્યમાન છે. ‘હું પણ ગઈ’
ઇ. નાયિકાની મુગ્ધતા પ્રકાશે છે. વિભ્રમ આદિ અનેક અનુભાવથી પ્રતીત
થતું નાયકનું આત્મસુખ છળ આદિ પ્રયુક્તિથી પોષણ પામી સંભોગ શૃંગારને
ખીલાવે છે. અહીં કેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ નામે અંગ છે. નાયિકા મુગ્ધા
છે. શિખરિણી હંદ.

દૃષ્ટ્વાકાસનસંસ્થિતે પ્રિયતમે પશ્ચાદુપેત્યાદરા-

દેકસ્યા નયને પિધાય વિહિતક્રીડાનુબન્ધચ્છલઃ ।

ઈષદ્વક્રિતકંધરઃ સપુલકપેમોહસન્માનસા-

મન્તર્હાસલસત્કપોલફલકાં ધૂર્તોઽપરાં ચુમ્બતિ*॥૧૦॥

* સરખાવો પ્રા. દ્વયા. ૧૩. ૭૪. આસનઠિઆઈ ઘરિણીઈ ગહર્વઈ
કમ્પિરુજ અચ્છીઈ. હસિરો મોનું સહું ચુમ્બિઅ અત્રં સહોમુદમો ॥

જોઈ એક જ આસને પ્રિયતમા બંને, પૂંઠેથી ધીરે

આવી આવરી એકનાં રમતમાં નેત્રો કરે આદરે,

રોમો પાંગરતી લીંજ રતિરસે, હીસી હસંતી ઉરે

ખીજીને જુગતે જુકી જળકતે ગાલે રસીલો ચૂમે. ૧૦

અહીં જે પ્રિયતમા પ્રત્યેની નાયકની પ્રીતિમાં જે ગૂઢ તારતમ્ય છે. તે કવિએ તેની એષ્ટાથી જણાવ્યું છે. ‘રમત’ અને ‘આદર’ પહેલી નાયિકા પ્રત્યે નાયકનું દાક્ષિણ્ય દર્શાવે છે; તેમ ચૂંબન ખીજી નાયિકા પ્રત્યે તેનો પ્રેમ પ્રકાશે છે. એમાં નેત્ર આવરવાં અને ગાલ ચૂમવો આદિ કાર્યમાં જ્યક્તો હર્ષ નામે સંચારી ભાવ છે. રોમાંચ નામે સાત્ત્વિક ભાવ ને આવેગ નામે સંચારી ભાવ તેના સહકારી છે. તે સહ નાયિકારૂપ આલંબન અને પ્રમંગરૂપ ઉદીપન વિભાવના યોગે પ્રગટેલા રતિનામે સ્થાયી ભાવથી પ્રકાશતા સંભોગ શૃંગારને ખીલાવે છે. નાયિકા જ્યેષ્ઠા કનિકા છે. નાયક દક્ષિણ * છે. કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાં તથા સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં પ્રસ્તુત શ્લોક અર્થશ્લેષ નામે ગુણના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે. કેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ નામે અંગ છે. યુક્તિયોગિત સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

ગચ્છેત્યુન્નતયા શ્રુતૈવ ગદિતં મન્દં વલન્ત્યા તયા

તેનાપ્યશ્ચિતલોચનદ્વયપુટેનાજ્ઞા ગૃહીતા શનૈઃ ।

સંકેતાય વલદૃશા પિથુનિતા જ્ઞાતા ચ દિક્ પ્રેયસા

ગૂઢઃ સંગમનિશ્ચયો ગુરુપુરોડપ્યેવં યુવખ્યાં કૃતઃ ॥૮॥

‘જાઓ’ એમ જણાવિયું વળી ધીરે ઊંચી જૂએ સુખૂએ;

હાળી નેન ધીમે રહી ગ્રહી તહી આજ્ઞા પ્રિયાની પ્રિયે;

ને તે જોખનમાં ઝીલત જુગલે મધ્યે વડીલોનીં એ

સાને સ્થાન કહ્યું લહ્યું: મિલનનો સાધ્યો સીધ્યો નિશ્ચયે. ૮

વળી ધીરે-ધીમેથી આડી ફરીને. જૂ-ભંમર. સુખ-મનોહર ભવાંવાળી સ્ત્રી. મિલન-મેળાપ, સમાગમ. સાધ્યો-જણાવ્યો, કર્યો. સીધ્યો-સિદ્ધ થયો, અમલમાં મૂકાયો.

* જુઓ. રસિકસંજીવની. શૃંગારદીપિકા, સરસ્વતીકણ્ઠામરણ અનેવામદકાવ્યાનુશાસનમાં સહ માન્યો છે.

ભવાની આળવણી, આખના અણસારા, અને માથું નમાવવારૂપ એણી અહીં ઉભયગત ઔત્સુક્ય પ્રકાશે છે. ‘વડીલોની મધ્યે’ ધ. શબ્દસમૂહથી દિવાસંકેત દ્વારા ઔત્સુક્યના અતિશયનો ધ્વનિ છે. તેથી સંભોગ શૃંગાર દીપી ઊઠે છે. એમાં એષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ છે. એષ્ટાખ્યાપિત શબ્દપ્રમાણ અલંકાર છે. નાયિકા મધ્યા સ્વાધીનપતિકા ને નાયક અનુકૂળ છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

ત્વં મુગ્ધાક્ષિ વિનૈવ કજ્જુલિકયા ધત્સે મનોહારિણી

લક્ષ્મીમિત્યભિવાયિનિ પ્રિયતમે તદ્વીટિકાસંસ્પૃશિ ।

શય્યોપાન્તનિવિષ્ટસસ્મિતવધૂનેત્રોત્સવાનન્દિતો

નિર્યાતઃ શનકૈરલીકવચનોપન્યાસમાલીજનઃ* ॥૧॥

‘ગોરી ! ચિત્તડું ચારી લે તું સહજે ચોળી વિના સર્વથા’

એવું ઊચરી લોળી લામિનીતણી ગ્રંથિ પિયુ પર્સતાં
સેજે મહો મલકાવતી તરુણીનાં નર્તત નેનો તદ્દા
દેખી મંદિરથી સળી ખસી મિથે થીમેથી આનંદમાં. ૯

ગ્રંથિ-ગાંઠ. પર્સતાં-અડકતાં. નર્તત-નાચતાં. મિથ-આનું.

આલિંગનમાં કંચુકીનો પણ અંતરાય ન ખમતા ઉત્કંઠિત નાયકની એષ્ટાનું આ વર્ણન છે. મહો મલકાવવાથી નાયિકાની અનુભૂતિ બહુાવી છે; અને પ્રસન્ન દષ્ટિથી હર્ષ નામે સંચારી ભાવનો ઉદય સૂચ્યો છે. સખી સમક્ષ કંચુકીની ગ્રંથિ છોડવાનું નાયકનું આપલ્ય ઔત્સુક્યનો અતિશય પ્રકાશે છે. સ્પર્શનાત્મક સંભોગ શૃંગાર છે. અહીં શોભા તથા કાંતિ નામે નાટ્યાલંકાર છે; અને ભારતનાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી વિકસ્વર દષ્ટિનું નિરૂપણ છે. સંભોગ નર્મ છે. નાયિકા મધ્યા સ્વાધીનપતિકા અને નાયક અનુકૂળ છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાય કિંચિચ્છનૈર-

નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય મુચિરં નિર્વર્ણ્ય પત્યુર્મુખમ્ ।

વિશ્રવ્ધં પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગણ્ડસ્થલી

લજ્જાનમ્રમુખી પ્રિયેણ હસતા વાલા ચિરં ચુમ્વિતા ॥૧૧॥

* કજ્જુલિકા અને વીટિકા ગોલ પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કારી લીધેલા બહુાચ છે; તેનો જ તામ્બૂલ (પદ) ગોલ પણ છે.

વિશેષ સહવાસને લીધે લજ્જા અને ભય કંઈક ઠમી છે. પ્રેમની જડ હાડી જામી છે, અને ઉત્કંઠાનું પૂર ઊલટ્યું છે; એકાંત સ્થળ, રાત્રિનો સમય, પતિની નિદ્રા આદિ ઉદ્દીપનને લીધે વ્યાકુળ બનેલી પાણિકા ઔત્સુક્યના આવેશમાં એકદમ સૂતેલા પિયુના મુખ ઉપર મુખ મૂકે છે. એકાક્ષરી કે અવ્યયમાં અત્યંત ત્વરાનો ભાવ સમાયો છે તે ઔત્સુક્યના અતિશયનો ધ્વનિ રહ્યો છે. અહીં પતિ આલંબન છે અને એકાંતસ્થળ આદિ ઉદ્દીપન છે; તેથી સ્થાયી રતિ ખીલી નીકળી સ્પર્શનાત્મક સંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણમે છે. પિયુના મુખ ઉપર મુખ મૂકવારૂપ અનુભાવથી પ્રકાશતું પણ રોમાંચ જોઈ ઊપજેલી વીડાથી ક્ષણભર તિરોહિત થતું ઔત્સુક્ય શૃંગારને ભભકાવે છે. અહીં અધરપાનનો ઉપક્રમ માત્ર છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

આશ્લિષ્ઠા રમસાદ્વિચીયત इवाक्रान्ताप्पनङ्गेन या

यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकूतेषु खिन्नं मनः ।

कोऽयं काहमिति प्रवृत्तसुरता जानाति या नान्तरं

रन्तुः सा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥૧૩॥

પ્રેમાતુર છતાં ય જે જ્યમ કંઈ જાયે ગળો લેટતાં,

ધારે અંતર કોડ જે અટપટા ને કારમાં લોગના,

‘કો આ ? કોણ હૂં ?’ એવું એ ન જ લહે કીડારસે જે કદા,

રામાતો કહી તે જ, તે જ રમણે; જોડાં જ જોડાં ખીન્ન. ૧૩

પ્રેમાતુર—પ્રેમ, કામથી વિકળ બનેલ. લોગ—વિલાસ. કદા—ક્યારે પણ, કદી પણ. રામા તો ધ.—તે જ સ્ત્રી પિયુને રમાડનારી (રામા), અને અને તે જ પુરુષ પ્રિયાને રમાડનાર (રમણ) કહેવાય; અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિલાસીપણાને લીધે રમણ અને રામા પદ તેમના જ વિશે સાર્થક છે; બાકી ખીન્ન ધણીધણિયાણીનાં જોડાં તે જોડાં જ, લાકડે માંકડૂં વળગાડી જોડયાં જેવાં જ સમજવાં.

અહીં હર્ષ ઔત્સુક્ય અને મોહ નાંમે સંચારી ભાવોની શવલતા છે. આલિંગનપ્રસંગે પ્રિયજનના શરીરમાં સમાઈ જવારૂપ અનુભાવથી હર્ષ, નાના પ્રકારની કીડાના કોડરૂપ અનુભાવથી ઔત્સુક્ય, અને કીડાપ્રસંગે તદ્દાકારપણાથી મોહ પ્રતીત થાય છે. તે સહ સંભોગ શૃંગારને ખીલાવે છે.

રમણ, રામા, જોડાં, આદિ પદમાં પદપ્રકાશ્ય અર્થાતરસંક્રમિતવાચ્ય ધ્વનિ છે. કેશિકી વૃત્તિનું નર્મસ્ફોટ નામે અંગ છે. શાદ્દલવિકીડિત છંદ.

ગાઢાઝિઙ્ગનવામનીકૃતકુચપ્રોદ્ભૂતરોમોદ્ગમા

સાન્દ્રસ્નેહરસાતિરેકવિગલત્કાશ્ચીપ્રદેશામ્બરા ।

મા મા માનદ માતિ મામલમિતિ ક્ષામાક્ષરોલ્લાપિની

સુપ્તા કિં નુ મૃતા નુ કિં મનસિ મે લીના વિલીના નુ કિમ્ ॥૧૪

ભીડંતાં ભુજજંત્ર માંહિ પુલકો છાયા કુચે વામણે;

ઉદ્ધાસે રસના તૂટી જ રસનાઃ છૂટી પડ્યું અંબરે;

ને 'નહે-નાવ-નહિ-અરે નહિ-મને....' કહેતી જ બહીલે સુરે

સૂતી શૂં, શમી શૂં, ઉરે ઊતરી શૂં ઊંઘી, ગળી ગે શૂં એ ! ૧૪

પુલક—રોમાંચ. વામણા—દબાઈ ચપટા બનેલા. રસના—કટીમેખળા.

અહીં કીડાના આરંભે નાયિકાની અવસ્થાનું નાયકાના મુખે વર્ણન છે. ભુજમાં જંત્રનો આરોપ આલિંગનનું દૃઢત્વ દર્શાવે છે. પુલક છાયાથી રોમાંચ નામે સાત્ત્વિક ભાવ બતાવ્યો છે. ખીજ ચરણમાં પ્રિયતમના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલો વેપથુ નામે સાત્ત્વિક ભાવ વસ્ત્ર સરી પડવાથી લક્ષિત છે. ત્રીજા ચરણમાં સ્વરભંગ નામે સાત્ત્વિક ભાવ સાથે મોહનો વિદાસ છે. ચોથા ચરણમાં આનંદજન્ય સ્તંભ નામે સાત્ત્વિક ભાવ પ્રલય નામે સાત્ત્વિક ભાવમાં પરિણામ પામે છે. તેની પરંપરા ચાર ઉત્પ્રેક્ષાથી દર્શાવી છે. ગદ્ગદ સ્વરે બોલતાં અર્ધેથી જ બંધ પડી નાયિકા સ્તમ્ભ-નિશ્ચળ બની જાય છે, તેથી શૂં ઊંઘી ગઈ એવો ભાસ થાય છે; પરંતુ ઊંઘતા મનુષ્યનું ધોરવું પણ સંભળાય છે, તે ન હોવાથી શૂં શમી-શમશમાકાર બની ગઈ એમ મનમાં થઈ આવે છે; પણ ગાઢ નિદ્રામાં પડેલા મનુષ્યની બાહ્ય સ્પર્શથી પણ પ્રતીતિ થાય છે, તે લલામાં ન આવ્યાથી શૂં ભીંતર ઊંઘી ઊતરી ગઈ

* સરખાવો સુમાષિતાવલિ, શ્લોક ૧૪૫૨, નામ રહિત:—કિં નુ લીનાં વિલીના કિં સુપ્તા કિં નુ મૃતા નુ કિમ્ । પરિષ્વક્તૈવ કુરુતે સા મ શઙ્કાશતં પ્રિયા ॥ સરખાવો વળી પુરોચાયી ભટ્ટિનો નીચેનો શ્લોક:—
પેક્ષિષ્મહિ મુહુઃ સુપ્તાં યાં મૃતાશઙ્કયા વયમ્ । અકાલે દુર્મરમહો યજ્ઞીવામસ્તથા વિના ॥ મદ્દિ૦ । ૬ । ૧૪ ॥

એમ કહે છે. પરંતુ હૃદયમાં તરતી મૂર્તિ પણ પૃથક્ લહેવામાં આવે છે, તેમ ન લહેવાયાથી શું શરીરમાં ગળી ગઈ-સમાઈ રહી એમ ધારે છે.

અહીં નાયકની વિકૃતિ પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. પહેલાં ત્રણ ચરણમાં અનુક્રમે સ્પર્શ, રૂપ અને શબ્દ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેનામાં અક્ષત જોવામાં આવે છે; પરંતુ તે બહિરંગ સુરતમાં જ. પછી તો તે પણ રસમાં લીન બની જાય છે; અને ક્રમે ક્રમે દષ્ટિલોપ, સ્પર્શલોપ, અને ચેતનાલોપ સંબંધી પ્રિયા વિશે વિવિધ સંભાવના કરતાં તે પણ પ્રલય ભાવથી ઘેરાઈ જાય છે.

નિર્દિષ્ટ અનુરૂપ નાયક નાયિકા રૂપી આલંબન અને અનુક્રાંત એકાંત સ્થળ આદિ સખળ ઉદ્દીપનને લીધે અંકુરિત થયેલો રતિ નામે સ્થાયી ભાવ સ્તંભ સ્વરભંગ રોમાંચ વેપથુ આદિ સાત્ત્વિક ભાવના અને આત્મસુક્ય હર્ષ મોહ આદિ સંચારી ભાવના યોગે ખીલી નીકળી સંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણામ પામે છે. ‘મને પીડો નહિ, મને ન પીડો’ એમ કહેવા જતાં સ્વરભંગને લીધે ‘પીડો’ પદ કહેવું રહી જાય છે, તેથી અમરકારમાં વધારો થાય છે; તેને લીધે કાવ્યપ્રકાશ, વાગ્મટકાવ્યાનુશાસન અને સાહિત્યદર્પણમાં પ્રમંગે ન્યૂનપદ્ધત્વ ગુણરૂપ બને છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે. મલંકારસર્વસ્વમાં પ્રસ્તુત શ્લોક ગ્રેય અલંકારનો દર્શાવ ગણ્યો છે. અહીં પણ નર્મસ્ફોટ છે. નાયિકા પ્રૌઢા છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

કાન્તે તલ્પમ્પાગને વિગઝિના નીચી સ્વયં તત્ક્ષણા-

દ્વાસો વિશ્લથમેસ્વ ઝાગુણધૃતં કિંચિન્નિતમ્બે સ્થિતમ્ ।

एतावत्सखि वेधि सांप्रतमहं तस्याङ्गमङ्ग पुनः

कोऽयं कास्मि रतं नु वा कथमिति स्वरूपापि मे न स्मृतिः*॥૧૫॥

* સરખાવેઃ શૃંગારતિલક પરિચ્છેદ ૧, શ્લોક ૪૩ નું ઉદાહરણ:-
न्यास्ताः सखि योषितः प्रियतमे सर्वाङ्गलम्पेऽपि याः प्रागल्भ्यं प्रथ-
यन्ति मोहनविधावालग्म्य धैर्यं महत् । अस्माकं तु तदीयपाणिक-
लेऽप्युन्माचयत्यंशुकं कोऽयं का वयमत्र किं नु सुरतं नैव स्मृति-
र्जायते ॥ અને વળી શાર્દૂલધરપદ્ધતિ, શ્લોક ૭૭૪૬, વિગ્રહકૃતઃ—
धन्या-
सि या प्रथयसि प्रियसंगमेऽपि विभ्रम्बचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीचीं प्रति द्रणि हिते तु करे प्रियेण सख्यै शपामि यदि किंचिदपि
स्मरामि ॥

શબ્દાએ પિયુ પોઢતાં જ સહજે અંથિ વછૂટી ગઈ
ને પૂંઢે સરી મેખળા પંટ રહ્યું કોરે અશાઈ કંઈ.

ભાણું હૂં અવ એટલું. પણ અડચાં જ્યાં અંગ અંગે, તહીં
કો એ ? કોય હૂં ? કેવી કેલિ ? મુજને ના શુદ્ધિ નામે સહી. ૧૫

અંથિ-નીચલા વસ્ત્રની ગાંઠ. મેખળા-કંદોરો.

અહીં ગાંઠ છૂટી જવી ને સાડી સગ્ગી જવી વગેરે વેપથુ નામે સા-
ત્વિક ભાવને લીધે છે. સ્પર્શ થતાં રોમાન્ચ નામે સાર્વિક ભાવ અનુલક્ષિત
છે. તે દ્વારા ઊલટતા આનંદથી મોહ નામે અંચારી ભાવનો ઉદય વર્ણ્યો છે.
તે સહ પરંપરાએ સંભોગ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. આત્મોપક્ષેષ નર્મ છે.
નાયિકા મધ્યા સ્વાધીનપતિદા અને નાયક અનુકૂલ છે. શાર્દૂલવિકાસિત. છંદ.

પદયાશ્લેષાવિશીર્ણચન્દનરત્નપજ્જનસક્તિ દિયં*

શય્યા સંપ્રતિ કોમઝાક્ષિ પરુષત્ય ગેષ્ય માં વક્ષસિ ।

ગાઢૈષ્ઠગ્રહપૂર્વમાકુલાયા પદાપ્રમંદંશકે-

નાકૃપ્યમ્બરમાત્મનો યદુચિતં ધૂર્તેન તત્પસ્તુત્તમ્ ॥૧૬॥

‘જો ! આ અંદનની નરી રજ ગરી આલિંગને સેજમાં

તે તન્વી ! તન ખૂંચશે’ કહી ઉરે આરોપીને હેજમાં

હે હે દંશ ચૂંમી ચૂંમી કરી મને બેખાકુળી, પાયના

અંકોડે હરી અંબરે નિજ પૂરા પૂર્યા શઠે કોઠ ત્યાં. ૧૬

ઉર—છાતી. હેજ—સ્નેહ. નિજ—એમના પોતાના. શઠ—ધૂર્ત.

અહીં મનાયલી સ્ત્રીયા પ્રોક્ષા નાયિકા છે. પ્રણયમાનની અવસ્થામાં

* પ્રસન્નાત્ર પાઠ સુમાપતાવલિ અને અલંકારકૌસ્તુભ ઉપરથી
લીધો છે. અસલમાં પ્રકર્ષાન્ છે.

† સરખાથે વિલહણકાવ્ય । ૩૫ । આલિંગ્ય ગાઢમવાનુપનીય
શય્યામારાંપ્ય વક્ષસિ રવેનનિપીડ્ય ચૌષ્ઠમ । સોઽદ્ધુષ્ટેન ચરણા-
ગ્રમથેન વસ્ત્રમાકૃપ્ય ચાકુલતરં સુરતં ચકાર ॥

ચંદનનો લેપ સૂક્ષ્મરૂપે મનાતાં આલિંગને રજ રૂપે ગરી પડ્યો, એવા ભારે હૃદયના તાપથી પ્રદર્શિત વિપાદ નામે સંચારી ભાવ ગમ્યમાન છે; જેને લીધે 'તન્વી' પદની સાર્થકતા છે. ચંદનની રજ પણ શરીરે ખૂંચશે એમ કહેવાથી નાયિકાની કૃશતા અને સુકુમારતાના અતિશયનો ધ્વનિ છે 'નિજ' આદિ પદે જલદી કીડા છે એમ જણાવ્યું છે. તેની સાથે નાયિકાની લ-જ્જા પણ સૂચવી છે. વક્ષઃસમારોપ, વસ્ત્રહરણ આદિ અનુભાવ સહિત ઔત્સુક્ય આદિ સંચારી ભાવથી ખીલેલો, પૂર્વાવસ્થિત માન વિપ્રલંભથી વિશેષ દીપી ઊઠતો સંભોગ શૃંગાર છે. લલિત નામે નાયિકાના સાત્ત્વિક ગુણનું પણ નિરૂપણ છે. કેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

સૈવાહં પ્રમદા નૃણામધિગતાવેતૌ ચ તૌ નૃપુગ-

વેષાસ્ત્રાકમવૃત્તિર્ગેવ સહજત્રીઢાધનઃ સ્ત્રીજનઃ ।

इत्थं लज्जितया स्मृतेरुपगमे मत्वा तनुं संभ्रमात्

पुंभावः प्रथमं रतिव्यतिकरे मुक्तस्ततो बल्लभः ॥૧૭॥

‘હું તે મસ્ત બની શી આ ? ઝમકતાં મંજુર સા જાણશે;

આ તો ના અમને ઘટે; ઘરુણીનું લજ્જા ઘરેણું દોસે’

પામી શુદ્ધિ થતાં જ લાન લનનું તન્વી તહીં એ વિધે

લાજે ખૂડતી પુંસ્થિતિ પ્રથમ ને પિયું પછીથી મૂકે ૧૭

મંજુર-ઝાંઝર. તન્વી ચોળાયલા અંગની. પુંસ્થિતિ-જલદી કીડાની સ્થિતિ.

અહીં પહેલા ચરણમાં ‘તે’ પદમાં પોતાના પ્રમિદ્ધ લજ્જાવિનયાદિ ગુણનો ને ‘આ’ પદથી જલદી કીડાને લીધે દોસી આવતી ધૃષ્ટતાનો ધ્વનિ છે. વળી બીજા ચરણમાં ‘આ’ પદથી પ્રાગજ્મ્ય લક્ષિત છે. તેથી મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી પ્રગટેલું ભય વ્યંગ્ય છે. એકદમ પુંસ્થિતિના પરિત્યાગરૂપ અનુભાવથી મતિ નામે સંચારી ભાવના હૃદયની પ્રતીતિ થાય છે તે પહેલાં સઉ કંઈ વીસરી જવારૂપ કાર્યથી મોહની સ્થિતિ, અનુલક્ષિત છે. પૂર્વોક્ત

મતિના સ્મૃતિ વ્રીડા આદિ ભાવ સહકારી છે. તે સહ સંભોગ શૃંગારને પોષે છે. અહીં ભય નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

સુગ્તાવિતૌ વ્રીડાવેશશ્રમશ્લથહસ્તયા

રહસિ ગલિતં તન્વ્યા પ્રાપ્તું ન *પારિત્યાંશુકમ્ ।

રતિરમજડૈરઙ્ગૈરઙ્ગં પિધાતુમશક્તયા

પ્રિયતમતનૌ સર્વાઙ્ગીયં પ્રવિષ્ટમધૃષ્ટયા ॥ ૧૮ ॥

સુરત વિરમ્યે વ્રીડામ્યે ને શ્રમે કરી સંસ્તરે

સરકી ગયલાં વસ્ત્રો લેઈ શકી ન ઢીલા કરે,

વપુ રતિરસે બહીલાં ગાત્રે ન ઢાંકી શકી જ તે

પ્રિયતમતાણા અંગે તન્વી સલજજ સમાય છે. ૧૮

સુરત વિરમ્યે—ક્રીડા અટકતાં, ક્રીડાને અંતે. વ્રીડા—શરમ. શ્રમ—યાક. સંસ્તર—બિછાનું. વપુ—શરીર. રતિરસે બહીલાં—ક્રીડાના આનંદથી જડ બનેલાં. ગાત્ર—અવયવ. પ્રિયતમ—અત્યંત બહાલો, કંથ.

અહીં સ્વીયા મધ્યા નાયિકા છે. બલટી ક્રીડાનો આ પ્રસંગ છે એમ વસ્ત્રો સરકી પડવાથી તથા નાયિકા પિયુના શરીરમાં સમાવાથી સૂચિત છે. કંથના શરીર સાથે લપટાવું આદિ કાર્યથી પ્રતીત થતા વ્રીડા નામે સંચારી ભાવનું નિષ્પણ છે. વિલાસના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું આલસ્ય તેનું પોષણ કરે છે. ક્રીડાના આનંદથી બપળેલી જડતા આલસ્યની સહકારી છે. તે સહ સંભોગ શૃંગારને દીપાવે છે. ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. હરિણી છંદ.

* પારિત્યા પાઠ કલ્પિત છે. અસલમાં પારિતમ છે.

§ સરખાવો ગાહાસત્તસર્ઈ ૧૫૧૯૧ રશવિરમલજ્જિમાઓ અપ્પસ-
ણિઅંસણાઓ સહસવ્વ । ઢક્કન્તિ પિઅઅમાલિઙ્ગણેણ જહણં કુલવ-
વહ્હુઓ ॥ અને વળી શિ. વ. ૧૦ । ૪૨ । ઉત્તરીયવિનયાત્ત ત્રપમાણા
રુન્ધતી કિલ તદીક્ષણમાર્ગમ્ । આવરિષ્ઠ વિકટેન ત્રિવોદુર્વક્ષસૈવ
કુચમણ્ડલમન્યા ॥

કરકિસલયં ધૂત્વા ધૂત્વા વિમાર્ગતિ વાસસી

ક્ષિપતિ સુમનોપાલાશેષં પ્રદીપશિખાં પ્રતિ ।

સ્થગયતિ મુદ્ધુઃપત્યુનેત્રે વિહસ્ય સમાકુલા

સુરતાંવ તૌ રમ્યં તન્વી મુદ્ધુર્મુદ્ધુરીક્ષતે ॥ ૧૧ ॥

રતિ વિરમતાં વસ્ત્રો શોષે ઝુકી કરપક્ષવે,

તુટિત ફૂંકની માળા ફેંકે પ્રદીપ ભણી બળે,

હસી ચકિત શી તન્વી બહાકાતણી દગ આવરે,

મધુન્મધુરૂં ઢીલી બહીલી છબીલી વળી જુએ. ૧૬

રતિ-કીડા વિરમતાં-અટકતાં, સમાપ્ત થતું કરપક્ષવ ફૂંપળ જેવા કોમળ હાથ તુટિત-તૂટી ગયેલી. પ્રદીપ-દીવો. દગ આંખ. આવરે ઢાંકવા બળ છે.

વસ્ત્ર લેવાનો અને પ્રદીપ ઝાલવવાનો પ્રયત્ન નાયિકાની વ્રીડા પ્રકાશે છે. બંને પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા છે એમ નાયિકાનું ચકિત હાસ્ય સૂચવે છે, તથા પિયુના નેત્ર ઢાંકવાની ત્વરા ખુલ્લું કરે છે. પિયુનાં નેત્ર ઢાંકવામાં પણ તે ક્ષમતી નથી એ ચોથા ચરણમાં વર્ણવેલી આવરી દષ્ટિ કહી આપે છે.

નાયિકા સ્વીયા પ્રીઠા છે. અહીં પણ ઝિંકટી કીડાનો જ પ્રસંગ છે. અનેક અનુભાવથી પ્રતીત થતા વ્રીડા નામે સંચારી બાવનું નિરૂપણ છે. બીજા રૂપે પ્રકાશના આવેશ સહકારી છે. નાયકના આત્મુક્યના ઉદય પણ છે; પણ તે અપ્રધાન હોવાથી ગૂઢ રીતે સૂચવ્યો છે સંભોગ શૃંગાર છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં જેને વિભ્રાતાદષ્ટિ કહે છે તેનું અહીં નિરૂપણ છે. કાતિ નામે નાટ્યાલંકાર પણ છે. ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. નાયિકાના ચેષ્ટા સંબંધે જુઓ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર, અધ્યાય ૨૨, શ્લોક ૨૭૩. કારકદીપક અલંકાર છે. હૈમ-કાવ્યામુશાસનમાં શોભાના દષ્ટાંત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે. હરિણી છંદ.

પ્રિયકૃતપટસ્તેયક્રીડાવિડમ્બનવિહંગાં

કિમપિ કરુણાલાપાં તન્વીમુદીક્ષ્ય સસંભ્રમમ્ ।

અપિ વિગલિતે સ્કન્ધાવારે ગતે સુરતાહવે

ત્રિભુવનમહાધન્વી સ્થાને ન્યવર્તત મનમથઃ ॥૨૦॥

પિયુ પન્નવતાં સંતાડી હૈ હુકૂલ વિનોદમાં
 કગરતી કરો જોડી બહીલી છબીલીં વિલોકતાં,
 વિનય વજવી ડેરાતંબૂ જોડાવો વળ્યો છતાં
 ઠોક જ કુમકે ધાયો ધન્વી ધુરંધર કામ ત્યાં. ૨૦

હુકૂલ-વસ્ત્ર. ઠોક જ-મલું કર્યું કે બહારે ચડ્યો. ધન્વી-આણાવળી.
 ધુરંધર-સમર્થ.

અહીં વિલાસસુખની સમાપ્તિ પછીનું વર્ણન છે, કામની સેના તે હાવ
 ભાવ લીલા કટાક્ષ આદિ ઉદ્દીપનસામગ્રી સમજવી. ત્રીજા ચરણે કરીને કીડાની
 ઢરમિયાન લગ્નનો પરાભવ અને ધૃષ્ટતાનો ઉદય લક્ષિત છે; ત્યમ વળી
 કામદેવ વિનયનો ડંકો વજવી મુકામ જોડાવી પાછો વળ્યો હતો એમ
 કહેવાથી, કૂસના હાર, ચંદનનો લેપ, હીરામોતીનાં આભૂષણ વગેરે વિલાસના
 અંગની સામગ્રી પણ સહ છિન્નભિન્ન થયા સાથે કામ પોખાયાનું
 સૂચિત છે. ચોથા ચરણમાં પરાભવ પામેલી લગ્ન સાડી સંતાડી રાખ્યાથી
 નાયિકાને પુનઃ પરાભવતી જોઈ કામદેવ તેની બહારે ચડ્યો, એમ કહ્યું છેઃ
 તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ત્રીજાને લીધે નાયિકાની મનોહર વ્યાકુળતાથી
 નાયકનો પોખાયલો કામ પુનઃ પ્રદીપ્ત થાય છે, જેથી નાયક નાયિકાને પોતાના
 અંગમાં સમાવે છે. એ રીતે નાયિકાને લગ્ન પરાભવતી અટકે છે

પૂર્વાર્ધમાં દૈન્યસહકૃત ત્રીજાનો નિર્દેશ છે. હાથ જોડી કગરતું તે
 દૈન્યનો અને બહીલાપણું ત્રીજાનો અનુભાવ છે. એ સંચારી દૈન્ય અને
 ત્રીજા નાયકના વિશે પ્રખળ ઔત્સુક્ય પ્રગટ કરી સાર્થક થાય છે. કટાક્ષાદિ
 ઉદ્દીપનસામગ્રી અને પુષ્પચંદનાદિ વિલાસસામગ્રીના અભાવે પણ નાયકનું
 મન આકર્ષાયાથી નાયિકાની કોઈ અપૂર્વ રૂપઝલ્કિ અસાધારણ ઉદ્દીપનરૂપે
 અતુલક્ષિત છે. આ રીતે ઉપચય પામેલું, દઢાલિંગન રૂપી કાર્યે કરી કીડાના
 આરંભ રૂપી સંભોગ શૃંગારમાં પર્યવસાન પામતું નાયકનું ઔત્સુક્ય પ્રધાન-
 પણે પ્રદર્શિત છે, તે સંભોગ શૃંગારને સંપૂર્ણ ખીલાવે છે. પૂર્વાર્ધમાં ચેષ્ટાકૃત
 શૃંગારી નર્મ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં આત્મોપદેશ નર્મ છે. અતિશયોક્તિ અને
 રૂપક અલંકારનો સંકર છે. હરિણી છંદ.

તૈસ્તૈશ્ચાદુધિરાજ્યા કિલ તયા ધૃત્તે રતિવ્યસયે
 સજ્જાપચરયાતયા નિવસિતે ખાન્તયા મદીયાંશુકે ।

તત્પટ્ટાંશુકમુદ્રહશ્મદમપિ સ્થિત્વા ચદુક્તોઽધુના

વેપો યુજ્યત એવ એવ દિ તવેત્પેતન્ન વિસ્મર્યતે ॥૨૧॥

વેણુ બહાલતણાં અને હુકમનાં માણી રતિ બિલટી

વીંટી લીધ સલ્લૂંઓ મુળ પટો લાગે બની બાવરી;

ને મેં અંબર પહેરિયું યુવતિનું. ત્યાં તેહ મરમે બદી:-

‘હાં હાં, બેશ ! ઘટે જ વેપ તમ આ.’ ભૂલાય ના તે કદી. ૨૧

અહીં ત્વરા આદિ અનુભાવ સહિત આવેગ નામે સંચારી બાવથી પોષિત સંભોગ શૃંગારનું નિરૂપણ છે. નાયિકાનો વિશ્વમ નામે સ્વભાવજ્ઞ અલંકાર પણ આલેખ્યો છે. વેપકૃત હાસ નર્મ છે. છેકાકિત અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત હંદ.

કચિત્ તામ્બૂલાક્તઃ કચિદગુરુપદ્માઙ્ગમલિનઃ

કચિચ્ચૂર્ણોદ્ધારી કચિદપિ ચ સાલક્તકપદઃ ।

વલીમજ્જાભોગૈરલકપતિતૈઃ શીર્ણકુસુમૈઃ

સ્ત્રિયા નાનાવસ્થં પ્રથયતિ રતં પ્રચ્છદપટઃ ॥ ૨૨ ॥

કહીં લહોવાયું છે અગર, અળતો લપ્પટ કહીં,

કહીં તો બીડીની લીંક, કપૂરકેરી રજ કહીં,

કહીં વેણીકેરાં ફૂલ, કરચલી છે વળીં કહીં;

રહ્યું રામાકેરું શુભ શયન સૌભાગ્ય સૂચવી. ૨૨

લીંક-લીટી. રામા-કીડાકુશળ સ્ત્રી, વિલાસી સુંદરી. સૌભાગ્ય-રતિનો વેભવ.

અહીં વિવિધ વિદ્યાસના કુતૂહળ વિશે ભમી રહેલી રતિ સંભોગ શૃંગારરૂપે ભભંકી બેઠે છે. સુરતાંતનું નિરૂપણ છે. કારિપદ, પુરુષાયિત, માર્જાર,

* સરખાવો કિરાતાર્જુનીય । ૫। । ૨૩ । દિવ્યસ્ત્રીणां सचरण-
लाश्रारागा रागायाते निपतितपुष्पापीडाः । पीडाभाजः कुसुमचिताः
साशंसं शंसन्त्यस्मिन् सुरताविशेषं शय्याः ॥. સરખાવો વળી કિ-
રાતાર્જુનીય । ૧૮। ૫૭।

એનુક, વ્યાનત અને સ્મરપ્રેક્ષગેલિત બંધ દારા કોડાના ઉપમર્દનું સ્પર્શન છે. ચેષ્ટાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. સ્વભાવોક્તિ પોષિત અતુમાન અલંકાર છે. શિખરિણી છંદ.

દમ્પત્યોર્નિશિ જલ્પતોર્ગૃહશુકેનાકર્ણિતં યદ્વચ-

સ્તત્પ્રાતર્ગુરુસંનિધૌ નિગદતસ્તસ્યાતિતારં વધૂઃ ।

કર્ણાભિવતપદ્મરાગશકલં વિન્યસ્ય ચઙ્ચુપુટે

ત્રીદાર્તા વિદધાતિદાહિમફલવ્યાજેન વાગ્વન્ધનમ્*॥૨૩॥

એકાંતે રતિમંદિરે રજનિએ બોલેલ જે દંપતી,

તે બહાણે વડોલો સમીપ સુડોલો કહેતાં જ લાજે ખૂડી

દાણો દાહિમનો કરી શ્રવણનું ગાણેક ગંચૂ મહી

મૂકીને મુખ બંધ કીરનું કરે શાણી સદૂણી સહી. ૨૩

રતિમંદિર-શયનગૃહ. રજનિ-રાત્રિ. શ્રવણ-કાના.

અહીં ત્રીડા નામે સંચારી ભાવથી પોષિત સંભોગ શૃંગાર છે. દાહ-મના દાણાથી પોષતે બોલતો બંધ કરવો એ ત્રીડાનો અનુભાવ છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. કુવલયાનન્દમાં યુક્તિ અલંકારના દર્શાત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

લમ્પા નાંશુકપલ્લવે ભુજલતા ન દ્વારદેશે સ્થિતં

નો વા પાદયુગે મુહુર્નિપતિતં તિષ્ઠેતિ નોક્તં વચઃ ।

કાલે કેવલમ્બુદાલિમલિને ગન્તું સમમ્યુદ્યત-

સ્તન્વ્યા વાષ્પજલૌષકલ્પિતનદીપૂરેણ રુદ્ધઃ પ્રિયઃ ॥૨૪॥

છેડા ના પટનો હઠે પકડિયો; દ્વારે કરો ના હીંધા;

પાયે આડી પડી ન; બોલ મુખથી 'ના ના, રહો' ના લીંધા;

ઘેરાતાં ઘનઘેર મેઘ, પિયુષ જાવાનું નિર્ધારતાં

રોક્યા અશ્રુનો રેલથી જ રસીલી તન્વર્ગીએ સર્વથા. ૨૪

તન્વંગી—સુકુમાર, પાતળા શરીરવાળી.

અહીં અશ્વપાત આદિ અનુભાવથી પ્રકાશિત દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ પ્રવાસનો પ્રસંગ પરદારી સંભોગ શૃંગારનો પોષક બને છે. મેધનું કાર્ય આંસુએ કર્યું એવા અભિપ્રાયવાળું છેલા ચરણમાંનું રૂપક પ્રવાસપરિત્યાગાત્મક ધ્વનિનું અંગ છે. આત્મોપદ્રેષ નર્મ છે. શાર્ફલવિક્ષીકૃતિ છે.

દીર્ઘા વન્દનમાલિકા વિરચિતા દૃષ્ટ્યૈવ નેન્દીચરેઃ

પુષ્પાણાં પ્રકરઃ સ્મિતેન રચિતો નો કુન્દજાલાદિભિઃ ।

દક્ષઃ સ્વેદમુચા પયોધરશરેણાર્ધો ન કુમ્ભામ્મસા

સ્વૈરેવાવયવૈઃ પ્રિયસ્ય વિશતસ્તન્વ્યા કૃતં મજ્જલમ્ ॥ ૨૫ ॥

હારે વંદનમાળ દીર્ઘ સુહૃવે નેને, ન નીલોત્પલે;

પૂરે મર્કલડે જ ચોક બુલ્બલી, ના નાઈબૂઈ ફૂલે;

ને અર્ધે અરપે પયોધરજળે, ના કુંલકેશ પયે;

બહાલાનાં પગલાં બધાંની વિધિ એ અંગે જ તન્વી લિયે. ૨૫

વંદનમાળ—આગણે તોરણરોક ફૂલના હાર. દીર્ઘ મોટી. નીલોત્પલ—જૂંડે કમળ. અર્ધ—આદરમાનની ખાતર આવનારને મંગલ દ્રવ્યનો અંજલિ આપવામાં આવે છે તે.

અહીં પહેલા ચરણમાં આત્મસુક્ય, ખીળમાં હાસ અને ત્રીજામાં સ્વેદ આદિ ભાવ પ્રતીત છે, તે બધા હર્ષ નામે સંચારી ભાવના સહકારી બની

* સરખાવે સરસ્વતીકણ્ઠામરણ, પરિચ્છેદ ૩, સમાહિત પ્રકરણઃ—
દૃષ્ટિર્વન્દનમાલિકા સ્તનયુગં લાવણ્યપૂર્ણો ઘટૌ શુભ્રાણાં પ્રકરઃ સ્મિતં
સુમનસાં વક્ત્રપ્રભા વર્પણઃ । રોમાશ્ચોદ્રગમ એવ સર્વપક્ષાઃ પાણી પુનઃ
પલ્લવૌ સ્વાક્ષરેષ્ઠ ગૃહં પ્રિયસ્ય વિશતસ્તન્વ્યા કૃતં મજ્જલમ્ ॥ સરખાવે
વળી ગાહાસત્તસર્દ ૧૩૬૧ । સા તુહ કપ્પળ ચાલમ્ અનિસં ઘરદાર-
તોરણણિસજ્જા । ઓસુસ્તદ્ વન્ધમાલિમ ઘ્વ દિઅહં વિમ્ ચરાઈ ॥
તેમ જ ગાહાસત્તસર્દ ૧૩૬૩ । રથાપરણ્ણનમણુપ્પલા તુમં સા પઢિચ્છપ્પ
મન્તમ્ । દારણિદિપાદિં વોહિં વિ મજ્જલકલસેહિં ચ યણેહિં ॥

પ્રવાસાંતર સંભોગ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. સરસ્વતીકણ્ઠામરણ પ્રભાણે સમાહિત અલંકાર છે, તે નાયકના પરિતોષરૂપી ધ્વનિનું અંગ છે. આ વિલાસ નામે સ્વભાવજ અલંકારનો દષ્ટાંત છે. આત્મોપદેશ નર્મ છે. વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ છે. શાર્દૂલવિકીરિત હંદ.

મ્હાનં પાણ્ડુકૃષ્ણં વિલાસવિધુરં લમ્બાલકં સાલસં

ભૂયસ્તત્ક્ષણજાતકાન્તિ મધુરં પ્રાપ્તે મયિ પ્રોષિતે ।

સાટોપં રતિકોલિદત્તરમસં રમ્યં કિમપ્યાદરાત્

પીતં યત્સુતનોર્મયા વદનકં વક્તું ન તત્પાર્યતે ॥ ૨૬ ॥

લીલંલીલું, કૌંકું, છવાયલું લટે, સૂતંસૂતનું, સૂકલું,
એકાએક વિદેશથી હૂં વળીને આવી મળ્યે આપીલું,
ઉદ્દાસે અતિ ઊમંગતું, મધુરું ટોડે કરોડે ભર્યું
તન્નંગીનું રસીલું પીધ મુખડું, તે ના જ જાયે કહ્યું. ૨૬

એકાએક આપીલું-તત્ક્ષણ ચળકતું બનતું. ઉદ્દાસ-આનંદ.

પહેલા ચરણમાં પ્રોષિતપતિકાની અધૃતિ, પાંડુતા, અસૌક્ય, અનાલંબ અને કૃશતા એ વિયોગાવસ્થાનું સૂચન છે. પછી સ્વામીના સમાગમથી ના-યિકામાં પ્રગટતા હર્ષ, ઔત્સુક્ય આદિ સંચારી ભાવનું વર્ણન છે. અહીં વિયોગના વિચ્છાદ વેષ સાથે સંયોગની નાયિકાગત આનંદમય એલા નાયકમાં હર્ષ અને ઔત્સુક્ય સહિત વિસ્મય પ્રગટ કરી પ્રવાસ વિપ્રલંબથી ભભકી ઊઠતા ચૂંબનાત્મક સંભોગ શૃંગારને દીપાવે છે. નાયકની રતિ રથાયી છે, નામિકા આલંબન છે, વિયોગનો વેષ અને સંયોગનું સ્વરૂપ ઉદ્દીપન છે, અને પૂર્વોક્ત હર્ષ ઔત્સુક્ય વિસ્મય આદિ સંચારીરૂપે પોષક છે. અહીં વિલાસ નામે નાટ્યાલંકાર પશ્ય છે. વિયોગના વેષનો અપરિત્યાગ નાયકનું એકાએક આવડું બતાવે છે. તે સમયના નાયિકાના વેષ બાબત જુઓ વાત્સ્યાયનસૂત્ર, અધ્યાય ૨૧:—માગતે ચ (પત્ની) પ્રકૃતિસ્થાયા एव प्रथमतो दर्शनम्। સંભોગ નર્મ છે. પર્યાય અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત હંદ.

ચિરવિરહિણોરત્યુકળાશ્લથીકૃતગાત્રયો-

નૈવમિવ જગજ્ઞાતં ભૂયશ્ચિરાદમિનન્દતોઃ ।

કથમપિ દિને દીર્ઘે યાતે નિશામધિહૃદયોઃ

પ્રસરતિ યથા યુર્નોર્વહ્ની કથા ન તથા રતિઃ ॥૨૭॥

નવ વય વિશે વ્રે'ના વેગે વહીલાઈ ઝુરી મરી

ભવ ન્યમ નવો બાળી કાળે પ્રકુલ દગો ભરી,

મલપો મળતાં રાતે આંતે ક્યમે દિન નીઠવી

જુગલની વધુ વાધે વાતો, ન કેલિ, નવી નવી. ૨૭

વય-ઉમ્મર. વ્રે'-વિયોગ. ભવ-સંસાર. નીઠવી-ગાળી. જુગલ-દંપતી.

પહેલું ચરણ જેમ વિરહનું દુઃખ દર્શાવે છે, તેમ બીજું ચરણ હર્ષને અને ત્રીજું ઔત્સુક્યનો અતિશય પ્રકટ કરે છે. એથા ચરણમાં ક્રીડા અને વાતચિતના વિનોદરૂપે પ્રવાસાંતર સંભોગ શૃંગારનું સુરેખ ચિત્ર છે.

અહીં વિલાસ, વાતચિત અને જગરણુ આદિ કાર્યથી ઉત્તરાર્ધમાં પ્રકાશતા ઔત્સુક્યની અને નવો ભવ બાળવારૂપ કાર્યથી પૂર્વાર્ધમાં પ્રતીત થતા હર્ષની શબ્દતા છે એ બાવશબ્દતા પ્રવાસ વિપ્રલંબની છાયાથી ઉત્કર્ષ પામી દીપી નીકળતા સંભોગ શૃંગારને સવિશેષ ખીલાવે છે. અહીં પણ સંભોગ નર્મ છે. વિશેષોક્તિ અલંકાર છે. હરિણી છંદ.

માન વિપ્રલંબ.

સહ્યસ્તાનિ વચાંસિ યાનિ बहुशोऽधीतानि युष्मन्मुखा-

दृक्ष्येऽहं बहुशिक्षिता क्षणमिति ध्यात्वा च मौनं श्रिता ।

धूर्तैर्नैत्य च मण्डश्रीकृतकुचं गाढं परिष्वज्य मां

पीतान्येव सहाधरेण इसता वक्रस्थितान्येव मे* ॥૨૮॥

“જે જે જતરથી જુક્તિબંધ શીખવી મૂક્યું તૂં પહેની ! તમે,

ગોખેલું સઉ તે કહીશ હૂં” કરી ધાર્યું હતું મૌન મેં;

ત્યાં તો આવી ઉરોજ પીડી ભુજમાં ભીડી લપેટી ઉરે,

ઓઠે આવી રહેલ વેણુ હસતે મહોજોજ પીધાં શેઠે. ૨૮

* અસહમાં બીજા ચરણમાં ધ્યાત્વાપિ છે. નવો પાઠ કલ્પિત છે. રતિ નો વ્યત્ક્રમ મક્તક ૩૩ માં પાછો છે.

માન-અખોલા. ઉદોજ પીડી-સ્તન ઊપસેલા મટી અપટા બની બધ તોટલે દરબજે છાતી સરસી દાખીને, રાક-ધૂત.

અહીં પ્રિયતમના આલિંગન ચુંબન આદિથી ઊપજેલા સ્તંભ નામે સાત્ત્વિક ભાવથી પ્રકાશતો જડતા નામે સંચારી ભાવ પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભની છાયાથી દીપી નીકળતા સંભોગ શૃંગારનો પોષક બને છે. વાત્સ્યાયન-સૂત્ર પ્રમાણે પીડિતક નામે આલિંગન તથા ચુંબનનો નિર્દેશ છે. વિહત નામે સ્વભાવજ અલંકાર છે. ચેષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ છે. ક્રિયાસમુચ્ચય સહિત અતિશયોક્તિ અલંકાર છે. શાદ્ભવિકીડિત છે.

જાતા નોત્કલિકા કુચૌ ન લુલિતૌ ગાત્રં ન રોમાશ્ચિતં

વૃત્તં સ્વેદકણાન્વિતં ન વદનં યાવચ્છટેનામુના ।

દૃષ્ટૈર્નૈવ મનો હૃતં ધૃતિમુષા પ્રાણેશ્વરેણાથ મે

તત્કેનાત્ર નિરૂપ્યમાણમહિમા માનઃ સમાધીયતામ્* ॥૨૯॥

તાલાવેલો ય ના થઈ, ન ધડકી છાતી, ન રોમાંકુરે

અંગે પાંગરિયા, લગાર ન જ કે પ્રસ્વેદ છાયો મુખે;

દૃષ્ટિએ પડતાં જ માન મરડી હૈયું હૈયું પ્રીતમે;

શી રીતે સજ્જૌ રૂસણું હૈ, મહિમા જેનો વળાણો તમે?, ૨૯

રોમાંકુર-રોમ રૂપી અંકુર, રોમાંચ. પાંગરિયા-ફૂટ્યા, પસર્યા. પ્રસ્વેદ-પરસેવો.

અહીં માન મરડી મન હરવારૂપ કાર્યથી પ્રકાશિત હર્ષ નામે સંચારી ભાવ પ્રસ્તુત છે, તે પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભની છાયાથી ઉત્કર્ષ પામતા સંભોગ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. ઔત્સુક્ય, વેપથુ, રોમાંચ, સ્વેદ આદિ ભાવના આવિર્ભાવ સિવાય પ્રણયકોપની શાંતિના નિર્દેશથી વિભાવના નામે અલંકાર બને છે. તે પ્રિયતમના મનોહર સામાન્યરૂપ વસ્તુવ્યનિનૂં અંગ છે.

* અસદ્ભાંખીન ચરણમાં વૃત્તંને બદલે વક્ત્રં અને વદનંને બદલે સહસ્રા, તથા ચોથા ચરણમાં મહિમાને બદલે નિપુણો છે. નવા પાઠ કદિપત છે. સરખાવો ગાહાસત્તસદ્ ॥૨૪૪॥ જો કહું વિ મહ સહીહિં છિહં લહિઝળ પેસિઓ હિમવ । સો માણો ચોરિમકામુમ ક્વ વિદે પિણ જહો ॥

સખીની શીખવણીથી માન આઘ્યાતો અગિપાય ચોથા ચરણ ઉપરથી નીકળે છે. વેપકૃત શૃંગારી નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

કાઞ્ચ્યા ગાઢતરાવનદ્વસનપ્રાન્તા કિમર્થં પુન-

મુઁઘાક્ષી સ્વપિતીતિ તત્પરિજનં સ્વૈરં પ્રિયે પૃચ્છતિ ।

માતઃ સુપ્તિમપીહ લુપ્તપિત મપેત્યારોપિતક્રોધયા

પર્યસ્ય સ્વપનચ્છલેન શયને દત્તોઽવકાશસ્તયા ॥૧૦॥

‘જેરે અંબર મેખળા શૂં જઠડી છે કાં છળીલી સૂતી ?’

પૂછતાં પિયુ એમ મંદ સખીને સ્વપ્ના મિથે રીસથી

‘ઓ મા, આ નહિ દે અહીં પણ સૂવા!’ એ રીત બોલો બકી

પાસૂં ફેરવો માગ માનિની મૂકે સેજે લલી લાતથી. ૩૦

અંબર-વસ્ત્ર. મેખળા-કટિમેખળા.

અહીં પહેલા ચરણ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પિયુને કંઈ વાંક પડ્યો હશે, જેથી ‘અરે ! એની સાથે બોલતી નહિ; જોજે, રીસાધને લોટ-પોટ થઈ ભરે ઊંઘમાં હોય એમ સૂઈ રહેજે’ એવું સખીઓએ નાયિકાને શીખવી મૂક્યું હશે. આ પ્રસંગે નાયિકાના ફેલ જેમ સખી તરફની હોદ્દા બતાવે છે, તેમ પિયુ પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ પણ સૂચવે છે.

અંતર્ગત આત્મસુખ દૂષાવવા લોટપોટ બની સ્વારૂપ તથા સ્વમાના છળ સાથે પાસૂં ફેરવવારૂપ અનુભાવથી પ્રદર્શિત અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવ અહીં પ્રણયમાનાંતર સંભોગ શૃંગારને ખીલાવે છે. પહેલાં બે ચરણમાં માન નર્મ છે; ત્રીજામાં આત્મોપક્ષેષ નર્મ છે; ને ચોથામાં નર્મમર્મ છે. વ્યાજ્ઞેકિત અલંકાર છે શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

પરાચી કોપેન સ્ફુટકપટ્તમુદ્રામુકુલિના

મવિશ્યાઙ્ગેનાઙ્ગં પ્રણયિણિ પરિજ્વલ્લચતુરે ।

શનૈર્નીવીબન્ધં સ્પૃશતિ સમયવ્યાકુલકરે

વિધત્તે સંકોચગુપિતપલ્લવં વરતનુઃ ॥ ૧૧ ॥

વિલાસી બહાલીડા તન શૂં લપટાવી તન, ડરે
ધીરે ધીરે નીલી જરી પરસતાં કંપિત કરે,
ફેડી પાસું વાળો સળે કપટનિદ્રા દગ બોડી
સૂતેલી સંકોડી કટિ કટ કરે અંથિ જ હોલી. ૩૧

ડરે-ફેડી પ્રિયાથી બહીતાં બહીતાં. વિલાસી-લતાવેષ્ટિતક આલિંગન
આદિ કામકળામાં કુશળ. અંથિ-નીલીની ગાંઠ.

અહીં કપટનિદ્રા અને કટિસંકોચથી, નાયિકાએ વિરહ સહેવાતો નથી,
એવો ધ્વનિ છે. 'વિલાસી' પદ નાયકની કામકુશળતા પ્રકાશે છે. પ્રણય-
માનાંતર સંભોગ શૃંગારનું નિરૂપણ છે. આત્મસુખ નામે સંસારી ભાવ તેનું
પોષણ કરે છે. નાયિકા મધ્યા સ્વાધીનપતિકા અને નાયક અનુકૂળ છે.
વેષાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. શિખરિણી હંદ.

સંદષ્ટેઽધરપલ્લવે સચકિતં હસ્તાપ્રમાધુન્વતી
મા મા મુચ્ચ શઠેતિ કોપવચનૈરાનર્તિતભ્રૂલતા ।
સીત્કારાશ્ચિત્તલોચના સરખસં યૈશ્ચુસ્વિતા માનિની
પ્રાપ્તં તૈરમૃતં શ્રમાય મથિતો મૂઢૈઃ સુરૈઃ સાગરઃ*॥૩૨॥

‘માં, માં, મૂક મને, અરે શઠ !’ કહી મોડંતી શેષે ભવાં,
હોભાઈ છલ્લકો કરંતી કરનો ડંખો દીધે દંતના,
વામા નેન ઘેમાવતી મૂર્છા મુખે સીત્કાર અમી બળે,
પામ્યા તે જ અમી; મથ્યો અવરથા ક્ષીરોદ ઘેલા સુરે. ૩૨

મોડંતી-વાંકાં વાળતી. સીત્કાર-સીસકારી. અવરથા-ફોગટ. ક્ષીરોદ-
ક્ષીરસાગર. સુર-દેવ.

* સરખાવો ગાહાસત્તસદ્ ૬ । ૩૨ ।, મળેને આસાઓ ચિઅ ન
પાવિઓ પિઅમમાહરરસસ્સ । તિઅસેહિ જેણ રઅણાઅરાર્હિ અમઅં
સમુદ્ધરિઅમ્ । સરખાવો વળી ધ્વન્યાલેકલોચન, પૃ ૬૫, પંક્તિ ૨૨-૨૩
માં આપેલો પ્રાકૃત શ્લોક:-ઈસીસદુમ્પિઆઈ મુદ્ધ પરિચુસ્વિડ જેણ ।
અમિઅરસધુદ્ધનાઈ મુદ્ધ પડિમાણિડ તેણ ॥

આ રીસાયલી તરુણીના ચુંગનના સુખનું રસના આવેશથી ક્રોધ વિ-
લાસીએ કરેલું વર્ણન છે. અહીં ભવાં મરોડવાં, અને હાથ તરછોડવારૂપ
કાર્ય હૃદયમાં ધારેલો પ્રણયકોપ પ્રકાશે છે. તેની સાથે સ્વરભંગ, વાદ્યરંભ
આદિ સાત્ત્વિક ભાવ હર્ષ નામે સંચારી ભાવનો હૃદય દર્શાવે છે. ઉદ્ધિત
હર્ષ સીત્કાર અને નેત્રનિમીલન રૂપી અનુભાવથી પ્રતીત થઈ પ્રણયમાના-
ત્મક વિપ્રલંભથી ભ્રમકી ઊદતા સંભોગ શૃંગારને શોભાવે છે. વળી અહીં
કિલકિંચિત અને કુદ્દમિત નામે નાટ્યાલંકાર પણ છે. આ શ્લોકમાં જે
સાપહવાતિશયોક્તિ અલંકાર ઊપજે છે, તેથી માનિનીના મુખના આસ્વા-
દના આનંદના લોકોત્તરત્વનો ધ્વાન પ્રગટે છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં કહેલા
અંદુભાલા નામે અધરખંડનના પ્રકારનું નિરૂપણ છે. નાયકપક્ષે આત્મોપક્ષે
નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

પश्येयं मयि किं पपद्यत इति स्थैर्यं मयालम्बितं

किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलसदृष्टिचतुरे

तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसितं मया धृतिहरो मुक्तश्च बाष्पस्तया*॥૨૩॥

ધારી ઘૈર્ય રહ્યો હું ‘જોઈ છખીલી શું આ કરે છે?’ કરી;

‘બાલાવે શક કાં મને ન?’ કરીને એ એ ખીનઈ ખરી;

જોતાં બાવરી ને અધીરી નજરે ત્યાં એક ખીન પ્રતિ

મેં મિષે હસી દીધ, દગૂજળ ઝરી તેણે તજી રીસડી. ૩૩

ખીનઈ-ચીડાઈ, રીસથી દૂંગરાઈ. મિષે-ક્રોધ નિમિત્તથી, વિનોદમાં,
ખીન ખહાને. દગૂજળ-આંસુ.

અહીં ‘બાવરી ને અધીરી’ પદ શંકા અને ઔત્સુક્ય સૂચવે છે. તે
સંચારી ભાવરૂપે ખીનવા આદિ અનુભાવથી પ્રકાશતા કોપની શાંતિમાં
સહકારી છે. અશ્રુપાત કોપની શાંતિનો અનુભાવ છે. કોપ પ્રણયમાનાત્મક
વિપ્રલંભના સમુદ્ધામનો પોષક છે. કોપ ભાવની શાંતિનું નિરૂપણ હોવાથી

* પહેલા ચરણમાં અસલ પદ્યામો બદલ અર્જુનવર્મદેવે દીકામાં આવેલો
પદ્યેયં યાઠ સ્વીકાર્યો છે.

આ ભાવશાંતિ નામે અલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્યનો દર્શાત બને છે. નાયક અનુકૂલ ને નાયિકા સુગંધા છે. એષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ છે. ધારાવિરહ માન શી રીતે નિવૃત્ત થયું, એવા કાર્યવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રસ્તુત છતાં માનનિવૃત્તિના કારણના નિરૂપણને લીધે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર બને છે. શાર્દૂલવિકીરિતિ છંદ.

નાપેતોઽનુનયેન યઃ પ્રિયસુહૃદ્વાક્યૈર્ન યઃ સંહૃતો

યો દીર્ઘે દિવસં વિવહ્ય વિવસં યત્નાત્કથં ચદ્ધૃતઃ ।

અન્યોન્યસ્ય હૃતે મુલે નિહિતયોસ્તિર્યક્કથંચિદ્દશોઃ

સ દ્વાભ્યામતિવિસ્મૃતવ્યતિકરો માનો વિહસ્યોઽજ્ઞિતઃ* ॥૩૪॥

ભુક્તિ વ્યર્થ મનામણાં તણીં ગઈ, સાહેલી હારી કહી,

ને હુઃએ દિન નીઠવો જતનથી જે માન મૂક્યું નહિ,

તે રાતે મુખ ફેરવી નિરખતાં ચોરીથીં તિછીં દુગે

ક્યાં એ વીસરી જે મોટે મોટ મળ્યે એએ હસી દીધ તે. ૩૪

‘માન આદરતાં શું આદર્યું પણ હવે મનામણાં થયા વગર તે સહેજમાં મૂકી દેઈશું તો-હજારાં પડીશું’ એ ખીકે ભાર રાખવા એજે માન ધરી રહેલાં દંપતીની હકીકત આ શ્લોકમાં છે. ભાર ખોવાના બધે પ્રણય-કૃત લઘુ માને ગુરુ માનનો દેખાવ ધારણ કર્યો છે. સંચારી ભાવરૂપે પ્રકાશતા કોપની હસવારૂપ કાર્યથી શાંતિ વણ્યાથી આ ભાવશાંતિનો દર્શાત બને છે. રસજૂં વીસરી ગયાનું કહ્યાથી ઔત્સુક્યના અનિશયનો ધ્વનિ નીપળે છે. એષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ છે. વિશેષોક્તિ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિતિ છંદ.

एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखनया वीतोत्तरं ताम्यतो-

रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षनोर्गौरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-

र्भयो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥૩૫॥

* સરખાવો ગાહાસત્તસઈ । ૭ । ૧૧ ।, સળળોળળ મ્હકુલન્ટર-પેસિઅમેલીળાદઢિપસરાળમ્ । દો ચ્ચિઅ મળળે ક્કમમળળાઈ સમઅં પહસિભાઈ ॥

હૈયું તલ્પી રહ્યું છતાં પંચ ક્યમે મિથ્યા રહી માનમાં
 પોઠ્યાં પૂઠ કરી જા એક શયમે ઝૂરી મરી મેન; ત્યાં
 રહેજે એક બીજની ધીરી તિરછી દૃષ્ટે મેળી દૃષ્ટે જ્યાં,
 જાહૂં નાહૂં જા રૂસણું-હમી દર્મ બને ય લેટી પડ્યાં. ઉપ
 મિથ્યા-ફાગર, ડોળ ખાતર. માન-મૃગાં.

આ પ્રણયમાનાતર સ્પર્શનાત્મક સંભોગ શૃંગારનો દર્શાવ છે. પહેલા
 ચરણમાં જણાવેલો કૃતક કોપ પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંબનું પોષણ કરે છે,
 તેને મીઠે મીઠ મળવારૂપ અનુભાવના બળે દગ્ગાવી દેઈ ઝૂવારૂપ કાયંથી
 પ્રતીત થતું આત્મસુખ હાસથી ઉપચિત બની સ્પર્શનાત્મક સંભોગ શૃંગારમાં
 પર્યવસાન પામે છે. 'ધીરી તિરછી' પદ શંકા અને આત્મસુખ સૂચવે છે.
 * કોપના પ્રશમને લીધે આ ભાવશાંતિનું ઉદાહરણ છે. સંભોગેન્દ્રારૂપ શૃ-
 ગારી નર્મ છે. શાદૂલવિકીરિત છંદ.

દૃષ્ટે લોચનવન્મનાડ્ મુકુલિતં પાર્શ્વસ્થિતે વક્ત્રવન્-
 ન્યગમૂતં વાહેરાસિતં પુલકવત્સ્પર્શી સમાતન્વતિ ।
 નીવીબન્ધવદાગતં શિથિલતાં સંપ્રાપમાણે ક્ષણાન્-
 માનેનાપસૃતં હિયેવ મુદ્દશઃ પાદસ્પૃશિ પ્રેયસિ ॥૩૬॥

દેખાતાં પિયુ લોચવાયું દગ શૂં, પાસે કંઈ આવતાં
 મેહો પેઠે નમિયૂં, ગળ્યું પુલકની પેઠે વપું સ્પર્શતાં,
 નીવીબન્ધ સમાન નર્મ બનિયું તત્કાળ બોલાવતાં,
 ભાગ્યું માન જ નાથ પાય પડતાં લગ્ન પડે સર્વથા ઉદ

દગ-આંખ. પુલક-રોમાંચ. નીવીબન્ધ-પેહરેલા વસ્ત્રની ગાંઠ. સર્વથા-
 બધી રીતે.

સખીઓએ ભંભેરેલી અને લગ્નજાએ ઘેરેલી સુદરીની પ્રિયસમાગમ-
 સમયની અવસ્થાનું આ સુરસ ચિત્ર છે. પ્રિયતમના દર્શન રૂપી આલંબનથી,

* રુદ્રાકૃતના અલંકારસર્વસ્વ ઉપરની ટીકામાં જ્યારે અહીં અન્ય
 ચાનો પ્રશંસા માને છે.

પાસે આવવું-વધુ સ્પર્શવું બોલાવવું-આદિ ઉદ્દીપનથી, નેત્ર સંકોચાવાં-ગાંઠ લીલી પડવી-આદિ અનુભાવે અને રોમાંચ વેપથુ-આદિ સાત્ત્વિક ભાવે પ્રકાશિતો હર્ષ નામે સંચરી ભાવ અધોદૃષ્ટિથી પ્રતીત થતા અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવ સંહકૃત બની રતિ સ્થાયીથી સમુદ્ધાસ પામતા સંભોગ શૃંગારમાં પર્યવસાન પામે છે. ગંગાના પ્રવાહ પેઠે બિચળતા હર્ષના પૂરમાં કાલિનીના બળ બેઠું ઘેર ક્રોધનું વહેણ તથા ગુપ્ત વહેતી સરસ્વતી સરખું વ્રીડાનું વહેણ શમતાં રસસૃષ્ટિનો આ પરમ રમણીય ત્રિવેણીસંગમ બને છે. હર્ષના પ્રબળ વિકાસને લીધે ક્ષણે ક્ષણે અપયય પામતાં પ્રણયકાપ અને વ્રીડાનો અહીં ઉપશમ વળ્યો છે એથા ચરણમાં પિયુ પગે પડવાનું લખ્યું છે, તે રસિક પિયુનું વશવદ્વત સૂચવવાને માટે છે. માન અને લજ્જા શમ્યે પગે પડતા પ્રિયતમને નાવિકાએ હાથે બેઠાડી ભેટયાના અર્થ ગમ્યમાન છે.

અહીં કાપ અને વ્રીડા નામે ભાવની શાંતિના સંકરનું પ્રધાનપણે સંહોપમાં દ્વારા નિરૂપણ છે, માટે સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં અલંકારપ્રધાન રસાલંકારસંકરનો આ દૃષ્ટાંત માન્યો છે. પર્યાય અલંકાર પણ અહીં છે. એષ્ટાકૃત સંભોગ નર્મ છે. શાદ્દૃશવિકીરિત છંદ.

ચિન્તામોહનિવધ્યમાનમનગા મૌનેન પાદાનન:

પ્રત્યારુચાનપર હ્રુમુખઃ પ્રિયતમો ગન્તું પ્રવૃત્તઃ શઙ્ગઃ ।

સત્રીઢૈરભૈર્ - નિરન્તરહ્રુઢ્ઢાષ્પાકુલૈઃ । પ્રણૈસ્-

તન્વદ્ગપા સ પુનસ્તપા તરલયાત્રાન્તરે વારિતઃ*॥૩૭॥

વામા ખૂડી વિમાસણે મૂંઝવણે ના બોલી તે ગર્જના લેખી પાચ પડેલ કંથ મનથી ખીજી તજીને જતાં, આંસુએ ઊલરાતી રાતી શરમે અંચાતી દૃષ્ટિચ્છટા નાંખી નાથ નિવારિયા અધીરડી તન્વંગીએ સર્વથા. ૩૭

તર્જના લેખી-અવજ્ઞા માની, તિરસ્કાર સમજ. ખીજી-ખિન્ન બની, ચીડાઈ દૃષ્ટિચ્છટા-નર્જર નાંખતી તે, દૃષ્ટિપાત.

* સરખાવો કિરાતાર્જુનીય । ૧ । ૪૫ । સવ્યલોકમવધિરિતલિખં પ્રસિયંત સરદિ કોપરેત । યોષિતઃ સુદૃઢિવ સંન રુગદ્ધિ પ્રાણનાયમભિ ઘાષ્પાનિપાતઃ ॥

સખીની શીખવણીથી મુઝા રીસાઈ બેઠી છે. તેને મનાવવાને પિયુ પગે પડે છે. એ અવસરે શી રીતે વર્તવું તે સખી પાસેથી શીખી રાખ્યું ન હતું, તેથી તે વિચારમાં દિઝમૂઠ શી બોલ્યાચાલ્યા વગર બેસી રહે છે. એટલે ‘આ મને ઉવેખે છે’ એમ માની પિયુ જવા તત્પર થાય છે, ત્યારે ‘આ તો, થયું, ગયા તો!’ એ બયથી મુઝાની આંખમાં આંસુ ઊમરાઈ આવે છે. પરંતુ મુઝાવસ્થાની લજ્જાને લીધે બોલાતું નથી. આવી તેની દયામણી દશા જોઈ પિયુ જતા અટકે છે.

અહીં પિયુ પગે પડતાં શું કરવું તેનું અગ્નાન આલંબન છે; તે પિયુ તણને જાય છે તે ઉદીપન છે. તેણે કરીને દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ ઉદય પામે છે. તેના સ્તંભ અશ્રુપાત વેપથુ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ તથા મોહ વિષાદ આદિ સંચારી ભાવ સહકારી છે; અને આવરી નજર, નિશ્વાસ આદિ અતુભાવ છે. એ રીતે ઉપચય પામી પ્રકાશતું દૈન્ય પ્રણયમાનાંતર સંભોગ શૃંગારનું પોષક બને છે. નમન તથા ઉપેક્ષા નામે ઉપાયોનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મસ્ફોટ નામે અંગ છે. વિશેષ અલંકાર છે. શાદૈશ્વિકીકૃતિ છંદ.

અજ્ઞાનામતિતાનવં કુત્ત્વં કસ્માદકમ્પાદિદં

મુઝે પાણ્ડુકપોલમાનનામિતિ પ્રાણેશ્વરે પૃચ્છતિ ।

તન્વ્યા સર્વમિદં સ્વભાવત્ત્વમિતિ વ્યાહૃત્ય પદ્માન્તર-

વ્યાપી વાષ્પમરસ્તયા વલિતયા નિઃશ્વસ્ય મુક્તોડન્યતઃ ॥૩૮॥

‘કાં આકસ્મિક દેહડી હૂંબળો આ ?’ મુઝે ! અરે આવડી

ફીકી કાં મુખકાંતિ ?’ એમ વદતાં પ્રાણેશ, તે રાંકડી

‘એ તો આંહ સહેજ’ એવું જીયરી નિઃશ્વાસ ઊઠા મૂકી

નેને નીર ન માતું લાળોં અવળું તન્વંગોં ઢાળે નકી. ૩૮

અહીં વિષાદ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. કામમાં રોકાયેલા લીધે પિયુએ કરેલી ઉપેક્ષા તેનું આલંબન છે; કુદૃશાનું કારણ જાણતાં છતાં પિયુનો પ્રશ્ન ઉદીપન છે. વૈવર્ણ્ય, અશ્રુપાત, આદિ સાત્ત્વિક ભાવ અને નિઃશ્વાસ વગેરે અતુભાવ વિષાદ પ્રકાશે છે. વિભાવ, અતુભાવ, આદિથી

ઉપચય પામેલો વિષાદ વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. અહીં વ્યાખ્યેક્ષિત નામે અલંકાર છે. નાયિકા મધ્યા વિરહોત્કંઠિતા છે. માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છે.

દૂરદુત્સુકમાગતે વિચ્છિન્ન સંમાષિણિ સ્ફારિતં
સંશ્લેષ્યત્યરુણં ગૃહીતવપને સંકોચિતભ્રૂઝતમ્ ।

માનિન્યાશ્ચ પાનતિવ્યતિકરે વાષ્પામ્બુપૂર્ણે ક્ષણા-

ચ્છન્નર્તનમહો પ્રપશ્ચવતુરં જાતાગતિ મેયસિ ॥૩૯॥

દેખાંતાં પિયુ દૂર દૂભણુ લીધે દૃષ્ટિ બની આકળી;

અલંતાં વળી આડી, વેણુ વદતાં ફાટી અમર્ષે કૂલી,

ભેટતાં થઈ લાલલાલ, મરડી બૂ સાડી રહાતાં રહી,

આંસુએ ઊભરાઈ પાંચ પડતાં; પડટાઈ શી એ સહી? ૩૯

આ શ્લોક સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં ભાવશેષના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે. અહીં પિયુનો વાંક આલંબન છે. વાંક છતાં પણ જાણે મેં તો વાલમાં રતી ચોરી જ નથી એવી તેની આશંકારહિત વર્તણૂક, તે ઉદ્દેપન છે. તેને લીધે વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારને શોભાવતો કોપ નાયિકાની વિવધ ચેષ્ટા રૂપી અનુભાવ દ્વારા પ્રકાશે છે. એ કોપની જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે ને અપશ્ચીયતે એ પાંચ અવસ્થાઓ ‘આકળી બની, આડી વળી, કૂલી ફાટી, લાલલાલ બની, ભવાં મરડી રહી’ અને ‘આંસુએ ઊભરાઈ’ એ વિધેયથી અનુક્રમે દર્શાવી છે. આંસુ થંભી રહ્યાથી હજી કોપનો અવશેષ છે એમ સૂચવ્યું છે. આથી જ છઠ્ઠી નિશ્ચયિત અવસ્થાનું નિરૂપણ ઉપરના શ્લોકમાં છે નહિ. પર્યાય અલંકાર છે. માન, દૂર કરવા નમન નામે ઉપાયની યોજના છે. ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છે.

લોલભ્રૂઝતયા વિવક્ષદિગુપ્ત્યાસે ત્રિધૂતં શિરસ્-

તદ્વૃત્તાન્તવિદીક્ષણે કૃતમનસ્કારો* વિલક્ષઃ સ્થિતઃ ।

ઈષત્તામ્રરુપોલકાન્તિનિ મુલે દૃષ્ટ્યા નતઃ પાદયો-

રુત્સૃષ્ટો ગુરુસંનિધાવપિ ત્રિવિદ્રાખ્યાં ન કાલોચિતઃ* ॥૪૦॥

* તદ્વૃત્તાન્તવિદીક્ષણ કૃતમનસ્કારો યાઃ શૃંગારદીપિકાની વિખિત પ્રત ઉપરથી લીધો છે. તેમાં અજ્ઞાન લેખકે તો ‘ભૂજ’ તેમ જ ‘ગી’માં

સખીની શીખવણીથી મુઘ્ધા રીસાઈ બેઠી છે. તેને મનાવવાને પિયુ પગે પડે છે. એ આવસરે શી રીતે વર્તવું તે સખી પાસેથી શીખી રાખ્યું ન હતું, તેથી તે વિચારમાં દિઠ્ઠમૂઠ શી બોલ્યાચાલ્યા વગર બેસી રહે છે. એટલે ‘આ મને ઉત્તેજે છે’ એમ માની પિયુ જતા તત્પર થાય છે, ત્યારે ‘આ તો, થયું, ગયા તો!’ એ ભયથી મુઘ્ધાની આંખમાં આંસુ ભરસાઈ આવે છે. પરંતુ મુઘ્ધાવસ્થાની લજ્જાને લીધે બોલાતું નથી. આવી તેની દયામણી દશા જોઈ પિયુ જતા અટકે છે.

અહીં પિયુ પગે પડતાં શું કરવું તેનું અત્તાન આલંબન છે; ને પિયુ તણને ભય છે તે ઉદ્દીપન છે. તેણે કરીને દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ ઉદય પામે છે. તેના સ્તંભ અશ્રુપાત વેપથુ આદિ સાર્ત્વિક ભાવ તથા મોહ વિષાદ આદિ સંચારી ભાવ સહકારી છે; અને બાવરી નજર, નિશ્વાસ આદિ અનુભાવ છે. એ રીતે ઉપચય પામી પ્રકાશતું દૈન્ય પ્રણયમાનાંતર સંભોગ શૃંગારનું પોષક બને છે. નમન તથા ઉપેક્ષા નામે ઉપાયોનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મસ્ફોટ નામે અંગ છે. વિશેષ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

અજ્ઞાનામતિતાનવં કુત્તરં કસ્માદકમ્માદિદં

મુગ્ધે પાણ્ડુકપોલમાનનમિતિ પ્રાણેશ્વરે પૃચ્છતિ ।

તન્વ્યા સર્વમિદં સ્વભાવત્ત્વમિતિ વ્યાહૃત્ય પદ્માન્તર-

વ્યાપી વાષ્પમ્ભરસ્તયા વલિતયા નિઃશ્વસ્ય મુક્તોઽન્યતઃ ॥૩૮॥

‘કાં આકસ્મિક દેહડી ફૂંળળી આ ?’ મુગ્ધે ! અરે આવડી

ફીકી કાં મુખકાંતિ ?’ એમ વદતાં પ્રાણેશ, તે રાંકડી

‘એ તો આંહ સહેજ’ એવું બેચેની નિઃશ્વાસ બોલે મૂંઝી

નેને નીર ન માતું ભાળી અવળું તન્વંગી ઢાળે નકી. ૩૮

અહીં વિષાદ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. કામમાં રોકાયારે લીધે પિયુએ કરેલી ઉપેક્ષા તેનું આલંબન છે; કુદૈશાનું કારણ બાળુનાં છતાં પિયુનો પ્રશ્ન ઉદ્દીપન છે. વૈવર્ણ્ય, અશ્રુપાત, આદિ સાર્ત્વિક ભાવ અને નિઃશ્વાસ વગેરે અનુભાવ વિષાદ પ્રકાશે છે. વિભાવ, અનુભાવ, આદિથી

ઉપચય પામેલો વિષાદ વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું યોષણ કરે છે. અહીં વ્યાજ્ઞેક્ષિત નામે અલંકાર છે. નાયિકા મધ્યા વિરહોત્કંઠિતા છે. માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

દૂરદુત્સુકમાગતે વિચિત્રિતં સંમાષિણિ સ્ફારિતં
સંશ્લેષ્યત્યરુણં ગૃહીતવમને સંકોચિતભ્રૂઝતમ્ ।

માનિન્યાશ્ચ પાનતિવ્યતિકરે વાષ્પામ્બુપૂર્ણ ક્ષણા-

ચ્છન્નુર્નતમહો પ્રપશ્ચવતુરં જાનાગતિ પ્રેયસિ ॥૩૯॥

દેખાંતાં પિયુ દૂર દૂભણુ લીધે દૃષ્ટિ બની આકળી,

અલંતાં વળી આડી, વેણુ વદતાં ફાટી અમર્ષે ફૂલી,

લેટતાં થઈ લાલલાલ, મરડી ભૂ સાડી રહાતાં રહી,

આંસુએ ઊભરાઈ પાય પડતાં; પડટાઈ શી એ સહી? ૩૯

આ શ્લોક સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં ભાવશેષના ઉદાહરણુ તરીકે આપ્યો છે. અહીં પિયુનો વાંક આલંબન છે. વાંક છતાં પણ બાણે મેં તો લાલમાં રતી ચોરી જ નથી એવી તેની આશંકારહિત વર્તણુક, તે ઉદોપન છે. તેને લીધે વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારને શોભાવતો કોપ નાયિકાની વિવધ ચેષ્ટા રૂપી અનુભાવ દ્વારા પ્રકાશે છે. એ કોપની જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે તે અપક્ષીયતે એ પાંચ અવસ્થાઓ ‘આ કળી બની, આડી વળી, ફૂટી ફાટી, લાલલાલ બની, ભવાં મરડી રહી’ અને ‘આંસુએ ઊભરાઈ’ એ વિધેયથી અનુક્રમે દર્શાવી છે. આંસુ થંભી રહ્યાથી હજુ કોપનો અવશેષ છે એમ સૂચવ્યું છે. આથી જ છઠ્ઠી નદ્યતિ અવસ્થાનું નિરૂપણ ઉપરના શ્લોકમાં છે નહિ. પર્યાય અલંકાર છે. માન દૂર કરવા નમન નામે ઉપાયની યોજના છે. ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શાર્દૂલ-વિકીડિત છંદ.

લોલભ્રૂઝતયા વિપક્ષદિગુપન્યાસે વિધૂતં શિરસ્-

તદ્વૃત્તાન્તત્રિદીક્ષણે કૃતમનસ્કારો* વિલક્ષઃ સ્થિતઃ ।

ઈષત્તામ્રત્પોલકાન્તિનિ મુખે દૃષ્ટ્યા નતઃ પાદયો-

રુત્સૃષ્ટો ગુહસંનિધાવપિ ત્રિચિદ્રાખ્યાં ન કાલોચિતઃ ॥૪૦॥

* તદ્વૃત્તાન્તત્રિદીક્ષણ કૃતમનસ્કારો પાઠ શૃંગારદીપિકાની લિખિત પ્રત ઉપરથી લીધો છે. તેમાં અજ્ઞાન લેખકે તો મૂળ તેમ જ રીક્ષમાં

સખીની શીખવણીથી મુઝા રીસાઈ બેઠી છે. તેને મનાવવાને પિયુ પગે પડે છે. એ અવસરે શી રીતે વર્તવું તે સખી પાસેથી શીખી રાખ્યું ન હતું, તેથી તે વિચારમાં દિઠ્ઠમૂઠ શી બોલ્યાચાલ્યા વગર બેસી રહે છે. એટલે ‘આ મને ઉવેબે છે’ એમ માની પિયુ જતા તત્પર થાય છે, ત્યારે ‘આ તો, થયું, ગયા તો!’ એ બાયથી મુઝાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. પરંતુ મુઝાવસ્થાની લજ્જાને લીધે બોલાતું નથી. આવી તેની ક્યામણી દશા બેઠી પિયુ જતા અટકે છે.

અહીં પિયુ પગે પડતાં શું કરવું તેનું અત્તાન આલંબન છે; ને પિયુ તણને જાય છે તે ઉદ્દીપન છે. તેણે કરીને દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ ઉદય પામે છે. તેના સ્તંભ અશ્રુપાત વેપથુ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ તથા મોહ વિષાદ આદિ સંચારી ભાવ સહકારી છે; અને આવરી નજર, નિશ્વાસ આદિ અનુભાવ છે. એ રીતે ઉપચય પામી પ્રકાશતું દૈન્ય પ્રણયમાનાંતર સંલોગ શૃંગારનું પોષક બને છે. નમન તથા ઉપેક્ષા નામે ઉપાયોનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મરંજીત નામે અંગ છે. વિશેષ અલંકાર છે. શાદૃશવિકીરિતિ હંદ.

અજ્ઞાનામતિતાનવં કુત્તરં કસ્માદકમ્માદિદં

મુગ્ધે પાણ્ડુકપોલમાનનમિતિ પ્રાણેશ્વરે પૃચ્છતિ ।

તન્વ્યા સર્વમિદં સ્વભાવતઃ ઇતિ વ્યાઢૃત્ય પદ્માન્તર-

વ્યાપી બાષ્પમરસ્તયા વલિતયા નિઃશ્વસ્ય મુક્તોઽન્યતઃ ॥૩૮॥

‘કાં આકસ્મિક દેહડી ફૂંબળી આ ?’ મુગ્ધે ! અરે આવડી

ફીકી કાં મુખકાંતિ ?’ એમ વદતાં પ્રાણેશ, તે રાંકડી

‘એ તો આંહુ સહેજ’ એવું ભયરની નિઃશ્વાસ બોલો મૂંઝી

નેને નીર ન માતું ભાળીં અવળું તન્વંગીં ઢાળે નકી. ૩૮

અહીં વિષાદ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. કામમાં રોકાયેલા લીધે પિયુએ કરેલી ઉપેક્ષા તેનું આલંબન છે; હૃદયશૂન્ય કારણ જાણનાં છતાં પિયુનો પ્રશ્ન ઉદ્દીપન છે. વૈવર્ય, અશ્રુપાત, આદિ સાત્ત્વિક ભાવ અને નિઃશ્વાસ વગેરે અનુભાવ વિષાદ પ્રકાશે છે. વિભાવ, અનુભાવ, આદિથી

ઉપચય પામેલો વિષાદ વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. અહીં વ્યાખ્યેષિત નામે અલંકાર છે. નાયિકા મધ્યા વિરહોત્કંઠિતા છે. માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત ઇંદ.

દૂરદુત્સુકમાગતે વિચિત્રિતં સંમાષિણિ સ્ફારિતં
સંશ્લેષ્યત્યરુણં ગૃહીતવમને સંકોચિતભ્રૂઝતમ્ ।

માનિન્યાશ્ચ પાનતિવ્યતિકરે વાષ્પામ્બુપૂર્ણે ક્ષણા-

ચ્ચન્નુર્જતમહો પ્રપશ્ચવતુરં જાતાગતિ પ્રેયસિ ॥૩૯॥

દેખાંતાં પિયુ દૂર દૂરથી લીધે દૃષ્ટિ બની આકળી,

અવંતાં વળી આડી, વેણુ વદતાં ફાટી અમરે કૂલી,

લેટતાં થઈ લાલસાલ, મરડી ભૂ સાડી રહાતાં રહી,

આંસુએ ઊભરાઈ પાંચ પડતાં; પડટાઈ શી એ સહી? ૩૯

આ શ્લોક સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં ભાવશેષના ઉદ્ઘાટનથી તરીકે આપ્યો છે. અહીં પિયુનો વાંક આલંબન છે. વાંક છતાં પણ જાણે મેં તો વાલમાં રતી ચોરી જ નથી એવી તેની આશંકારહિત વર્તણૂક, તે ઉદ્દોષન છે. તેને લીધે વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારને શોભાવતો કોપ નાયિકાની વિવિધ ચેષ્ટા રૂપી અનુભાવ દ્વારા પ્રકાશે છે. એ કોપની જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે તે અપસ્રીયતે એ પાંચ અવસ્થાઓ 'આકળી બની, આડી વળી, કૂલી ફાટી, લાલસાલ બની, ભવાં મરડી રહી' અને 'આંસુએ ઊભરાઈ' એ વિધેયથી અનુક્રમે દર્શાવી છે. આંસુ થંભી રહ્યાથી હજી કોપનો અવશેષ છે એમ સૂચવ્યું છે. આથી જ છઠ્ઠી નક્ષત્રિ અવસ્થાનું નિરૂપણ ઉપરના શ્લોકમાં છે નહિ. પર્યાય અલંકાર છે. માન, દૂર કરવા નમન નામે ઉપાયની યોજના છે. ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત ઇંદ.

લોલભ્રૂઝતયા વિવક્ષાદિગુપ્ત્યાસે વિધૂતં શિરસ્-

તદ્વૃત્તાન્તવિદીક્ષણે કૃતમનસ્કારો* વિલક્ષઃ સ્થિતઃ ।

ઈષ્તામ્પ્રત્નપોલકાન્તિનિ મુખે દૃષ્ટ્યા નતઃ પાદયો-

રુત્સૃષ્ટો ગુરુસંનિધાવપિ વિવિદ્રામ્બ્યાં ન કાલોચિતઃ* ॥૪૦॥

* તદ્વૃત્તાન્તવિદીક્ષણ કૃતમનસ્કારો યાઃ શૃંગારદીપિકાની વિખિત પ્રત ઉપરથી લીધો છે. તેમાં અજ્ઞાન લેખકે તો મૂળ તેમ જ રીક્ષામાં

ધૂણાબ્યં શિર શોક્યના ભણી ભવાકેરો ઇસારો કર્યે;

આભો કંથ ઊભો જ ચેતી ચિતમાં ભેદુ સખી સૂચ્યે;

દષ્ટે પાય પડ્યો ય રંચ સુખડૂં રોષે અરૂણું કર્યે;

ભૂલ્યાં ના જ વડીલની ય સમિષે તે તે વિધિ તેહ બે. ૪૦

ભેદુ-શોક્યને ઘેર ગયાનો ભેદ જાણનાર. સૂચ્યે-ઇશારતથી બતાવ્યા છતાં. રોપ-ક્રોધ. અરૂણું-રાતું. વિધિ-આચાર, કર્તવ્ય.

નાયિકાએ શોક્યના ભણી ઇસારો કર્યાથી તેને ઘેર રાત ગાળ્યાનો આરોપ છે. નાયકે માથું ધૂણાવ્યાથી આરોપ ઇનકાર કર્યાનો આક્ષેપ છે. ભેદુ સખી ભણી દષ્ટિ કર્યાથી નાયિકાએ સાક્ષી બતાવી આરોપ પુરાવાવાર કર્યાનો ભાવ છે. નાયક આભો બન્યાથી વાંક કબૂત્ર કર્યાનો અર્થ નીકળે છે. નાયિકાનું મ્હો રાતું થયાથી કોપનો આભિર્ભાવ ઊપજે છે. નાયિકાને પગે દષ્ટિ નમાવ્યાથી ક્ષમા આગ્યાનો અભિપ્રાય સ્ફુરે છે. છેલ્લી પંક્તિમાં વ્યલી-ક્રૂત ઇર્ષ્યામાનુષંગિક કોપની શાંતિ ગમ્યમાન છે. પિયુના વાંક રૂપી આલંબનથી અત્રે ઇનકાર જવારૂંપ ઉદીપનથી પ્રગટેલો કોપ, સખી સામી દષ્ટિ તથા લાલચોળ મ્હો આદિ અનુભાવથી પ્રકાશિત બની, નમન ઉપા-યના લાક્ષણિક પ્રયોગે નરમ પડી, વડીલો પાસે હોવારૂંપ પ્રબળ કારણ ભેગું ભળવાથી શમે છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી વિખાંતા દષ્ટિનું અહીં નિરૂપણ છે. આ ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. કુવલયાનન્દમાં ચેષ્ટાખ્યાપિત શબ્દ પ્રમાણ અલંકારના દર્શાત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

કાન્તે સાગસિ શાપિતે મિયસહીવેષં વિધાયાગતે

આન્ત્યાલિङ્ગ્ય મયા રહસ્યમુદિતં તત્સંગમાકાઙ્ક્ષયા ।

મુગ્ધે દુષ્કરપેતદિત્યતિતમામુકૃત્વા સહાસં વલા-

દાશ્લિપ્ય ચ્છદ્ધિતાસ્મિ તેન કિતવેનાથ મદોષાગમે ॥૪૧॥

રસિકસંજીવનીને કૃતનમસ્કારો જ પાઠ આપ્યો છે. પણ તે પ્રાંતિમૂલક છે, એ શૃંગારરૂપિકામાં કૃતસ્મૃતિઃ પર્યાય આપ્યો છે તે ઉપરથી બધાં છે. મુગ્ધો અમરકોશ ।, ચિન્તામોગાં મનસ્કારઃ ।

વાંકે વારો મૂકેલ હૈ સમ સખીવેષે ફરી આવતાં

જય્યો મેં પિયુ શૂં સમાગમ ભૂલે લેટી રસાવેશમાં;
'બેલી ! એ કયમ મેં બને?' કહી હસી મોઢેથી બે બાહુમાં

બેરે લીડોં નિશા વિશે છળોં શકે ખેડેની ! મને આજ હા ! ૪૧

ભૂલે-આ સખી જ છે એવી બ્રાંતિથી. રસાવેશમાં-પ્રેમાતુર, કામાતુર બની. આજ નિશા વિશે-આજ રાતે, અર્થાત્ ગઈ રાતે.

અહીં પિયુના વાંકને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ્યાકાષપને દબાવી દેઈ ઔત્સુક્ય નામે પ્રબળ સંચારી ભાવ ઉદય પામી મોહ આદિ સહકારીથી પુષ્ટ બની સમાગમ જયવારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થાય છે; તે પિયુના હઠાલિંગનથી ઉદ્દીપિત બની વૈમનસ્યકૃત ધર્મ્યાભાનાંતર સંભોગ શૃંગારમાં પર્યવસાન પામે છે. માન વીસરાવવા રસાંતર નામે ઉપાયનો પ્રયોગ છે. કૈશિકી વૃત્તિનું ન-મૈગલ્ નામે અંગ છે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

તસ્યાઃ સાન્દ્રવિલેપનસ્તનયુગમશ્લેષમુદ્રાક્રિતં

કિં વક્ષશ્ચરણાનતિવ્યતિકરવ્યાજેન ગોપાયયતે ।

ઇત્યુક્તે ક તદિત્યુદીર્યં સહસા તત્સંપ્રમાણ્ટું મયા

સાશ્લિષ્ટા રમસેન તત્સુખવશાત્તસ્યાશ્ચ તદ્વિસ્મૃતમ્ ॥૪૨॥

'બેલીના કુચકેરોં ચંદનમયી છે છાપ છાઈ ઉરે,

તે પાચે પડોં શૂં મિષે તૂં મુજથી છૂપાવવાનૂં કરે?'

કહેતાં એમ 'શૂં, શૂં? કહીં, કહીં?' વદી લેવા લૂંછી મેં છળે

તન્વી લીધ લોડી ભુજે, ખૂડોં સુજે તે એ ભૂંલી તે પજે. ૪૨

પિયુ રાત્રિએ અવાસે ન આવવારૂપ આલંબનથી બિપજેલો નાચિકા-નો ધર્મ્યાકાષ પિયુની છાતીએ લાગેલી શોક્યના સ્તનની છાપ રૂપી ઉદ્દીપનથી માર્મિક વાણીરૂપ અનુભાવ દ્વારા ભભુકી બહી ધર્મ્યાભાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનો પોષક બની પ્રિયતમના દહ આલિંગનથી પ્રગટતા હર્ષ નામે પ્રબળ વિરોધી સંચારી ભાવને લીધે શાંતિ પામે છે. તેથી આ ભાવશાંતિનો દષ્ટાંત બને છે. અહીં વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં કહેલા સ્તનાલિંગનની પરંપરા નિર્દિષ્ટ છે. એને કળઠસૂત્ર પણ કહે છે. નમન ઉપાય નિષ્કળ જતાં રસાં-

તરનો પ્રયોગ છે. મન્યુકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારથી સંસ્પૃષ્ટ સ્પર્શ-
નાત્મક સંભોગ શૃંગારનું અહીં નિરૂપણ છે. પૂર્વાર્ધમાં વાણીકૃત માન નર્મ
છે, ને ઉત્તરાર્ધમાં નર્મગર્ભ છે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે. નાયિકા ધીરા-
ધીરા ખંડિતા અને નાયક ધૃષ્ટ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છે.

લીલાતામરસાહતોऽન્યવનિતાનિઃશઙ્કદણ્ઢાધરઃ

પ્રેયાન્ કેસરદૂપિતેક્ષણ ઇવ વ્યામીલ્ય નેત્રે સ્થિતઃ ।

મુગ્ધા કુહ્મલિતાનનેન દદતી વાયું સ્થિતા તત્ર સા

આન્ત્યા ધૂર્તતયા તદા નતિમૃતે તેનાનિશં ચુમ્બિતા ॥૪૩॥

આઠે દંત સપત્નીના નિરર્ખાને પદ્મે હણુંતાં રીસે,

‘હાં હાં ! આંખ વિશે પડી રજ’ કરી ઊભો ખીંડી નેન તે;

ત્યાં મુગ્ધા ગર્ઈ ફૂંકવા કમળના દોડા સરીખે મુખે;

એવે કંપતી કામિની વણનમ્મે ચૂમી ઠંગારે મુખે. ૪૩

પદ્મે૦—નાયિકા ગુસ્સે થઈ હાથમાંના કમળથી જરા પ્રહાર કરતાં.

રજ—કમળના પરાગની ભૂકી. વણનમ્મે—પગે પડ્યા વગર, નમન ઉપાય વિના.

આ પ્રૌઢા અધીરાં ખંડિતા નાયિકા અને ધૃષ્ટ નાયકના મેળાપનો
પ્રસંગ છે. અધર ઉપર ડંખ જોવાથી ઉદ્દીપિત અનેલો ઈર્ષ્યાક્રોધ કમળના
પ્રહારરૂપ અનુભાવથી પ્રકાશિત થાય છે. તેને રજ ફૂંકવારૂપ અનુભાવથી
પ્રકટિત શંકા નામે સંચારી ભાવ દર્શાવી દે છે. તેવે સ્ત્રીસ્વભાવની મુગ્ધતાનો
લાભ લેઈ નાયક ચુંબન કાર્યથી માન વીસરાવે છે. તેથી રસાંતર નામે ઉ-
પાયના પ્રયોગનો આ દષ્ટાંત અને છે. વૈમનસ્યકૃત ઈર્ષ્યામાનાંતર સંભોગ શૃ-
ંગાર છે. દેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છે.

પરિમ્લ્લાને માને મુખશશિનિ તસ્યાઃ કરધૃતે

મયિ ક્ષીણોપાયે પ્રણિપતનમાત્રૈકશરણે ।

તયા પદ્મપ્રાન્તવ્રજપુટનિરુદ્ધેન સહસા

પ્રસાદો વ્રાપ્તેન સ્તનતટવિશીર્ણેન કથિતઃ ॥ ૪૪ ॥

ગયે સૌ ઉપાયો વિદ્ધન લટી ડૂં પાય પડતાં,
 ધૂમાઈ રોધાણિ વિકટ કનજ્યે, વક્ત્ર કરમાં
 ધરી; પદ્મોમાંથી ગરી કુચતટે ખંડિત થતા
 ઊંઠા આંસૂડાએ રીઝ સલ્લૂણીએ સૂચવી તદા. ૪૪

ઉપાય-સામ, દાન, લેદ, ઉપેક્ષા, રસાંતર અને નમન, એ છ માન દૂર કરવાના પ્રકાર; અહીં, તો 'સૌ' શબ્દથી પહેલા પાંચ સહ પ્રકારના અભિપ્રેત છે. છેલ્લા નમનનો ઉપક્રમ આગળ કહેવામાં આવે છે. વિદ્ધન-નિષ્ક્રી. ધૂમાઈ-ઉચ્ચ રોપ રૂપી અગ્નિ ખુબ ધૂંધવાઈને પોતાની મેળે જ કનજતાં; મતલબ કે રોધનો જુસ્સો સ્વાભાવિક રીતે જ નરમ પડતાં. વક્ત્ર કરમાં ધરી-હાથેળી ઉપર મ્હો મૂકી. પદ્મ-પાંપણના છેડા. કુચતટે-સ્તનની બાજુ ઉપર અથડાઈ એકદમ ચૂરેચૂરા થઈ જતા ઊંઠા આંસૂથી રીઝ જણાવી.

અહીં આરંભમાં સામ દાન આદિ ઉપાય નિષ્ક્રી જવારૂપ કાર્યથી પ્રયંઝ ઈર્ષ્યાક્રોધ દ્વારા વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભનો નિરૂદ્દેશ છે. ખીજા ચરણમાં ક્રોધની અપેક્ષીયતે અવસ્થા અને ત્રીજા ચોથામાં નદ્યતિ અવસ્થા બતાવી છે. હાથેળી ઉપર મ્હો મૂકવારૂપ અનુભાવ ચિંતા નામે સંચારી ભાવ સૂચવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં અશ્રુપાતાદિ અનુભાવ અપયય પામતા ક્રોધની શાંતિ જણાવે છે. કુચતા સંગ્રંધમાં તટ અને ખંડિત શબ્દ વાપર્યાથી વિસ્તાર અને કાઠિન્યનો ધ્વનિ ઊપજે છે અહીં માધુર્ય નામે નાટ્યાલંકાર પણ છે. આ પણ નર્મસ્ફોટનો દષ્ટાંત છે. સ્વાભાવિક રીતે રોપ શમવારૂપ કારણાંતરના યોગથી નમનસાધ્ય અનુનય રૂપી કાર્ય સુકર બને છે; માટે સમાધિ અલંકાર છે. શિખરિણી છંદ.

एकस्मिञ्शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
 सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नापि ।
 आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
 मा भून्मलान इवेत्यमन्दवालितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥४५॥

સ્વામી નામ સપત્નીનું લવો જતાં સેજે જ ખીજા પૂરી
 પાસું ફેરવી સૂતી શૂન્ય શયને તન્વંગી રોષે ભ

તેને રીઝવવા મથી બહુ રહે જ્યાં મૌન નેહી તહીં

‘રૂઠ્યા શું પિયુજી ?’ કરી ઝટ જીએ તે વાંકું વાળી સહી, ૪૫

અહીં વાંકું વાળી જોવારૂપ અનુભાવથી પ્રતીત થતા ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવના ઉદયનું નિરૂપણ છે. સ્વામી રમે રૂઠ્યા હોય એવી ચિંતા સંહકારી છે. ‘ઝટ’ શબ્દથી દોતિત ત્વરા ઔત્સુક્યનો અતિશય સૂચવે છે. પૂર્વાર્ધમાં શોક્યનું નામ લેવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈમનસ્યકૃત ધર્મ્યાક્રોધને સમાવવા ત્રીજા અરણ્યમાં પ્રથમ સામ અને તે નિષ્ક્રાંતિ ગયે ઉપેક્ષાનો પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઠહેલી શંકિતા દૃષ્ટિ અહીં નિર્દિષ્ટ છે. નાયિકા મુગ્ધા અને નાયક શક છે. સંભોગ નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

કથમપિ કૃતપ્રસાસતૌ પ્રિયે સ્વલિતોત્તરે

વિરહકૃશયા કૃત્વા વ્યાજં પ્રકલ્પિતમશ્રુતમ્ ।

અસહન-સર્ણી-શ્રોત્ર-પ્રાપ્તિ-પ્રમાદ-સસંભ્રમં

વિવલિતદશા શૂન્યે ગેહે સમુચ્છ્વસિતં પુનઃ ॥૪૬॥

રખરખીં ક્યમે પામી મેળો, પિયુજીં કથા વિશે

કંઈ લવી જતાં ઝહેના ત્રાસે ન સુણ્યું કરી મિથે,

અધીરડીં સખીકેરે કાને ચડ્યાનોં ચૂકે લયે

તરલ નયને ભાળી તન્વી લહે કળ નિર્જને. ૪૬

કથા-પ્રેમના આલાપ. કંઈ લવી જતાં-કંઈનું કંઈ બોલતાં, એટલે કે શોક્યના નામે બોલાવતાં. તરલ-ચંચળ. નિર્જન-શૂન્ય પ્રદેશ, સૂનું ઘર.

‘રખરખી’ પદ પિયુના મેળાપને માટે નાયિકાનું અંતર્ગત ઔત્સુક્ય સૂચવે છે. ‘ક્યમે’ પદ મેળાપ કષ્ટસિદ્ધ છે એવું બતાવે છે. ‘પિયુજી’ પદમાં પ્રણય અને આદરનો ભાવ સમાયો છે. ‘અધીરડી’ પદના લઘુતાવાચક પ્રત્યયમાં સખીના આકળા સ્વભાવ પ્રત્યે અનાદર ગમ્યમાન હોવાથી પદૈકદે-શપ્રકાશ્ય ધ્વનિ છે. ‘તન્વી’ પદ કૃશતા અવસ્થાનું બોધક છે.

અહીં પિયુનો ચિરકાંક્ષિત સમાગમ થયાથી બીજાજૂત હર્ષની સમુત્પત્તિ વડે ઉપલેપ-આદિ અંગ દ્વારા મુખ સંધિનો નિર્દેશ છે; પ્રીતમના પ્રણયાલાપ અને ગોત્રસ્ખલનથી હર્ષના લક્ષ્યાલક્ષ્ય ઉદ્ભેદ વડે પરિસર્પ-આદિ અંગ દ્વારા પ્રતિમુખ સંધિનો નિર્દેશ છે; વિરહના ત્રાસે સ્ખલિત પ્રત્યે ક-

લૈક્ષ દર્શાવ્યાથી દૃષ્ટનષ્ટ હર્ષના પુનઃ અન્વેષણ વડે અભૂતાહરણ-આદિ અંગ દ્વારા ગર્ભ સંધિનો નિર્દેશ છે; ગોત્રસ્ખલન સખીના શ્રવણે પડ્યાની ભીતિ-થી હર્ષના તિરોધાન વડે અપવાદ-આદિ અંગ દ્વારા અવમર્શ ક્રિંવા વિમર્શ સંધિનો નિર્દેશ છે, અને સ્થળ શૂન્ય જોઈ કળ વળવાથી હર્ષના સંપૂર્ણ નિર્વાહ વડે સંધિ-આદિ અંગ દ્વારા નિર્વહણ ક્રિંવા ઉપસંહાર સંધિનો નિર્દેશ છે. એ રીતે પ્રબંધનું શરીર ક્રિંવા બંધારણ જે પંચ સાંધ તેનાથી અમુક્ત હોવાને લીધે મુક્તક છતાં પણ આવા શ્લોકને પ્રબંધ મંજા ધોતે છે, એમ ભોજદેવ સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં લખે છે.

રસથી ભભરાઈ જવાને લીધે પ્રબંધ તુલ્ય પ્રસિદ્ધિ પામેલાં અમરુતાં મુક્તકોની શ્રીમાન્ આનંદવર્ધનાચાર્ય ધ્વન્યાલોકમાં જે પ્રશંસા કરે છે, તેના પ્રમાણ તરીકે આ જ શ્લોક અભિનવગુપ્તાચાર્ય પોતાની ટીકામાં ટાંકે છે.

અહીં પિયુ પ્રત્યેનો અગાધ પ્રેમ આલંબન છે અને પિયુનું ચિરકાંક્ષિત દોહલું દર્શન ઉદ્દીપન છે. તેથી હર્ષ નામે સંચારી ભાવ જન્મ પામે છે. તેને વૈમનસ્યકૃત ધૃષ્ટિકોપ દબાવી દેવાનું કરે છે. પરંતુ વિરહનો ત્રાસ ધૃષ્ટિકોપને શમાવી દેઈ હર્ષની પુષ્ટિ કરે છે. આકળી સખીઓએ સાંભળ્યાની ભીતિથી વળી શંકા નામે વિરોધી ભાવ હર્ષને ક્ષીટાડવાનું કરે છે, પણ તે અંતે નિર્મળ પડી આપોઆપ શમે છે; કેમજે સ્થળ સૂતું હોવારૂપ કારણથી વિશ્વસ્ત નાયિકાનો હર્ષ પરિપોષિત થાય છે. એ રીતે અનેક વિરોધી ભાવને દબાવી દેઈ ખીલતો હર્ષ અંભોગ શૃંગારને દીપાવે છે. અહીં નર્મગર્ભ અંગ છે. હરિણી છંદ.

કોપાત્ કોમલલોલબાહુલતિકાપાશેન વદ્ધ્વા દ્વં

નીત્વા વાસનિકેતનં દાયિતયા સાયં સર્લીનાં પુરઃ ।

મૂયોઽપ્યેવમિતિ સ્વલત્કલગિરા* સંસૂચ્ય દુશ્ચેષ્ટિં

ધન્યો હન્યત એવ નિહ્નુતિપરઃ પ્રેયાન્ રુદત્યાહસન્ ॥૪૭॥

* સ્વલત્કલગિરા પાઠ ધ્વન્યાલોક અને દશરૂપમાંથી લીધો છે. અસલમાં સ્વલત્કલમૃદુગિરા છે.

§ સરખાવો શૃંગારતિલક, પરિચ્છેદ ૧, શ્લોક ૨૭ નું ઉદાહરણ:-કોપાત્

ગાંધી કામળ લોલ બાહુલતિકાપાશે રીંસે મંદિરે,

‘પાછું આવું કદી ય’ એવું જિંચરી આછા અધૂરા સુરે,
સાંજે વાંક સખી સમક્ષ સૂચવી, આંસૂ ગરી લોચને

ના માનંત હસંત ધન્ય પિયુને શ્યામા સરોજે હળે. ૪૭

લોલ-કંપતા. બાહુલતિકાપાશે-લાય રૂપી નાનુક વેલના પાશથી.

અહીં ‘લોલ’ શબ્દથી વેપથુ નામે સાસ્ત્રિક ભાવ લક્ષિત છે. બાહુ વિશે લતિકાના આરોપથી હુસહ વિરહના દુઃખને લીધે કૃશતા દર્શાવી છે. ‘સખી સમક્ષ’ પદથી, સખીઓ અત્યાર સુધી માનતી ન હતી, એમ જણાવ્યું છે. ‘આછા અધૂરા સુરે’ એ શબ્દોએ વૈસ્વર્ય અને વાદ્વસ્તંભ નામે સાસ્ત્રિક ભાવ સૂચવ્યા છે. ‘આંસૂ ગરી’ એ પદોથી કોપના પરિયાગનો અનુભવ બતાવ્યો છે. અહીં ‘આવું કદી ય’ શબ્દોએ ધ્વનિત શોક્યતા નખના ડંખ વગેરે આલંબનથી અને ધનકાર જવારૂં ઉદીપનથી ઊપજેલા, વાદ્વસ્તંભ વૈસ્વર્ય આદિ સાસ્ત્રિક ભાવ અને અમર્ય નામે સંચારી ભાવ સહકારી બનવાથી ખીલેલા, બંધન તાડન આદિ અનુભાવથી પ્રકાશતા ઈર્ષ્યા-કોપે કરીને વ્યલીકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગાર પ્રકટતાં જ, પ્રેમાતિશય રૂપી આલંબન અને સંધ્યાસમય-વિરહનો ત્રાસ-આદિ ઉદીપનથી વિકસતા, સાસ્ત્રિક કંપ આદિ અનુભાવથી પ્રતીત થતા ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવને લીધે અશ્રુપાતથી કોપના પરિયાગની સાથે સંભોગ શૃંગારરૂપે પર્યવસાન પામે છે. માનાત્મક વિપ્રલંબના પોષણને અર્થે બાહુને લતાપાશનું રૂપક આપી તેટલેથી જ અટકી કવિએ કાવ્યમાર્ગમાં પોતાની કુશળતા બતાવી છે*. તેની સાથે અંગિભૂત રતિનો વિરોધી જે અમર્ય તે ઊપજાવી,

किंचिदुपानतोऽपि रमसादाकृष्य केशेष्वलं नीत्वा मोहनमन्दिरं दयितया हारेण बद्ध्वा ददम । भूयो यास्यसि तद्गृहानिति मुहुः कण्ठार्धरुद्धाक्षरं जल्पन्त्या श्रवणोत्पलेन मुकृती कश्चिद्रहस्ताड्यते ॥
સરખાવો વળી શૃંગારતિલક, પરિચ્છેદ ૧, કારિકા ૪૫, ઉદાહરણ ૨.

* રૂપક ખીલવ્યું હોત, તે મેડીને કારાગૃહપંજર અને નાયિકાને વ્યાધવદ્ધ (વાગરણ) કહેવા વારો આવત, જેથી ભારે વૈરસય ઊપજત; જીવો ધ્વન્યાલોક, પૃ. ૯૩, દીકા.

તત્ક્ષણ જ રતિને ઉચિત જે ઈર્ષ્યા ઔત્સુક્ય આદિ ભાવ તેનું અનુસંધાન કરી દીધું છે, તે પણ ચમત્કારી છે. અહીં નાયક ધૃષ્ટ અને નાયિકા પ્રેરણા અધીરા છે. વાણી અને ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. વિશેષોક્તિ અલંકાર પ્રતી-યમાન હોવાથી આ અલંકારધ્વનિનો દષ્ટાંત બને છે. શાહૂલવિકીરિત છંદ.

યાતે ગોત્રવિપર્યયે શ્રુતિપથં શય્યાગતાયાશ્ચિરં

નિર્ધ્યાતં પારિવર્તનં હૃદિ પુનઃ પ્રારબ્ધમઙ્ગીકૃતમ્ ।

ભૂયસ્તત્પ્રકૃતં કૃતં ચ શિથિલાક્ષિતૈકદોર્લેખયા

તન્વજ્ઞયા ન તુ પારિતસ્તનભરઃ ક્રષ્ટું પ્રિયસ્યોરસઃ* ॥૪૮॥

પિયુ કાંઠ લવી ગયે શયનમાં રીસે ભરી ખ્યારીએ

ચોંકી ચિંતવો ચિત્ત પૂંઠ કરવી, નિર્ધારો આરંભો એ,

કીધી એ કંઠ તે લઈ કરલતા સંકેલો ઢીલી ક્યમે;

બહાલાના ઉરથી પરંતુ કુચ તો ના લે શકી તન્વી તે. ૪૮

કાંઠ લવી ગયે-શોઝ્યનું નામ દઈ બોલાવતાં. ચોંકી-ચમકીને. ચિંતવી ચિત્ત પૂંઠ કરવી-પૂંઠ કરીને સૂવાનો વિચાર કર્યો.

પૂર્વે અનેક વાર વીસારી મૂકી શોઝ્યને ત્યાં સમય ગાળવારૂપ આ-લંબનને લીધે અને હાલ શોઝ્યના નામે બોલાવવારૂપ ઉદ્દીપનને લીધે પ્રગ-ટતા વૈમનસ્યકૃત ઈર્ષ્યાક્રોધની, ‘પૂંઠ કરવી ચિંતવી-નિર્ધારો આરંભો’ અને ‘કં-ઠક કીધી પણ ખરી’ એ વાઙ્મયોથી પ્રતીત થતી ઉદ્યાવરથાનું અહીં ચમ-ત્કારી નિરૂપણ છે. ‘પિયુ’ અને ‘બહાલો’ એ પદોમાં નાયક પ્રત્યે નાયિકાના અત્યંત પ્રેમનો ધ્વનિ છે. ‘તન્વી’ તથા ‘કરલતા’ એ કૃશતાવાચક પદથી પૂર્વે અનેક વાર શોઝ્યને ત્યાં સમય ગાળ્યાથી પ્રિયતમના વિરહને લીધે નાયિકા કાંઈ થઈ રહ્યાનો ભાવ સૂચવ્યો છે. ‘ક્યમે ધીરે કરલતા સંકેલો કંઠક પૂંઠ કીધી પણ ખરી’ એ વાઙ્મયો અને ‘બહાલાના ઉરથી કુચ તો ના જ લેઈ

* અસલમાં ત્રીજી ચરણમાં વલિતાક્ષિતૈક છે, તથા ચોથામાં માનિન્યા ન તુ છે. ઉપર જે પાઠ આપ્યા છે, તે પૈઠી ત્રીજી ચરણનો શિથિલાક્ષિતૈક પાઠ ધ્વન્યાલોકલોચનમાં આપેલા શિથિલાક્ષિતૈક પાઠ ઉપરથી કહ્યો છે, અને ચોથા ચરણનો તન્વજ્ઞયા ન તુ પાઠ તેા ધ્વન્યાલોકલોચનનો જ છે.

ખાંધી કોમળ લોલ જાહુલતિકાપાશે રીંચે મંદિરે,

‘પાછું આંધૂં કદી ય’ એવું ઊંચરી આછાં અંધૂરાં સુરે,
સાંજે વાંક સખી સમક્ષ સૂચવી, આંસૂ ગરી લોચને

ના માનંત હસંત ધન્ય પિયુને શ્યામા સરોજે હળે. ૪૭

લોલ-કંપતા. જાહુલતિકાપાશે-હાથ રૂપી નાળુક વેલના પાશથી.

અહીં ‘લોલ’ શબ્દથી વેપથુ નામે સાત્ત્વિક ભાવ લક્ષિત છે. જાહુ વિશે લતિકાના આરોપથી દુઃસહ વિરહના દુઃખને લીધે કૃશતા દર્શાવી છે. ‘સખી સમક્ષ’ પદથી, સખીઓ અત્યાર સુધી માનતી ન હતી, એમ જણાવ્યું છે. ‘આછા અંધૂરા સ્વરે’ એ શબ્દોએ વૈસ્વર્ય અને વાકસ્તંભ નામે સાત્ત્વિક ભાવ સૂચવ્યા છે. ‘આંસૂ ગરી’ એ પદોથી કોપના પરિયાગનો અનુભવ બતાવ્યો છે. અહીં ‘આંધૂં કદી ય’ શબ્દોએ ધ્વનિત શોક્યતા નખના હંપ વગેરે આલંબનથી અને ધનકાર જવારૂં ઉદ્દીપનથી ઊપજેલા, વાકસ્તંભ વૈસ્વર્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવ અને અમર્ય નામે અંચારી ભાવ સહકારી બનવાથી ખીલેલા, બંધન તાડન આદિ અનુભાવથી પ્રકાશતા ઈર્ષ્યા-કોપે કરીને વ્યલીકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગાર પ્રકટતાં જ, પ્રેમાતિશય રૂપી આલંબન અને સંધ્યાસમય-વિરહનો ત્રાસ-આદિ ઉદ્દીપનથી વિકસતા, સાત્ત્વિક કંપ આદિ અનુભાવથી પ્રતીત થતા ઔત્સુક્ય નામે અંચારી ભાવને લીધે અશ્રુપાતથી કોપના પરિયાગની સાથે સંભોગ શૃંગારરૂપે પર્યવસાન પામે છે. માનાત્મક વિપ્રલંબના પોષણને અર્થે જાહુને લતાપાશનું રૂપક આપી તેટલેથી જ અટકી કવિએ કાવ્યમાર્ગમાં પોતાની કથળતા બતાવી છે*. તેની સાથે અંગિભૂત રતિનો વિરોધી જે અમર્ય તે ઊપજતી,

किंचिदुपानतोऽपि रमसादाकृष्य केशेष्वलं नीत्वा मोहनमन्दिरं दयितया हारेण बद्ध्वा ददम । भूयो यास्यसि तद्रगृहानिति मुहुः कण्ठार्घरुद्धाक्षरं जल्पन्त्या श्रवणोत्पलेन सुकृती कश्चिद्रहस्ताड्यते ॥
સરખાવો વળી શૃંગારતિલક, પરિચ્છેદ ૧, કારિકા ૪૫, ઉદાહરણ ૨.

* રૂપક ખીલવું હોત, તે મેડીને કારાગૃહપંજર અને નાયિકાને વ્યાધવધૂ (વાગરણ) કહેવા વારો આવત, જેથી ભારે વૈરસય ઊપજત; જીવો ધ્વન્યાલોક, પૃ. ૯૩, દીકા.

તત્ક્ષણ જ રતિને ઉચિત ને ઈર્ષ્યા ઔત્સુક્ય આદિ ભાવ તેનું અનુસંધાન કરી દીધું છે, તે પણ ચમત્કારી છે. અહીં નાયક ધૃષ્ટ અને નાયિકા પ્રેરણા અધીરા છે. વાણી અને ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. વિશેષોક્તિ અલંકાર પ્રતી-યમાન હોવાથી આ અલંકારધ્વનિનો દૃષ્ટાંત બને છે. શાદૂલવિકીડિત છંદ.

યાતે ગોત્રવિપર્યયે શ્રુતિપથં શય્યાગતાયાશ્ચિરં

નિર્ધ્યાતં પારિવર્તનં હૃદિ પુનઃ પ્રારબ્ધમક્ષીકૃતમ્ ।

ભૂયસ્તત્પ્રકૃતં કૃતં ચ શિથિલાક્ષિતૈકદોર્લેખયા

તન્વજ્ઞયા ન તુ પારિતસ્તનભરઃ ક્રષ્ટું પ્રિયસ્યોરસઃ* ॥૪૮॥

પિયુ કાંઠ લવી ગયે શયનમાં રીસે ભરી ખ્યારીએ

ચાંકી ચિતવી ચિત્ત પૂંડ કરવી, નિર્ધારી આરંભી એ,

કીધી એ કંઠ તે લઈ કરલતા સંકેલી ઢીલી ક્યમે;

બહાલાના ઉરથી પરંતુ કુચ તો ના લે શકી તન્વી તે. ૪૮

કાંઠ લવી ગયે-શોઝ્યનું નામ દઈ બોલાવતાં. ચાંકી-ચમકીને. ચિતવી ચિત્ત પૂંડ કરવી-પૂંડ કરીને સૂવાનો વિચાર કર્યો.

પૂર્વે અનેક વાર વીસારી મૂકી શોઝ્યને ત્યાં સમય ગાળવારૂપ આ-લંબનને લીધે અને હાલ શોઝ્યના નામે બોલાવવારૂપ ઉદ્દીપનને લીધે પ્રગ-ટતા વૈમનસ્યકૃત ઇર્ષ્યાક્રોધની, ‘પૂંડ કરવી ચિતવી-નિર્ધારી આરંભી’ અને ‘કં-ઠક કીધી પણ ખરી’ એ વાઙ્મયોથી પ્રતીત થતી ઉદ્યાવરણાનું અહીં ચમ-ત્કારી નિરૂપણ છે. ‘પિયુ’ અને ‘બહાલો’ એ પદોમાં નાયક પ્રત્યે નાયિકાના અત્યંત પ્રેમનો ધ્વનિ છે. ‘તન્વી’ તથા ‘કરલતા’ એ કૃશતાવાચક પદથી પૂર્વે અનેક વાર શોઝ્યને ત્યાં સમય ગાળ્યાથી પ્રિયતમના વિરહને લીધે નાયિકા કાંઈ ચર્ધ રહ્યાનો ભાવ સૂચવ્યો છે. ‘ક્યમે ધીરે કરલતા સંકેલી કંઠક પૂંડ કીધી પણ ખરી’ એ વાઙ્મયો અને ‘બહાલાના ઉરથી કુચ તો ના જ લેઈ

* અસલમાં ત્રીજા ચરણમાં ચલિતાક્ષિતૈક છે, તથા ચોથામાં માનિન્યા ન તુ છે. ઉપર જે પાઠ આપ્યા છે, તે પૈકી ત્રીજા ચરણનો શિથિલાક્ષિતૈક પાઠ ધ્વન્યાલોકલોચનમાં આપેલા શિથિલાક્ષિતૈક પાઠ ઉપરથી કહેલો છે, અને ચોથા ચરણનો તન્વજ્ઞયા ન તુ પાઠ તો ધ્વન્યાલોકલોચનનો જ છે.

શકી' એ વાક્યથી અત્યંત પ્રેમ સૂચવનાર આત્મસૂચ અને વિરહનો ત્રાસ દર્શાવનાર શંકા એ બે ભાવો અનુક્રમે પ્રદર્શિત છે. એ આત્મસૂચ અને શંકા રૂપી પ્રતિબંધક ભાવો દોષનો વિદાસ અટકાવી અંકુર અવસ્થામાં રહેતા દોષના ઉદયને સવિશેષ રમણીય કરે છે. અહીં દૈશિકી વૃત્તિનું નર્મસ્ફોટ અંગ છે. પર્યાય અને વિશેષોક્તિની સંસ્કૃષ્ટિ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

સ્વં દૃષ્ટ્વા કરજક્ષતં મધુમદક્ષીવાવિચાર્યર્પ્યયા

ગચ્છન્તી ક તુ ગચ્છસીતિ વિદૃતા વાલા પટાન્તે મયા ।

પ્રત્યાવૃત્તમુખી સવાળ્પનયના માં મુઞ્ચ મુઞ્ચેતિ સા

કોપપ્રસ્ફુરિતાધરા યદવદત્ તત્ કેન વિસ્માર્યતે ॥૪૯॥

પંડે ડંખ દીધેલ જે નખથકી તે મદ્ય પી વીસરી

રીસાઈ-તજીને જતાં 'રસિકડી ! ક્યાં જાય છે?' જિયરી

રોકતાં નયને ભીંને ફફડતે ઓઢે વદી જે તહીં

આડું જોઈ 'મુ-મૂ-મૂકો, ન-નહિ ને!' તે મેં ભૂલાએ નહિં. ૪૯

અહીં નખના ડંખ વિશે ભ્રાંતિ આલંબન છે અને મદ્ય ઉદીપન છે. તેથી પ્રગટેલા દોષનો ઉદય પિયુને તથા જવારૂપ અનુભાવથી પ્રકાશિત છે. સંચારી ભાવરૂપે પ્રદર્શિત દોષ પિયુની તર્જના, અધરકંપ, અને અશ્રુસ્તંભ રૂપી કાર્યથી ખીલી વૈમનસ્યકૃત ઇર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારરૂપે પરિણામ પામે છે. વાણી તથા ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

કપોલે પત્રાલી કરતલનિરોધેન મૃદિતા

નિપીતો નિઃશ્વાસૈરયમમમૃતહૃદયોઽધરરસઃ ।

મુહુઃ કળ્પે લગ્નસ્તરલયાતિ વાળ્પઃ સ્તનતટં

પ્રિયો મન્યુર્જાતિસ્તત્ર નિરનુરોધે ન તુ વયમ્ ॥૫૦॥

કરે લોપી લેખા મલયજતાણી ગાલ પરની,

અમી ચૂસી ચૂસી સકળ સિસકારે અધરની,

ગળે ખાઝી દૂમે કુચ દમો રહી રોષ જ, અલી,

ખન્થો ંહાલો; ંહાલા તુજ ન જ અમે આજ, ડસોલી! ૫૦

લેખી-લૂંછી. લેખા-પત્રલેખા, સુશેલિત લેખ. મલયજ-મલયાગરુ ચંદન.

અહીં શ્લેષના બળથી ચુંબન મર્દન આદિક પ્રિયજનના ધર્મ ગેપમાં આરોપિત છે. પહેલા ચરણમાં લમણે હાથ દીધાથી ચિંતાનું, ખીજા ચરણમાં નિઃશ્વાસને લીધે અધરના વૈવર્ણ્ય ને શોષથી નિર્વેદનું તથા ત્રીજા ચરણમાં દૂમે ભરાયાથી કુચના કંપે કરીને આવેગનું સૂચન છે. એ સહ પિયુની અવગણનાથી પ્રતીત થતા વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યાક્રોધના સહકારી થઈ નિઃશ્વાસ વૈવર્ણ્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવના મંગમાં, ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ જે અહીં અંગી છે, તેને ખીલાવે છે. કાવ્યલિંગ, શ્લેષ અને વ્યસ્ત રૂપ-કરો મંકર છે, તે રસધ્વનિનું અંગ બની વિપ્રલંભને સવિશેષ શોભાવે છે. આથી સરસ્વતીકણ્ઠામરણમાં પ્રસ્તુત શ્લોક રસપ્રધાન રસાલંકારમંકરના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યો છે. નાયિકા મધ્યા ધીરાધીરા છે. વેપ અને ચેષ્ટાકૃત માન નર્મ છે. શિખરિણી હંદ.

લિલ્લન્નાસ્તે ભૂમિં વહિરવનતઃ પ્રાણદાયિતો

નિરાહારાઃ સખયઃ સતતરુદિતોચ્છૂનનયનાઃ ।

પરિત્યક્તં સર્વં લલિસિતપઠિતં પંજરશુકૈ-

સ્તવાવસ્થા ચેયં વિસૃજ કઠિને માનમધુના ॥ ૫૧ ॥

નોંચૂ નાંખી માંચૂ પ્રિયતમ પણે લોંચ જ ખણે;

તળચૂ ખાવૂ પીવૂ રડો રડો સહ એ સખીજને;

વોંસાર્યૂ ંહીલાઈ રટણ રમણે પંજરશુકે;

દશા તારી એ આ થઈ; હઠ હઠીલી ! તજ હવે. ૫૧

અહીં વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. પિયુની તર્જના, સખીની શીખામણની અવગણ, અને શુકની ઉપેક્ષા આદિથી પ્રતીત થતો ‘હઠીલી’ પદ્યી સૂચિત ઉચ્ચતા નામે સંચારી ભાવ માનનું પોષણ કરે છે. આ ગુરુ માનનો દૃષ્ટાંત છે. માનકૃત શૃંગારી નર્મ છે. સમુચ્ચયપોષિત કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. શિખરિણી હંદ.

‡ અસક્ષમાં હસિત છે. લસિત પાઠ કલ્પિત છે.

કઠિનહૃદયે સુઞ્ચ ભ્રાન્તિ વ્યલીકકથાશ્રયાં

પિશુનવચનૈર્દુઃસ્વં નેતું ન યુક્તમિમં જનમ્ ।

કિમિદમથવા સત્યં મુગ્ધે ત્વયાચ વિનિશ્ચિતં

યદાભિરુચિતં તન્મે કૃત્વા પ્રિયે સુખમાસ્યતામ્ ॥૫૨॥

ફૂડી કથનીથી શંકા કાં આ નમ્હેરી ! ધરી હૃદે ?

કુટિલ જનનૂ માની મુગ્ધે ! ન હુઃખ દીધું ઘટે.

બસ જ અથવા; સાચે સાચું સઉ ય, કહે તૂં જે;

થયું ? તૂં જ સુખી થાચે જેથી પ્રિયે ! કર તે હવે. પર

કથની-કૂથલી. શંકા-બહેમ. હૃદે-હૃદયમાં, મનમાં. નમ્હેરી-મહેર
વગરની, કઠણ ચિત્તની. કુટિલ-ખળ, ફૂડા.

આ વ્યલીકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારનો પ્રસંગ છે. માન મિ-
ટાવવા સામ ઉપાય અહીં વાપર્યો છે. સાંત્વનનો ક્રમ સ્પષ્ટ છે. અહીં
અનુક્રમે અમર્ષ, અસૂચા, વિષાદ અને દૈન્યનું સૂક્ષ્મ સૂચન હોવાથી કેશિકી
વૃત્તિનું નર્મસ્ફેટ નામે અંગ છે. પ્રેમાતિશયને લીધે નાયકનાં વૈકલ્પ્ય અને
ઉત્કંઠાનો ધ્વનિ છે. હરિણી છંદ.

પાદાસક્તે સુચિરમિદ્ તે વામતા કૈવ મુગ્ધે

મન્દારસ્થે પ્રણયિનિ જને કોઽપરાધોપરોધઃ ।

इत्थं तस्याः परिजनकथाकोमले कोपवेगे

बाष्पोद्भेदैस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रवृत्तम् ॥५३॥

‘લોટે પાચે પડી જ પિયુડો, તેહ શું રાઠ કેવી ?

બોલે ના એ મુખથી કંઈ, ને કેડ શી એની લેવી ?’

એવાં વેણા સુણી સહીતણાં રોષ ફૂળો પડતાં

આંરૂ સાંસા મહીં સલૂણીનાં ના વહ્યાં ના રહ્યાં વા. પડ

રાઠ-રસણું, આડાધ. કેડ લેવી-ખોતરડા કાઢ્યા કરવું. બોલે ના

એ-વાત વધી ન પડે અને કંઈ કરતાં એ રોષ શમે, એ વિચારથી પોતાનો બચાવ પિયુ કરતા નથી તે છતાં એ.

અહીં આંસૂ થંભી રહેવારૂપ અનુભાવથી કોપ હળુ કંઈ અવશિષ્ટ છે એમ સૂચવ્યું છે, તેથી કરીને સરસ્વતીકણ્ઠામરણ જેને ભાવશેષ કહે છે તેનું આ ઉદાહરણ બને છે. માન દૂર કરવા નમન અને સામનો પ્રયોગ છે. વિપ્રિયકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું અહીં નિરૂપણ છે. માન નર્મ છે. કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. મંદાકાંતા છંદ.

અસદ્વૃત્તો નાયં ન ચ સ્વલુ ગુણૈરેષ રહિતઃ

પ્રિયો મુક્તાહારસ્તવ ચરણમૂલે નિપતિતઃ ।

મૃહાણેમં મુગ્ધે નય ચ નિજકણ્ઠપ્રણયિતા-

મુપાયો નાસ્ત્યન્યસ્તવ હૃદયસંતાપશમને* ॥ ૬૪ ॥

અલી ! આ રૂઝેરો વિમળ ગુણવાળો પ્રિય પગે

પડ્યો, જો, આ-હારે તરછટ તણ દીધ સુભગે !

છબીલી ! તે કંઠે ધરી જ લપટાવ્યો ઉર ઘટે,

વિના તે ના ઘેટી ! હૃદયતણી તણિ તુજ મટે. ૫૪

વિમળ-^૧નિર્મળ, ઉન્નવળ; ^૨દૃષણરહિત. ગુણ-^૧દોરી, ગાંઠણ; ^૨શોભા, વિલાસ, માધુર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય, તેજ, લક્ષિત, અને ઔદાર્ય એ નાયકના આઠ સાત્ત્વિક ગુણ. આ-હાર=^૧આ મોતીની માળા; ^૨ખોરાક, ખાવું પીવું. કંઠે ધરી-^૧ગળે ધારણ કરી; ^૨કોટી કરી, ભેટી.

રીસાયલી નાયિકાને મનાવવા મોતીનો હાર ચરણે નિવેદન કરી નાયક નાયિકાને પગે પડે છે, તે વખતે આગમચથી સાધી રાખેલી સખીનું નાયિકા પ્રત્યે આ બોલવું છે. અહીં પ્રિય શબ્દથી તારે એના વગર નહિ ચાલે એમ સૂચવ્યું છે. 'વિમળ ગુણવાળો' એ શબ્દોએ ઉભયનું રચદણીયત્વ બતાવ્યું છે. 'રૂઝેરો' શબ્દથી એ ઉપેક્ષાને લાયક નથી એમ જણાવ્યું છે. માનકૃત સંતાપ અને કામજ્વરનો તાપ મોતીના હાર આદિ શીતોપ-

આરથી અને પ્રિયતમના આલિંગનથી શમે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉરના તાપના નિરૂપણથી નાયિકાના વૈકલવ્યનો આક્ષેપ છે. વિરહથી વિઠ્ઠળ છતાં, બહાલા સામી દષ્ટિ નથી કરતી; માટે નાયિકાને ઘેલી કહી છે.

અહીં મોતીના હારનો અને પિયુનો બંને વૃત્તાંત પ્રસ્તુત હોવાથી શ્લેષના બળથી પ્રગટતો ઉપમા અલંકાર ગમ્યમાન છે, જેથી શબ્દશક્તિમૂલક અલંકારધ્વનિનો આ દષ્ટાંત બને છે. વિપ્રિયકૃત ધૃષ્ટિમાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગાર છે. માન મૂકાવવા ભેદ, દાન અને નમનનો પ્રયોગ છે. માન નર્મ છે. શિખરિણી છંદ.

નિઃશ્લેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મઘ્નરાંગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઞ્જને પુલકિતા તન્વો તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિ બાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમા*

વાર્ષાં સ્નાતુમિતો ગતાસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૫૫॥

નેત્રાંતે નવ અંજને, કુચતટે ના ચંદને રંચ, ને

લાલી ના અધરે રળે, તનુ તને રોમાંચ છાયાં જ છે;

જા જા જૂઠડો દૂતો ! તે અધમની પાસે ગઈ ના, અને

કુંડે તૂં જઈ નહાઈ આવી ન ગણી બંધુનો પીડા ઉરે ! યપ

પિયુને તેડવા મોકલેલી પિયુ સાથે રમીને આવેલી દૂતી પ્રત્યે વિદગ્ધ ખંડિતા નાયિકાનું આ કહેવું છે. ‘અહેન ! હું લાલાજી પાસે જઈ આવી; મેં તેમને બહુ બહુ કહ્યું, પણ તે ન આવ્યા’ આવું આવું જૂઠું બોલી સમજાવનારી દૂતી ! તારે નહાવાનો વખત વીતી જતો હોવાથી, હું આટલી વિરહવેદનાથી પીડાતી છતાં પણ, તું પરભારી જઈ કુંડમાં નહાઈ આવી, અને ખીજના દુઃખને ન લેખવતા તે દુષ્ટની પાસે ન ગઈ કેવી સ્વાર્થી ! સખી હોય તે આગ છેલ ન દે. દૂતી તે દૂતી જ. તું માનતી નથી પણ આ તારો ડોળ જ કહી આપે છે. જો ને. કુંડમાં ઊતાવળે મ્હો ઘોતાં

* અજ્ઞાતપીઢાગમા પાઠ ચિત્રમીમાંસા તથા સરસ્વતીકણ્ઠામરણ ઉપરથી લીધો છે. અસલમાં અજ્ઞાતપીઢાગમે છે,

નેત્રના ખૂણાનું જ કાજળ હાથથી દહોવાયું છે; માણસની ભીડમાં લૂગડું ખસી ન પડે માટે છાતી ઉપર હાથનો સ્વસ્તિક વાળીને નહાતાં સ્તનનાં પડખાંનું જ ચંદન લૂછાયું છે. દાંત ધોતાં નીચલા ઓઠની જ લાલી ધોવાઈ છે; વળી શીતોદકસ્નાનને લીધે સુકુમાર શરીરે રોમાંચ પણ છાયાં જ છે'. આ રીતે વાપીસ્નાનપરત્વે વાચ્યાર્થ છે. અહીં 'અધમ' શબ્દથી પ્રતિપાદિત દુષ્ટતારૂપ સાધારણ ધર્મ અપરાધ રૂપી નિમિત્તને અવલંબી વિશિષ્ટ બની વ્યંજનાશક્તિના મહિમા એ દૂતી સાથે ક્રીડા કરવા રૂપી દુષ્ટતારૂપે પરિણમે છે; તેણે કરીને 'ધણી એ વાર અપરાધ કરનાર તે દુષ્ટની જ પાસે તું જઈ આવી છે, ને તેથી તેણે કરેલા ચુંગનને લીધે તારી આંખના ખૂણાનું જ કાજળ લૂછાયું છે. મદનને લીધે સ્તનનાં પડખાંનું જ ચંદન દહોવાયું છે, અધરપાનને લીધે નીચલા ઓઠની જ લાલી ગાઠી છે, અને અદ્યાપિ ક્રીડાના આનંદને લીધે તારા સુકુમાર શરીરે રોમાંચ પણ છાયાં જ છે' એવો આક્ષેપખળે માર્મિક અર્થ ઊપજે છે.

આ શબ્દશક્તિમૂલક વસ્તુધ્વનિનું ઉદાહરણ છે. અહીં મર્મનાં વચન-રૂપ અનુભાવથી પ્રતીત થતો અસૂચા નામે સંચારી ભાવ વ્યલીકૃત ધૃર્ધિયા-માનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. સ્વસ્વતીકળકામરણમાં ભાવિક અલંકારના અવ્યક્ત ઉદ્ભેદવાળા પ્રકારના દૃષ્ટાંત તરીકે આ શ્લોક આપ્યો છે; અને કાવ્યપ્રકાશમાં ધ્વનિ દિવા ઉત્તમ કાવ્યના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યો છે. દૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ નામે અંગ છે. શાદૃશવિકીડિત છંદ.

લાક્ષાલક્ષ્મ લલાટપટ્ટમખિતઃ કેયૂરસુદ્રા ગલે

વક્રે કજ્જલકાલિમા નયનયોસ્તામ્બૂલરાગોદયઃ ।

દૃષ્ટ્વા કોપવિધાયિ મણ્ડનમિદં પ્રાતશ્ચિરં પ્રેયસો

લીલાતામરસોદરે મૃગદશઃ શ્વાસાઃ સંમાર્ષિ ગતાઃ ॥૬૬॥

લાગ્યો છે અળતો લલાટ, પડી છે રેખા કડાની ગળે,

રંગાયું મુખ કાજળે, દગ વળી રાજાઈ છે તાંબૂળે;

§ ચિત્રમીમાંસામાં ભૂલી રીતે ધ્વનિ ઊપજ્યો છે. પંડિતરાજ જગન્નાથ રસગંગાધરમાં તેનું ખંડન કરે છે. માટે તે અહીં આપ્યો નથી.

રોષાશિ ભભકાવતો પિયુતણો બહાણા વિશે વેધ એ

પેખી માનિનીના સમાય અછતા નિઃશ્વાસ નીલોત્પલે. ૫૬

દગ-આંખ. નીલોત્પલ-હાથમાં રાખેલું ભૂરું કમળ.

અહીં લલાટે અળતો લાગ્યો છે, તેથી પિયુ રીસાયલી શોડ્યને પગે પડ્યાનું ધ્વનિત છે; કડાની રેખા ગળે પડી છે, તેથી શોડ્યે રસણું છાંડી કંઠાલિંગન દીધાનું સૂચિત છે; મુખ કાળજે રંગાયું છે, તેથી પિયુએ શોડ્યનાં નેત્ર ચૂમ્યાનું પ્રતીત છે; અને આંખો તાંબૂજે રોળાઈ છે, તેથી શોડ્યે પિયુનાં નેત્ર ચૂમ્યાનું વ્યંજિત છે.

અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવનો આ દષ્ટાંત છે. પોતાનું ગૌરવ જાળવવા સાર કમળ સૂંધવાને મિથે અંતઃકોપના નિઃશ્વાસ તેમાં સમાવવા એ અવહિત્યનો અનુભાવ છે. આથી કરીને મન્યુકૃત ઇર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ થાય છે. નાયિકા પ્રૌઢા અધીરા ખંડિતા અને નાયક ધૃષ્ટ છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. સમુચ્ચયપોષિત વિશેષોક્તિ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

પ્રાતઃ પ્રાતરુપાગતેન જનિતા નિર્નિદ્રતા ચક્ષુષો-

મન્દાયા મમ ગૌરવવ્યપનયાદુત્પાદિતં લાઘવમ્ ।

કિં તદ્યન્ન કૃતં ત્વયા મરણમ્ભીર્મુક્તા મયા ગમ્યતાં

દુઃસ્વં તિષ્ઠસિ યચ્ચ પથ્યમધુના કર્તાસ્મિ તચ્છોષ્યસિ ॥ ૫૭ ॥

આવી આવી પરોડિયે દૂર કર્યું દૃષ્ટિતણું ઘેન, ને

લેજો ભાર હરી કરી જ હળવી; શું શું ન કીધું તમે ?

ના આ મંદ દશા વિશે મરણનો છે લેશમાત્રે ભયે;

સાચે સેવીશ પથ્ય હૂં; દિલ પિયું ! દૂખાય છે, બઠિયે. ૫૭

ઘેન-મદવાડને લીધે આંખ દમાઈ જતી તે. ભાર-સુસ્તીને લીધે શરીર ભારે ભારે લાગે તે. મંદ-નરમ, કાયલી. લેશમાત્રે-લગારે. પથ્ય-^૧પહેળોતો ખોરાક, ^૨મુખકારક ખોરાક; રસ્તો.

શોક્યને વશ થઈ ગયેલા પિયુ મંદવાડ બાણી બોવા આવે છે, તેમના પ્રત્યે નાયિકાનું આ કહેવું છે. મંદવાડને લગતો અર્થ તો સ્પષ્ટ જ છે. પરંતુ એ શ્લોકમાં બીજો પણ અર્થ સમાયલો છે. નાયિકાનું કહેવાનું મર્મ એમ પણ છે કે 'પિયુજ (અર્થાત્ હું તો તમને અઘાપિ ચાહું છું પણ તમે મને મનથી ઊતારી નાંખી છે)! તમારી ઝંખનાથી આખી રાત ઊબગરે ગાળી સવારે દુઃખ અને શ્રમના માર્યાં આંખ જરા મળવા પામે તે વખતે શોક્યને ઘેરથી આવી અધર ઉપરના ડંખ વગેરેથી દષ્ટિશૂળ બિપજની તમે મારી નિદ્રા હરી છે, ને શોકને સુહાગણુ અને મને દુહાગણુ બનાવી ભાર ઘટાડી મને હળવી પણ પાડી છે. હવે શું કરવું બાકી રહ્યું છે? આવી માઠી (મંદ) દશામાં હું હવે મોતથી પણ ડરતી નથી, અર્થાત્ હું મારો જીવ કાઢીશ. અહીં બેસવાથી તમારું દિલ બહુ દુઃખાય છે, એટલે કે તમારી બહાલીના વિયોગથી તમે બહુ પીડાઓ છો. માટે જીરો હવે.'

મંદવાડનો તેમ જ ઈર્ષ્યાક્રોધનો અર્થ બેઉ એ પ્રસ્તુત હોવાથી શ્લોકોત્થાપિત ઉપમા ગમ્યમાન છે, જેથી આ શબ્દશક્તિમૂલક અલંકારધ્વનિનો દષ્ટાંત બને છે. અહીં વિપાદ, અસૂચા, નિવેદ આદિ સંચારી ભાવજેના સહકારી છે એવો ઈર્ષ્યાક્રોધ ઊબગરા થવા, શરીર લેવાવું, મરવા તત્પર થવું, આદિ કાર્યથી પ્રતીત થઈ, મરણ નામે સંચારી ભાવના આક્ષેપથી પુષ્ટ બની મન્યકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારને ખીલાવે છે. નાયિકા પ્રૌઢા ધીરાધીરા ખંડિતા છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. શ્લેષ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादाश्लिष्य मां दुःखितां

किं लब्धं शठ दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।

पश्यैतद् दयिताकुचव्यतिकरासक्ताङ्गरागारुणं

वक्षस्ते मम तैलपङ्कमालिनैर् वेणीपदैरङ्कितम् ॥५८॥

સૂતી'તી અવળી બળીજળી હું:ખે દુહાગણી; તે મને

ના પ્રીછી ભુજમાં ભોંડી અડપલું કાં તે કર્યું? ધીટ હે !

બહાલીના કુચકેરી કેસરભરી જે છાપ છાઈ ઉરે,

તે સીઢણી લટો છૂટી શુજ અડચે ચૂંથાઈ ખાલી ખરે ! ૫૮

ના પ્રીછી-મને ન ઝોળખી, તારી માનીતીના ભ્રમથી; અથવા તો વગર સમજ્યે, વગર વિચાર્યે. અડપલું-આલિંગન રૂપી અટક્યાળું.

ઋતુદાનનો સમય ચૂકાવવારૂપ આલંબનથી પ્રગટેલી, શોક્યના કુચની છાપ જેવારૂપ ઉદીપનથી ખીલેલી, મર્મવચનરૂપ અનુભાવથી પ્રકાશતી અસૂચા અહીં વૈમનસ્યકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારને દીપાવે છે. ના-યિકા પ્રૌઢા ધીરા ખંડિતા અને નાયક ધૃષ્ટ છે. માન નર્મ છે. વિષમ અ-લંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

ચલતુ તરલા ધૃષ્ટા દૃષ્ટિઃ સ્વલા સચિ મેસ્વલા

સ્વલતુ કુંચયોરુત્કમ્પાન્મે વિદીર્યતુ કજ્જુકમ્ ।

તદપિ ન મયા સંભાવ્યોઽસૌ પુનર્દયિતઃ શઠઃ

સ્ફુટતિ હૃદયં માનેનાન્તર્ન મે યદિ તત્ક્ષણમ્ ॥૫૮॥

તનમન ભલે નાચો નેનો નઠોર, ઊતાવળા

ઉરજ ઊછળી રોળો ચોળી, સરો શ્લથ મેખળા;

તદપિ શઠ એ કંથા સાથે ન બોલું ન બોલું તે,

હૃદય રૂંસણે જે ના ફાટે ફડાક સમૂળું એ. પદ

તનમન-તનમનાટ સાથે, અથવા તો તન અને મનથી. ઉરજ-સ્તન. શ્લથ-ઢીલી. ન બોલું ન બોલું તે-નહિ બોલું એવો નિશ્ચય કર્યો છે, તે નહિ જ બોલું. સમૂળું-મૂળમાં, મૂળમાંથી. તદપિ-તોપણ.

અહીં નેત્ર નાયવાથી, કુચ ઊછળવાથી, અને મેખળા સરકવાથી, તેમ જ હૃદયની ઉત્કંઠાથી ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવનો, અને નેત્રના તનમનાટ વગેરેની અવગણનાથી, અને હૃદય ફાટવા પર્યંત શઠ કંથ સાથે ન બોલવાના આગ્રહથી અમર્ષ નમે સંચારી ભાવનો સંધિ છે. મન્યુકૃત ઈર્ષ્યા-માનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. અણુતેડયાં પિયૂ ભણી વળતાં નઠોર નેનો તે નાથે જ, ઊતાવળા કુચ ચોળી રોળે જ અને હાલ્યા કરતી મેખળા પણ છૂટી પડે જ, વગેરે શિત્ત્રષ્ટ વાક્યો ઔત્સુક્ય અને અમર્ષનું સાથે ચોપણ કરે છે. 'કંથા' પદમાં લઘુતાવાચક પ્રત્યયથી હૃદયને રૂંધી લેતો અ-

મર્ષ જોવો પ્રતીત છે, તેવો જ પ્રીત્યર્થ કમ્મ ધાતુથી પ્રાણને પરવશ બનાવતો પ્રેમ પણ પ્રકટિત છે. અલંકાર પરિકર છે. હરિણી છંદ.

યદ્ગમ્યં ગુરુગૌરવસ્ય સુદૃદો યસ્મિલ્લંબન્તેઽન્તરં,

યદાક્ષિણ્યવશાદ્ઝયાચ્ચ સહતે મન્દોપચારાનપિ ।

યલ્લજ્ઞા નિરુણદ્ધિ યત્ર શપથૈરુત્પાદ્યતે પ્રત્યય-

સ્તર્ત્તિક પ્રેમ સઁચ્યતે પરિચયસ્તત્રાપિ માનેન કિમ્ ॥૬૦॥

માઝા ના જ મૂકાય વૃદ્ધ જનની, મિત્રો ઉવેખાય ના,

દાક્ષિણ્યે અથવા લયે વિનયનાં વેણો ઊંઠાંપાય ના,

લોપાયે નવ લોકલાજ, શપથો પાછા ય ઠેલાય ના,

તે તે નેહ? નહિ નહિ જ, કહિયે માયા; તહીં માન શાં? ૬૦

મિત્રો ઉવેખવા-મિત્રો પ્રત્યે ખેદરકારી બતાવવી. દાક્ષિણ્ય-મીઠાશ, ઉપચાર. શપથ-સમસધરા. માયા-^૧મહોબત; ^૨છંદ્રબળ.

પિયુ તર્ફથી આવેલી સખી નાયિકાને કહે છે કે 'હે બહેન તું શા માટે આમ માન ધરી બેઠી છે?' તેના પ્રત્યે નાયિકાનું આ બોલવું છે. તે કહે છે, - અરે બહેન! તું શું બોલી એ? અમારે રીસાવું કેવું? જ્યાં રાગ હોય ત્યાં રસણું હોય. રાગ નહિ ત્યાં રસણું શાં? પ્રેમ હોય તો 'વડીલોની માઝા કેમ મૂકાય, મિત્રો કેમ ઉવેખાય, લોકલજજન કેમ લોપાય, સમસધરા કેમ પાછા ઠેલાય, ઉપચારનાં મીઠાં વચન પણ શી રીતે તરછોડાય?' એવા એવા વિચાર હોય કે? લોક કહે છે કે પ્રેમ ત્યાં નેમ નહિ. આ તો, ઠીક છે, માયા મહોબત છે; ત્યાં તે રીસાવું હોય જ?

અહીં પિયુની પ્રીતિના અધિક્ષેપથી પ્રતીત થતા ગર્વ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. અંસ્યા નામે સંચારી ભાવ તેનો સહકારી છે. પ્રણય-માનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાયિકા પ્રૌઢા ધીરાધીરા છે. માન નર્મ છે. કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

કૃતો દૂરાદેવ સ્મિતમધુરમભ્યુદ્ગમવિધિઃ

શિરસ્યાઙ્ગા ન્યસ્તા પ્રતિવચનત્વ્યાનતિમતિ ।

ન દષ્ટેઃ શૈથિલ્યં મિલન ઇતિ ચેતો દહતિ મે

નિરૂઢાન્તઃકોપા કઠિનહૃદયે સંવૃતિરિયમ્* ॥ ૬૧ ॥

ઊઠી સામી આવી મુજ મલપતું દુરથી કરી,

દઈ રૂઠી રીતે પ્રતિવચન આજ્ઞા શિર ધરી,

મિલાવી દષ્ટિ એ; રોસડો વિધ એ ઊડો નિજની

છૂપાવી: તે સાલે મુજ ઉર અહો કૂર મનની! ૬૧

પ્રતિવચન-પ્રત્યુત્તર. રૂઠી રીતે-અસખર, સ્પષ્ટ. દગ-નેત્ર.

રીસ છૂપાવવારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થતો અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવ વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. અહીં ઔદાર્ય નામે નાટ્યાલંકાર પણ છે. નાયિકા પ્રૌઢા ધીરા છે. કેશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. શિખરિણી છંદ.

આયસ્તા કલહં પુરેવ કુરુતે ન સંસને વાસસો

ભુગ્મશ્રૂતિસ્વળ્લહ્યમાનમધરં ધત્તે ન કેશગ્રહે ।

અજ્ઞાન્યર્પયતિ સ્વયં ભવતિ નો વામા હટાલિઙ્ગને

તન્વ્યા શિક્ષિત એષ સંપ્રતિ પુનઃ કોપમકારોઽપરઃ ॥૬૨॥

* અસદ્ગતિમાં થોથા ચરણમાં નિગૂઢાન્તઃકોપા છે. પણ નિગૂઢ અને સંવૃત્તિના સાથે પ્રયોગમાં પુનરુક્તિ જણાય છે, તેથી સુભાષિતાવલિ પ્રસ્તુત શ્લોકની છાયારૂપ નનામો નીચેનો શ્લોક છે તે ઉપરથી નવો પાઠ કલ્પ્યો છે:—
વરં ભ્રૂમજ્ઞાસ્તે પ્રકટિતગુરુક્રોધવિમવા વરં સોપાલમ્ભાઃ પ્રણયવિમુક્ષા ગદ્ગદગિરઃ । વરં માનાટોપાત્ પ્રસમરચિતોઽનાદરવિધિર્ન રુઢાન્તઃ-
કોપા કઠિનહૃદયે સંવૃતિરિયમ્ ॥ સરખાવો પ્રસ્તુત શ્લોક સાથે ગાહા-
સત્તસર્દ્ધ ૬।૧૩। તથા શ્ટદ્વારતિલક, પરિચ્છેદ ૧, કારિકા ૪, ઉદાહરણ.

† સરખાવો શ્ટદ્વારતિલક, પરિચ્છેદ ૧, કારિકા ૪૪ નું ખીન્ન ઉદા-
હરણ:—યત્ પાણિર્ન નિવારિતો નિવસનગ્રન્થિં સમુદ્ગ્રન્થયન્ ભ્રૂમેદો
ન કૃતો મનાગપિ મુદુર્યત્સ્વળ્લહ્યમાનેઽધરે । યન્નિઃશઙ્કમિવાર્પિતં
વપુરહો પત્યુઃ સમાલિઙ્ગને માનિન્યા કથિતોઽનુકૂલવિધિના તેનૈવ
મન્યુર્મદ્દાન ॥

ખેચંતાં પટ પાંશરી પ્રથમની પેઠે ન ખોળે જરા,

અંબોડો ગ્રહતાં ન ચોઠ ડસીને ચંડી ચડાવે ભવાં,
ભીડંતાં બુજમાં હઠે વણહઠચે અર્પે જ અંગો સમાં;

આ કો ઓર જ આજ રૂસણું સજયું તન્વંગીએ સર્વથા. ૬૨

વણહઠચે-અંગ સંકોડ્યા વગર આલિંગન કરવા દે છે.

અહીં ન ખીજવું, ભવાં ન ચડાવવાં, વણહઠચે અંગ અર્પવાં વગેરે ક્રિયાથી પ્રતીત થતો અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવ વિપ્રિયકૃત ધર્મ્યામાના ત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. નાયિકા પ્રાઢા ધીરા છે. કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મગર્ભ અંગ છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

ભ્રૂભેદો ગુણિતશ્ચિરં નયનયોરભ્યસ્તમામીલનં

રોદ્ધું શિક્ષિતમાદરેણ હસિતં મૌનેઽભિયોગઃ કૃતઃ ।

ધૈર્યં કર્તુમપિ સ્થિરીકૃતમિદં ચેતઃ કથંચિન્મયા

વદ્ધો માનપરિગ્રહે પરિકરઃ સિદ્ધિસ્તુ દૈવે સ્થિતા ॥૩૬॥

ઢાળી ઢાળી નીચાં વિલોચન, ભવાં એ વાળી વાળી અને

ખાળી ખાળી જ હાસ, મૌન મન શૂં સંભાળી સંભાળીને

કેમે કદૃણ કાળનું કરી કરી, ધૈર્યે ઉરે ધારીને

લીધી આ રઠ રૂસણાનો; સધવી તે તો કરે દૈવને ! ૬૩

વિલોચન-નેત્ર. વાળી-મરડી. સંભાળી-જાળવી. ધૈર્ય-ઉપેક્ષાનો આગ્રહ. ૨૬-૬૬. સધવી તે તો-રૂસણું જળવાવું, તે તો દૈવના હાથમાં છે; મતલબ કે હું તો તમે સખીઓના કહેવા પ્રમાણે મારાથી થાય તેટલું કરું છું.

અહીં સખીઓની શીખવણીથી સન્નેલા પ્રણયકોપના સમારંભનું નિરૂપણ છે. નેત્ર નીચાં ઢાળવાં આદિ તેના અનુભાવ છે. 'સધવી તે તો કરે દૈવને' એ અવિશ્વાસના શબ્દોથી માન સંધાવાની ગૂઢ શંકા દ્વારા અત્યંત પ્રેમસૂચક અંતર્ગત ઔત્સુક્યનો ધ્વનિ છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. વેપ અને ચેષ્ઠાથી આરંભેલું માન નર્મ છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

શીખવણી મંગલદાયક

સુજરાતી સાહિત્ય

તદ્વક્ત્રાભિમુખં મુખં વિનમિતં દૃષ્ટિઃ કૃતા પાદયો-
સ્તત્સંલાપકુત્તહલાકુલતરે શ્રોત્રે નિરુદ્ધે મયા ।

પાણિભ્યાં ચ તિરસ્કૃતઃ સપુલકઃ સ્વેદોદ્ગમો ગણ્ઢયોઃ

સરુચઃ કિં કરવાણિ યાન્તિ ક્ષતધા મત્કચ્ચુલીસંધયઃ* ॥૬૪॥

‘બહેની ! એમનીં આંખોનાં અર્ધોરિયાં નેનો ધર્યાં પાય, ને
પીવા વાણીંસુધા સદા તલસતા ખાળ્યા બળે કાન બે,
છૂપાવ્યો વળીં હાથથી રસભોના ગાલે ય રોમાંચ મેં;
તારે તાર પરંતુ ચોળીં કંઠે શૂં આ “તૂટૂં, તૂટૂં” કરે! ૬૪

રસભીના—પ્રેમના આવેશયુક્ત અથવા સાત્ત્વિક સ્વેદ સહિત.

પિયુને વેગળેથી આવતા જોઈ સખીની શીખવણીથી માન ધારણ
કરવાનો પ્રયત્ન કરતી મુઝા નાયિકાનું સખી પ્રત્યે આ બેસિવું છે. અહીં
પિયુની આંખોની ઝંખના અને વચનામૃતના પાનની અધીરાઈથી પ્રતીત
થતા અંતર્ગત ઐત્સુક્યને છૂપાવવાની નીચું જોવું આદિ ક્રિયાથી પ્રકાશતા
અવહિત્યનો, અને સ્વેદ રોમાંચ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ જેના સહકારી છે
એવા ચોળી તૂટૂં તૂટૂં થવારૂપ કાર્યથી સ્ફુરતા હર્ષનો મંથિ છે. સંભોગનર્મ,
શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

શ્રુત્વા નામાપિ यस્ય સ્ફુટધનપુલકં જાયતેડઙ્ગં સમન્તાદ્
દૃષ્ટ્વા યસ્યાનનેન્દું ભવતિ વપુરિદં ચન્દ્રકાન્તાનુકારિ ।

* સરખાવો સુમાષિતાવલિ, શ્લોક ૨૦૨૫, નામરહિતઃ—કલહકલયા
યત્સંઘૃત્યૈ (? યત્સંઘૃત્યૈ?) ત્રપાવનતાનના વિહિતપુલકોદ્ઘેદં સુમંથ્ર-
કર્ષ ન કચ્ચુકમ્ । દયિતમમિતસ્તામુત્કળ્ઠાં વિવચ્ચુરનન્તરં સ્મૃતિ
સંકલાસ્ત્રુટચત્પ્રાન્તાઃ સ્તનાંશુકસંધયઃ ॥ જીએ વળી શાઙ્ગધરપણ્ણિ,
શ્લોક ૩૪૯૬, મોરિકાકૃતઃ—માગચ્છ પ્રમદાપ્રિય પ્રિયશતૈરભ્યર્થિતસ્ત્વં
મયા થાલા પ્રાઙ્ગણમાગતેન ભવતા પ્રાપ્તોત્યવસ્થાં પરામ । કિં ચા-
ત્યાઃ કુચમારણિઃસહતરૈરઙ્ગૈરનજ્ઞોજ્જ્વલૈસ્ફુટચત્કચ્ચુકજાલકૈરનુદિન
નિઃસુપ્રમસ્મદ્ગૃહમ્ ॥

તસ્મિન્નાગત્ય કંઠઘ્રાહનિકટપદસ્થાયિનિ પ્રાણનાય

મગ્ના માનસ્ય ચિન્તા ભવતિ મયિ પુનર્વજ્રમય્યાં કથંચિત્ ॥૬૫॥

અંગો રોમાંકુરોએ કદમ સમ બને નામ જેનું સુણીને;

ને રાજે ચંદ્રકાંતાકૃતિ, વદનશશી ભાળી, ભીંજતી કાથે;

એવા આવી ઊભેતાં પિયુ તન સરસા કોટીજેગા કળાએ

હૈયું હૂં વજ્ર જેવું કરૂં કરી: તદપિ માન ભાળી જ નાયે*. ૬૫

રોમાંકુર-રોમાંચ. કદમ-કદંબ વૃક્ષ; વરસાદના છાંટા અડતાં એ વૃક્ષને કળાઓ ફૂટી આવે છે, તેને લીધે કદંબ વૃક્ષ સાથે રોમાંચે છવાયલા અંગને સરખાવવાનો કવિઓનો સંપ્રદાય છે. રાજે-શોભે છે. ચંદ્રકાંતાકૃતિ-ચંદ્રકાંતના સમાન; ચંદ્રનાં કિરણ અડતાં રાતે ચંદ્રકાંત મણિ ઉપર પાણીનાં ટીપાં ખાડે છે, તેથી તેની સાથે પરસેવાનાં ખિંદુથી છવાયલા શરીરને કવિઓ સરખાવે છે. વદનશશી-મુખ રૂપી ચંદ્ર. ભીંજતી-પરસેવે રેલાતી. કાથ-શરીર. કોટીજેગા-તન સરસા, આલિંગન લેવાય એટલે દરજ્જે શરીરની અડોઅડ. કળા-યુક્તિ. તદપિ-તોપણ.

અહીં ભાવશાબ્દ્યનું નિરૂપણ છે. પ્રિયતમને મળવાની ઉત્કંઠારૂપ આલંબનથી અંતરમાં ઔત્સુક્ય પ્રસરે છે. તેને સંખીની શીખવણીથી આદરેલા માનમાં પ્રકાશિતું અવહિત્ય દર્શાવવાનું કરે છે. પરંતુ પ્રિયતમના નામશ્રવણથી અને દર્શનથી ઔત્સુક્ય ઉદ્દીપ્ત બની અવહિત્યનો ઉપમર્દ કરે છે. તેમ છતાં એ પિયુ પાસે આવે તેટલામાં સખીની શીખવણી સંભારી સંભારી કરી વજ્ર જેવું હૃદય કરી નાંચિકા માનેનો નિર્વાહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તેથી અવહિત્ય પાછું ઉદ્ભવી ઔત્સુક્યનું તિરોધાન કરવા મથે છે. પણ પ્રિયતમના નિકટ અવસ્થાન રૂપી પ્રબળ ઉદ્દીપનના મેળોગે ઉત્તેજિત બનેલા ઔત્સુક્ય આંગળ તે ટકી શકતું નથી. અહીં રોમાંચમાં પ્રકાશિતો હર્ષ ઔત્સુક્યનો સહકારી છે. સંભોગ નર્મ છે. અગ્ધરા હંદ.

यदि तु विहिता शून्या दृष्टिः किमु स्थिरकौतुका

यदि विरचितो मौने यत्नः किमु स्फुरितोऽधरः ।

યદિ નિયમિતં ધ્યાને ચેતઃ કથં પુલકોદ્ગમઃ

કૃતમભિનયૈર્દૃષ્ટો માનઃ પ્રસીદ મિયેઽધુના* ॥૬૬॥

દગ ચકિત આ દીસે શાને, બની સહી શૂન્ય જો ?

અધર ફરકે કાં આ, મુઝે ! મુખે ધર્યૂં મૌન જો ?

પુલક પસરે શે આ, સોસે ગળી ગયું ચિત્ત જો ?

બસ, ફેસણું સૌ જોયું જોયું, થયું ; અવ એ તજો. ૬૬

દગ-દષ્ટિ. ચકિત-ઉત્કંઠાને લીધે ચળવિચળ. પુલક-રોમાંચ.

સખીની શીખવણી ને પજવણીથી અથવા સહજ કુતૂહળથી નાયિકાએ અહીં માન ધારણ કર્યું છે, એમ જણાય છે. દષ્ટિની શૂન્યતા, મુખના મૌન તથા હૃદયના સોસથી પ્રતીત થતા પ્રણયકોપનો, અને દષ્ટિ ચકિત બનવી, અધર ફરકવો તથા રોમાંચ બેઠાં થવાં એ અનુભાવથી પ્રકાશતા ઔત્સુક્યનો સંધિ છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાયિકા મુઝા અને નાયક અનુકૂલ છે. એલાકૃત શૃંગારી નર્મ છે. હરિણી છંદ.

કથમપિ સરિવ ક્રીડાકોપાદ્ વ્રજેતિ મયોદિતે

કઠિનહૃદયઃશય્યાં ત્યક્ત્વા બલાદૃત એવ સઃ ।

ઈતિ સરભસધ્વસ્તમેષ્ણિ વ્યપેતઘૃણે સ્પૃહાં

પુનરપિ હતત્રીઢં ચેતઃ કરોતિ કરોમિ કિમ્ ॥૬૭॥

રીસ કરી જરાં 'જા જા' કહેતાં કચમે, ટપ તે પજો

કઠણુ પિયુડા મેડી છાંડી ગયો જ અલી ! બજો

કંઈ દિવસની પ્રીતિ, તે એ ન લેખવી નિર્દયે !

નફટ હૃદયુંં ઝંખે તેને જ તોય ! કફે શું કહે ? ૬૭

'જા, બસ, મારે તારું કામ નથી' એવું પ્રણયકોપથી નાયિકા નાયકને કહે છે. એટલે નાયિકાની રીસ અંતરની નથી એમ જણાતાં છતાં પણ ગમ્મતની ખાતર નાયક રીસાઈને ચાલ્યો જાય છે; ને પછી 'નાયિકા

* તુ વિદિતા પાઠ કલ્પિત છે. મૂળમાં વિનિહિતા છે.

શૂં કરે છે, શૂં કહે છે?' તે જાણવાને તે શુભ રીતે સખીને નાયિકા પાસે મોકલે છે, તથા તે પોતે સાંભળવાની ઉત્કંઠાથી મેડી બહાર આવીને સં- તાર્ધને જોતો રહે છે. સખી આગળ નાયિકા ભોળપણથી હૈયું ખોલીને ઉપર પ્રમાણે કહે છે, તે નાયક બહાર જોતો જોતો આતુરતાથી સાંભળે છે.

અહીં 'કરી' શબ્દ રીસની કૃત્રિમતા સૂચવે છે. પ્રણયમાન સજીને પણ 'જા જા' કહેતાં કહેતાં જીભના કડકા થઈ જતાં પ્રીતિપરવશ નાયિકાના હૃદયનું વૈકલ્પ્ય 'કયમે' પદે કરીને લક્ષિત છે. 'બળે' શબ્દથી 'પૂર્વના ગાઠા પ્રેમની ખાતર પણ નાયક મનાવવા ન રહ્યો' એવો નાયિકાના મનનો આક્ષેપ ધ્વનિત છે. 'ગયો જ' એ શબ્દોમાં પાછો ખખર લેવા પણ ન આવ્યો' એ ભાવ છે. 'પ્રીતિ ન લેખવી' એ શબ્દોમાં 'પોતે ન આવ્યો તો ખેર. પણ મનાવવા સ્નેહીને પણ ન મોકલ્યા' એવું રહસ્ય રહ્યું છે. વળી 'હૂતી દારા પણ ખખર ન લીધી' એવું 'નિર્દય' પદનું તાત્પર્ય છે.

આ ક્ષણાંતરિતા નાયિકાની ઉક્તિ છે. પિયુની ઝંખનારૂપ કાર્યથી ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ અહીં પ્રધાનપણે પ્રકાશે છે. 'નકટ' વિશેષ-ણના પ્રયોગથી પિયુની ઝંખના જાખત પોતાના હૃદય પ્રત્યે નાયિકાના નિવે-દની અંતે 'કરૂં શૂં' ઉદ્ગારથી લાચારી દારા દૈન્યની ખીજવસ્થામાં ઝાંખી થાય છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. સંભોગેચ્છારૂપ નર્મ છે. હરિણી છંદ.

चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे

निभृतकितवाचारेत्युक्ते रूपा परुषीकृते ।

व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चेः स्तनाहितहस्तया

नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निपातिता ॥६८॥

પ્રણિપત સહૈ તછોડયાથી ખીજાઈ જઈ ઉરે

‘શઠ કપટો હે! જાણ્યું, જા, જા’ કહ્યાર્યો રીસાઈને

પિયુ તણ જતાં તે નિઃશ્વાસે જીડે, જળ લોચને

ભરો બહોલું સહી સામું જોયે સ્વહસ્ત ધરી સ્તને. ૬૮

પ્રણિપત-નમન આદિ સાંતવનના પ્રયોગ. સ્વહસ્ત-પોતાનો હાથ છાતી ઉપર મૂકીને.

સખીની શીખવણીથી રીસાઈ પિયુને તરછોડી કરી તેઓ તજીને ચાલ્યા જતાં પસ્તાતી મુઝા કલહાંહરિતા નાયિકાનો આ દૃષ્ટાંત છે. પહેલાં બે ચરણોથી ‘પિયુ પગે પડે તોએ ન ગણુકારી ખુબ કઠોર વચન કહેવાં’ એવી કાંક સખીની શીખવણી સૂચિત છે. ઊંડા નીસાસા નાયિકાનો પશ્ચાત્તાપ બતાવે છે. છાતી ઉપર હાથ મૂકવાથી ‘હાયહાય ! આ તો જાય છે ! હવે શું થશે ?’ એવો વિષાદનો અભિપ્રાય બાપજે છે. આંસૂથી દીનતાનો આ-ક્ષેપ છે. સખી સામું જોવામાં નિરુપાયતાનું સૂચન છે. અહીં અશ્રુપાત, નિઃશ્વાસ આદિ અતુભાવથી દૈન્ય નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે *. શંકા, વિષાદ, આવેગ આદિ ભાવ તેના સહકારી છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં જેને દીના નામે દૃષ્ટિ કહે છે, તેનો નિર્દેશ છે. ભય નર્મ છે. હરિણી હંદ.

નિઃશ્વાસા વદનં દહન્તિ હૃદયં નિર્મૂલમુન્મથયતે

નિદ્રા નૈતિ ન દૃશ્યતે પ્રિયમુખં નક્તંદિનં રુચતે ।

અજ્ઞં શોષમપૈતિ પાદપતિતઃ પ્રેયાંસ્તથોપેક્ષિતઃ,

સરુચઃ કં ગુણમાકલય્ય દાયિતે માનં વયં કારિતાઃ॥૬૯॥

સોસાથે તનડું, ચોરાય હુઇડું, નિઃશ્વાસ ધીકચા કરે,

નાવે નીંદ, ન આંખો થાય પિયુની, ચોધાર આંસૂ ઝરે;

આવી પાય પડેલ નાવ વિધ એ પૂરા ઉવેખ્યા અમે !

દીધી શીખડી રૂસણાની સખી ! આ શું દહાણુ લેખી તમે ? ૬૯

નાવે નીંદ-હાથ આવે તો દુઃખમાં ધડી એ વિસામો મળે, પણ ચિંતાને લીધે તે પણ આવતી નથી. આવી પાય-પિયુ આવી પગે પડ્યા છતાં પણ પરિણામનો વિચાર ન કરી નિર્દય બની, પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે તેવી રીતે, તરછોડી કાઢ્યા.

આ કલહાંતરિતા નાયિકાનું ઉદાહરણ છે. ‘તમે’ અને ‘અમે’ એ બ-હુવચનાંત પદો સખી પ્રત્યે નાયિકાનું રુદ્ધપણ અને ઔદાસીન્ય સૂચવે છે. અહીં વિષાદ અને આત્સુક્યનો સંધિ છે. પિયુનો તિરસ્કાર કર્યા બાબત પ-

* સાહિત્યદર્પણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકને વિષાદના ઉદયનો દૃષ્ટાંત ગણ્યો છે.

શ્વાત્તાપ તે વિષાદનો અનુભાવ છે. પયુના મુખારવિંદની ઝાંખીની ઝંખના ઔત્સુક્યનો અનુભાવ છે. નિઃશ્વાસ, હૃદયતાપ, પ્રભગર આદિ ઉભયના પોષક છે. છેલ્લા ચરણમાં અમરુદ્ધનો લેશ છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. સખીને ઇપકો આપવારૂપ વાણીકૃત નર્મ છે. સમુચ્ચય અલંકાર છે. શાદૂલવિકીડિત છંદ.

અચારમ્બ્ય યદિ પ્રિયે પુનરહં માનસ્ય વાન્યસ્ય વા
ગૃહ્ણીયાં શઠદુર્નયેન મનસા નામાપિ સંક્ષેપતઃ ।

તત્તેનૈવ વિના શશાઙ્કકિરણસ્પષ્ટાદૃશા નિશા

*વૈકો વા દિવસઃ પયોદમલિનો યાયાન્મમ પ્રાદૃષિ ॥૭૦॥

મૂર્ખાઈ હડીલાઈ વા ઉર ધરી રીસામણકેડું કે
ખીજાનૂં મનથી ય નામ સરખું લેઉં કદી ને હવે,
તો ઇંદુકિરણે હસંતી રજની જાને ભલા એક, કે
હહાડો એક જાને ધને ધુરકતો પ્રાણેશ પાખે જ એ, ૭૦

ખીજાનૂં-પરિચરણ, સંવાહન, પ્રસાધન આદિનું. ઇંદુકિરણે હસંતી રજની-ચંદ્રના કિરણથી ઝગઝગાર દીસતી, અર્થાત્ શરદ ઋતુની, રાત્રિ. ધને ધુરકતો હહાડો-કાળાં વાદળાંને લીધે ધનધોર ભયંકર ભાસતો, અર્થાત્ વર્ષા ઋતુનો, દિવસ. ‘હસંતી’ અને ‘ધુરકતો’ પદમાં વળી ‘ઉપહાસ કરતી’ અને ‘ક્રોધ દર્શાવતો’ એવો પણ અર્થ સમાયો છે. એ પ્રાણેશ પાખે-એ પ્રાણનાથના વિયોગમાં.

અહીં પશ્ચાત્તાપરૂપ અનુભાવથી ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ પ્રકાશે છે. ત્રાસ, નિર્વેદ, વિષાદ, આદિ ખીજાવરચામાં રહેલા ભાવો તેના સહકારી છે. વિપ્રિયકૃત ઇર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. મધ્યા કલહાંતરિતા ના-યિકા છે. પશ્ચાત્તાપનાં વચનરૂપ વાણીકૃત નર્મ છે. શાદૂલવિકીડિત છંદ.

* શૃંગારદીપિકાની લિખિત પ્રતમાંથી આ પાઠ લીધો છે.

ઉત્કમ્પો હૃદયે સ્થલન્તિ વચનાન્યાવેગલોલં મનો
 ગાત્રં સીદતિ ચક્ષુરશ્રુકલુષં શ્વાસૈર્મુલં શુષ્યતિ ।
 યસ્યૈષા સશ્વિ પૂર્વરજ્જ્વરચના માનઃ સ મુક્તો મયા
 વન્ધ્યાસ્તા અપિ યોષિતઃ ક્ષિતિતલે યાસામયં સંમતઃ ॥૭૧॥

નેને નીર વહે, બને ગળગળી વાણી, બહોલાયે તને,
 ધીકે શ્વાસ મુખે, ઉરે ધળધળે, બેળાકુળૂં રૂહે મને;
 જેનું બહેનડું! મંગળાચરણ એ, તે માન ખોલ્યું મને;
 વામા માણુવું તે જ જે પ્રિય ગણે, પાયે નમું તેમને. ૭૧

તે માન૦-મારે એવું માન નથી સજવું.

સખીની શીખવણીથી માન આદરી પસ્તાતી કલહાંતરિતા નાધિકાની આ ઉક્તિ છે. અશ્રુપાત, વૈસ્વર્ય, કૃશતા, નિઃશ્વાસ, સંતાપ આદિ અનર્થપરંપરાથી ઉદ્ભવ પામેલા હૃદયક્ષોભ આદિ કાર્યથી પ્રતીત થતા આવેગનું અહીં નિરૂપણ છે. માનનો લાગ એ આવેગના પરિણામરૂપ છે. પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનો ગિઠાવ માત્ર છે. માનનો આરંભ જ આવો અનેક કષ્ટથી ભરપૂર હોવા છતાં પણ જેઓ હઠથી માન આદરે છે તે તિરસ્કારને જ પાત્ર છે, અને હું જે એ માનનો પરિભાગ કરું છું તે જ ધન્ય છું, એવો વ્યતિરેકગર્ભિત અર્થ વ્યંગ્ય હોવાથી આ અર્થશક્તિમૂલક અલંકાર-ધ્વનિનો દૃષ્ટાંત બને છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત ઇંદ્ર.

માનવ્યાધિનિષીઢિતાહમધુના શક્રોમિ તસ્યાન્તિકં
 નો ગન્તું ન સશ્વીજનોઽસ્તિ ચતુરો યો માં બલાન્નેષ્યતિ ।
 માની સોઽપિ જનો ન લાઘવમયાદભ્યેતિ માતઃ સ્વયં
 કાલો યાતિ ચલં ચ જીવિતમિતિ ક્ષુણ્ણં મનશ્ચિન્તયા ॥૭૨॥

*સરખાવો ગાહાસત્તસઈ । ૪૧૭૪। ગિદ્દામજ્જો આવણ્ડુરત્તણં દીહરા
 અળીસાસા । જાઅન્તિ જસસ વિરહે તેણ સમં કીરિસો માણો ॥

ફંદે માનતણા ફસી અવ અહા ના મેં જવાયે, અને
 જોરે લેઈ જ જાય એવીં સમજી ના કોઈ સાહેલોં એ,
 નાવે નાવ મનસ્વી લાઘવભયે, વેળા વહી જાય છે,
 આયુષ્યે અફસોસ ! અસ્થિર જ છે; એ શદ્ય સાલે ઉરે. ૭૨

ફંદે-ફાંદામાં, ફાંસામાં. સમજી-મારા અંતરની ગત જાણનારી, ‘આ વિરહમાં જુરી મરે છે, પણ માનમાં ફસી એનાથી પોતાની મેજે શી રીતે જવાય ?’ એવું સમજનારી, શાણી. મનસ્વી-ટેકીલા. લાઘવભયે-હજવા પડવાની દહેશતથી. વેળા-વખત. શલ્ય-દુઃખ, સાલ.

અહીં ચિંતા. દૈન્ય, વિપાદ અને ઔત્સુક્ય જેના સહકારી છે એવો આવેગ ખતાવેલી અનર્થ પરંપરાથી ઉત્પન્ન થઈ હૃદયક્ષોભથી પ્રતીત બની પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારને ખીલાવે છે. પહેલા ચરણમાં ચિંતા, બીજામાં દૈન્ય, ત્રીજામાં વિપાદ અને ચોથાના પૂર્વ ભાગમાં ઔત્સુક્ય સ્ફુરે છે. નાયિકા કલકાંતરિતા છે. સંભોગેચ્છા રૂપી શૃંગારી નર્મ છે. સમુચ્ચય અલંકાર છે. શાર્દૂલચિકીડિત છંદ.

अङ्गुल्यग्रनखेन वाष्पसालिलं विक्षिप्य विक्षिप्य किं
 तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतरं फूत्कृत्य रोदिष्यसि ।
 यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनैर्मानीतिभूमिं गते
 निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्थतामेष्यति ॥७३॥

કાં આ આંગળોંના નખોંનોં અણીંએ આંસૂ લૂછી લૂછીને
 છાનું છાનું રડે વૃથા ? તૂં હજી તો રોઈશ ધૂશ્કે હવે.
 ભંભેરાઈ ભમી કુડાં જ કથને રીસે ભરાઈ હશે
 સંતાપ્યો પિયુ તેં, ન તે કદી હવે બોલાવવાનો તને. ૭૩

વૃથા-ફેગટ. સંતાપ્યો-દુઃખી કર્યો.

અહીં અત્યુપાંત આદિ સાર્વિક ભાવથી પ્રતીત થતો વિપાદ નામે સંચારી ભાવ છે. નખની અણીથી આંસૂ લૂછી લેઈ રડવું દ્વેષાવવાના પ્રય-

તથા સ્ફુરત્ અવહિત્ય તેનું સહકારી છે. વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગાર છે. નાયિકા મધ્યા કલહાંતરિતા છે. માન તત્ત્વવા સખી દ્વારા નાયકે ભેદ નામે ઉપાયનો પ્રયોગ કર્યો છે. માન નર્મ છે. કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

અનાલોચ્ચ પ્રેમ્ણઃ પરિણતિમનાદૃત્ય સુહૃદ-

સ્ત્વયાકાળંદે માનઃ કિમિતિ તરલે પ્રેયસિ કૃતઃ ।

સમાકૃષ્ટા હૃતે પ્રલયદહનોદ્ભાસુરાશિન્ધાઃ

સ્વહસ્તેનાડ્ગારાસ્તદલમધુનારણ્યરુદિતૈઃ* ॥ ૭૪ ॥

સખીકેરી સારી શીખ ન ગણકારી, ખીંતલડી

ઊંડી તે વીસારી શીદ પિયુ શૂં ભૂંડી ! લડી પડી ?

ધગંતા અંગારા પ્રબળ પ્રલયાશિ સમ સહી !

સ્વહસ્તે આંખી ને રણુરુદન ખાલી કરી રહી ! ૭૪

પ્રબળ-પ્રલય કાળના પ્રચંડ અગ્નિ સરખા. રણુરુદન-નિર્જન જંગલમાં પોક મૂકી ને રડવું તે.

સ્વહસ્તે અંગારા આંખ્યાન કલાથી, પોતાની મેળે જ માથે વિરહરૂપ અનર્થ બહારી લીધો છે, એમ બતાવ્યું છે. રણુરુદન શબ્દથી, અહીં કોઈ તારા આંસુ લહોનાર નથી માટે રડવું નિષ્ફળ છે, એમ સૂચવ્યું છે. પૂર્વાર્ધે શુરમાનબોધક છે.

આ મધ્યા કલહાંતરિતા નાયિકાનો દૃષ્ટાંત છે. પશ્ચાત્તાપ અશ્રુપાત આદિ કાર્યથી પ્રતીત થતા દૈન્ય નામે સંચારી ભાવથી પોષિત વિપ્રિયકૃત ઈર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંબ શૃંગારનું અહીં નિરૂપણ છે. ભેદ અને ઉપેક્ષા નામે માન ફેડવાના ઉપાયનો પ્રયોગ છે. માન નર્મ છે. લોકોક્તિથી સંસૃષ્ટ બનેલો નિદર્શના અલંકાર છે. શિખરિણી છંદ.

ચપલહૃદયે કિં સ્વાતન્ત્ર્યાત્ત્વયા ગૃહમાગત-

શ્વરણપતિતઃ પ્રેમાદ્રાર્દ્રઃ પ્રિયઃ સમુપેક્ષિતઃ ।

*પ્રેયસિ પાઠ રવિચંદ્રની કામદા ટીકામાંથી લીધો છે; અસલમાં સંપ્રતિ છે.

તદિદમધુના યાવજ્જીવં નિરંસ્તસુખોદયાં

રુદિતશરણા દુર્જાતાનાં સહસ્વ રુષાં ફલમ્ ॥ ૭૬ ॥

રતિરસભીનો આંચો આપે, પગે ય પિયું પડ્યો,
છછકલી ! છકે કાં તેને તેં વૃથા જ ઉવેખિયો !

અવ રડ ભલે-જીવી જાગી-ગયો જ વહી ગયો

દિવસ સુખનો; રીસાઈ એ જ લાલ ભલો લહ્યો ! ૭૫

રતિરસભીનો-અહુ જ પ્રેમાળ હૃદયવાળો. છક-છર, સ્વછંદપણું.

આ મધ્યા કલહાંતરિતા નાયિકા પ્રત્યે સખીનું કહેવું છે. રડવારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થતો વિષાદ નામે સંચારી ભાવ પ્રણયમાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગારનું અહીં યોષણ કરે છે. ‘છછકલી ! છકે’ એ વર્ણસમૂહમાં તિરસ્કારના વાચિક અભિનયનું ધ્વનિચિત્ર છે. ઇપકાનાં વચનરૂપ વાણીકૃત નર્મ છે. હરિણી છંદ.

સન્ત્યેવાત્ર ગૃહે ગૃહે યુવતયસ્તાઃ પૃચ્છ મત્વાધુના

પ્રેયાંસઃ પ્રણમન્તિ કિં તવ પુનર્દાસો યથા વર્તતે ।

આત્મદ્રોહિણિ દુર્જનપ્રલપિતં કર્ણે મૃગં મા કૃથા-

સ્ત્રિચ્છન્નસ્નેહરસા ભવન્તિ પુરુષાં દુઃસ્વાનુવૃત્યા યતઃ ॥૭૬॥

ઘેરે ઘેરે ઘણી ય છે તરુણીઓ; જા, પૂછ તેને જઈ,

નામે માથું કહીં ય નાથ ? તુજ તો છે દાસ સ્વામી સહી !

હાથે ંહોરતોં હાનિ ઘેલોં ! ઘર માં કાને કુડી કૂથલી;

તૂટી જાય જ પ્રેમતંતુ અમથાં અત્યંત તાણ્યા મહીં ૭૬

તરુણી શબ્દ યૌવનસંપત્તિ અતાવવા મૂક્યો છે. નાથ અને સ્વામી શબ્દમાં ધણીના ધણીપણાનો ભાવ સમાયો છે; તેથી બિલટું દાસ શબ્દ કેવળ આશાધીનપણું અતાવે છે.

અહીં ખીજની શીખવણીથી ઉત્પન્ન થયેલો, પગે પડેલા પિયુને તર-છાડ્યાથી પ્રકાશતો અમર્ષ નામે સંચારી ભાવ છે. વિપ્રિયકૃત ધર્મિયામાનાત્મક

વિપ્રલંભ શૃંગારનું તેથી પોષણ થાય છે. ભેદ ઉપાયની યોજના છે. ભય નર્મ છે. અર્થાતરન્યાસ અલંકાર છે. શાદૂલવિકીડિત છે.

નાયો મુગ્ધશઠા હરન્તિ રમણં તિષ્ઠન્તિ નો વારિતા—

સ્તત્કિં તામ્યાસિ કિં ચ રોદિપિ મુધા તાસાં પ્રિયં મા કૃથાઃ!

કાન્તઃ કેલિરુચિર્યુવા સહૃદયસ્તાદૃક્ પતિઃ કાતરે

કિં નો વર્બરકર્કશૈઃ પ્રિયશતૈરાક્રમ્ય વિક્રીયતે* ॥૭૭॥

મુગ્ધાભાવથી હરંતી ઠગણી નારી ન વારી રહે;

સંતોષે હિજરાઈ ને રડી રડી શે તેમને તું કહે?

ખડેની! થાવનપૂર્ણ રંગરસિયા રૂડા પિયુને તૂં એ

કાં વેચાણ કરી ન લે કદુ પદુ કાલા જ ખોલે ખખે? ૭૭

આ સખીની નાયિકા પ્રત્યે ઉક્તિ છે. તે કહે છે:—‘ખડેની! તું આમ શું કરે છે? જો તું હિજરાઈને રડ્યાં કરીશ, અર્થાત્ પિયુને ખાલી ખેદ આપી વચકાવીશ, તો શોક્યનું કામ થશે, તારી શોક્ય સંતોષાશે. ઠગણી સ્ત્રીઓ ઉપરથી મુગ્ધ ખની પિયુને પોતાનામાં લુપ્થ કરી દે છે; મતલબ કે તારી શોક્ય આ લાગ સાધી એ રંગીલા જોખનવંતા કોડીલા કંથને રંજન કરી વશ કરી લેશે. પછી તું શું કરીશ? એ કાંઈ રોકાવાની હતી? સારે તું જ મુગ્ધ વચને પિયુને વેચાણ શા માટે કરી લેતી નથી?’

અહીં દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ છે. હિજરાવું એ તેનો અનુભાવ છે. વળી અશ્રુપાત રૂપી સાત્વિક ભાવથી પ્રતીત થતો વિષાદ નામે સંચારી ભાવ પણ છે વિપ્રિયકૃત ધર્ષ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાયિકા કલહાંતરિતા છે. ભેદ નામે ઉપાયનો પ્રયોગ છે. ભય નર્મ છે. પરિવૃત્તિ અલંકાર છે, એમ અર્જુનવર્મદેવ ટીકામાં લખે છે. શાદૂલવિકીડિત છે.

દત્તોઽસ્યાઃ પ્રણયસ્ત્વયૈવ ભવતા સેયં ચિરં લાલિતા

દૈવાદશ્ચ કિલ ત્વમેવ કૃતવાનસ્યા નવં વિપ્રિયમ્ ।

* સરખાવો બાણભટ્ટ કૃત હર્ષચરિત પૃ. ૩૫, પં. ૭:—અલસઃ ખલુ લોકો યદેવં સુલભસૌહાર્દાનિ યેનકેનચિન્ન ક્રીણાતિ મહતાં મનાંસિ ।

મન્યુર્દુઃસહ एष यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटं
हे निस्त्रिंश विमुक्तकण्ठकरुणं तावत्सखी रोदितु ॥૭૮॥

એને તે જ રસે ચડાવો રતિને, નેહ લડાવી ચ તેં,
હૂબી તે પણ તેં જ આજ બનવા કાળે હૂંભેલી ન તે;
રીસાઈ અતિ એ ય; સાંત્વવચને ના ઉચ્ચ રોષે શમે;
ધૂસ્કે નિર્દય નેહિડા ! થયું, રડો સાહેલો બહીલે સુરે. ૭૮

રસે-પ્રીતિનો સ્વાદ ચખાડ્યો. સાંત્વવચન-મીઠા બોલ, રોષ શમાવવા કહેલાં વચન. ઉચ્ચ-ભારે, ભયંકર.

અહીં રીસાવારૂપ કાર્યથી પ્રતીત થતો કોપ સંચારી ભાવરૂપે નિરૂપિત છે. અવગ્રા આદિ અનુભાવથી સ્ફુરતી અસૂચા તેની સહકારી છે. તેથી વિપ્રિયકૃત ધર્મ્યામાનાત્મક વિપ્રલંભ શૃંગાર ખીલી નીકળે છે. સામ ઉપાયનો પ્રયોગ નિષ્ફળ જતાં સખી નાયકને માર્મિક મધુર કડકશ વચનથી નમન આદિ ઉપાય યોજવા પ્રયોગે છે. ઠપકાનાં વચનરૂપ નર્મ છે.

રસિકસંજીવની તથા શૃંગારદીપિકામાં ઉપરના શ્લોકનું વ્યાખ્યાન જુદી રીતે આપેલું છે. નાયકે સખી આગમચથી સાધી રાખી છે, એમ અર્જુનવર્મદેવ અને વેમ ભૂપાલનું માનવું છે. આથી કરીને તેઓ કહે છે, કે સખી જોકે નાયકને ઠપકો દેતી જણાય છે તોપણ વસ્તુતઃ તે નાયિકાને જ વ્યંગ વાડ્યથી પ્રયોગે છે. સખી મર્મથી જણાવે છે, જે ‘બહેન ! તું જરા વિચાર કર. તું છેક મુગ્ધ હતી, કાંઈ સમજતી ન હતી, તે વખતે પ્રીતિમાં પહેલ કરી તને પ્રેમનો રસ ચખાડ્યો તે આ જ પિયુએ. નેહ ભેર અનેક લાડ લડાવ્યાં તે પણ એમણે જ. તેમણે કોઈ દિવસ તને હૂબવી નથી; તે તે આજ તને હૂભવે શું ? ન જ હૂભવે; અર્થાત્ મિથ્યા બહેમથી તું ખાલી ભરમાઈ ખોટું રસણું લેઈ બેઠી છે. વાંક ન છતાં પણ પિયુ મીઠા બોલથી તને સમજાવવાનું કરે છે, પણ તું કઠોર ચર્મ ગણકારતી નથી. ભારે હવે, થયું, એ કંટાળીને તને તણ જાય, એટલે ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોજે પછી’. આગ અર્થ લેતાં પ્રસ્તુત શ્લોક અત્યંતતિરસ્કૃતવાચ્ય ધ્વનિનો દૃષ્ટાંત બને છે. સામ ઉપાય નિષ્ફળ જતાં ભેદ ઉપાયનો પ્રયોગ સમજવાનો છે. શાર્દૂલવિકીરિતે છંદ.

પુરામૂદસ્માકં નિયતમવિભિન્ના તનુરિયં

તતોઽનુ ત્વં પ્રેયાનહમપિ હતાશા પ્રિયતમા ।

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥७९॥

જરા એ ના બ્રહ્મ હતૂં તન અમારૂં પ્રથમ આ;

પછીથી દુરદૈવે પ્રિય પ્રિયતમા આપણુ બન્યાં;

તમે હાવાં સ્વામી! હું પણ તમ ભાર્યા જ! અથવા

થયા પાપી પ્રાણો કઠણુ, રૂપ્યું તેનું જ રૂળ આ, ૭૯

જરા એ૦-૭૫ એક ને દેહ જૂજવા, અથવા કાયા અને છાયા, એમ કહેવામાં આવે છે, તેટલો પણ ભેદ ન હતો; ઉભયનું એક જ શરીર બન્યું હોવાથી હું અર્ધાંગ તે અર્ધાંગ જ હતી. આ જ મતલબથી ભેદ-વાચક આપણું નહિ પણ અભેદવાચક ‘અમારું’ પદનો પ્રયોગ છે. પ્રથમ-પૂર્વે. સાદો ‘પ્રિય’ શબ્દ નાયિકાનો નાયક પ્રત્યે અકૃત્રિમ પ્રેમ બતાવે છે. તેથી જીલટું ‘પ્રિયતમા’ પદ નાયકનો પ્રેમ કૃત્રિમ અને ઉપચારમાં સમાયલો છે એમ જણાવે છે; શાથી જે સત્યતા વિશે ‘આ સાચું’ ‘આ વધારે સાચું’ એમ કહેવું સંભવે જ નહિ, તેમ પ્રેમને વિશે ‘વહાલું’ ‘વધારે વહાલું’ ‘સૌથી વહાલું’ (પ્રિય, પ્રિયતર, પ્રિયતમ) એવું તારતમ્ય ધટે જ નહિ આટલા માટે જ નાયિકા હાલું ‘પ્રિયતમા’ પદ પામી પોતાનું દુરદૈવ લેખે છે. બહુ વચનાંત ‘તમે’ સર્વનામ અને અધિકારવાચક ‘સ્વામી’ પદથી નાયકના વિશે ધણીપણાનો-સેવ્યપણાનો, તેમ જ ભાર્યા શબ્દથી નાયિકાના વિશે ભરણુ પોષણુ-ધાનલૂગડાં ખાતર તાબેદારી જિહાવવાનો ભાવ સૂચવ્યો છે. ‘પાપી’ શબ્દ ચિત્તની ગર્હા જણાવે છે. વળી ‘કઠણુ’ પદ હૃદયની નિષ્કૃસ્તાના આ-ક્ષેપમાં પરિણમે છે.

* પુરા તથા નિયતમ પાઠ રવિચંદ્રની કામદા દીકામાંથી લીધા છે. અસહમાં તથા અને પ્રથમમ અનુક્રમે છે. ઉપરના શ્લોક સાથે નીચેનો કુવલયાનન્દની રસિકરજ્જની દીકામાંથી લીધેલો શ્લોક સરખાવવા લાયક છે:-
યત્રૈવ મુગ્ધેતિ કૃશોદરીતિ પ્રિયેતિ કાન્તેતિ મહોત્સવોઽભૂત્ । તત્રૈવ દૈવાદ્વદને ત્વદીયે પત્નીતિ માર્યેતિ ચરન્તિ વાચઃ ॥

અહીં નિરૂદ્ધ નામે સંચારી ભાવ ઉત્તરોત્તર રતિનો હાસ પ્રકાશે છે. વિષાદ આદિ સહકારી છે. વળી ‘અમારું, આપણુ, સ્વામી, ભાર્યા,’ આદિ પદમાં પદપ્રકાશ્ય ધ્વનિ છે; તથા ‘હતું, પ્રિયતમા’ વગેરે પદનો કૃત તથા તદ્વિત પ્રત્યયમાં પદૈકદેશપ્રકાશ્ય ધ્વનિ છે; તેમ જ પહેલા ચરણની એક-વાક્યાત્મક, ખીજની એકીકૃતવાક્યાત્મક અને ત્રીજની ભિન્નવાક્યાત્મક રચનામાં રચનાપ્રકાશ્ય ધ્વનિ છે, અને આરંભમાં મૃદુ અને પછી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક કઠોર વર્ણના પ્રયોગમાં વર્ણપ્રકાશ્ય ધ્વનિ છે. નાયિકા પ્રૌઢા અધીરા છે. કુચલયાનંદમાં શ્લોક પર્યાય અલંકારના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યો છે. માન નર્મ છે. શિખરિણી છંદ.

રસાભાસ.

इदं कृष्णं कृष्णं प्रियतम ननु श्वेतमथ किं
गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु ।
पुरा येनैवं मे चिरमनुसृता चित्तपदवी
स एवान्यो जातः सखि परिचिताः कस्य पुरुषाः ॥८०॥

‘હૌંસે દહાડો’, તો કે ‘દિન’; ‘નહિ, નિશા છે’, ‘હૌંક, નિશા’;
‘અલો’, ‘આલો’; ‘ના ના, નહિ જ જઇયે’, ‘તેમ પણ હા’;
પિયુ જે નાચંતા મુજ જ નચવ્યા એવી વિધ તે
નથી આજે; કેના કહો પણ થયા કે નર થશે ? ૮૦

પૂર્વાર્ધમાં, નાયક જ્યારે નાયિકા વિશે પરમ આસક્ત હતો, તે સમયની નાયક નાયિકાની પરસ્પર ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ નાયિકામુખે વર્ણી છે. ઉત્તરાર્ધમાં, હાલ નાયકે કેવળ બદલાઈ નાયિકાને વીસારી મૂકી છે, તેનું સૂચન છે.

અહીં છેલ્લા ચરણના ઉદ્દેગથી પ્રતીત થતો વિષાદ નામે સંચારી ભાવ છે. રતિ અનુભવનિષ્ઠ હોવાથી શૃંગારરસાભાસનો આ દૃષ્ટાંત બને છે. વિષાદનાં વચનરૂપ નર્મ છે. શિખરિણી છંદ.

रोहन्तौ प्रथमं ममोरसि तव प्राप्तौ विवृद्धिं स्तनौ
संलापास्तव वाक्यभङ्गिमिलनान्मौग्ध्यं परं त्याजिताः।

ધાત્રીકણ્ઠમપાસ્ય વાહુલાતિકે કણ્ઠે તવાસક્ષિતે
નિર્દાક્ષિણ્ય કરોમિ કિંનુ વિશિષ્ઠાપ્યેપા ન પન્થાસ્તવ ॥૮૧॥

ખીલી આ મુજ ઊગતી કુચકળી ઉરે તમારે ઠરી;
શીખી આ મમં જીભ મુઘ્ધ તમથી વાણીતણી ચાતુરી;
માના કંઠથી ખાંવડી જોતરી આ કંઠે તમારે ઝુલી;
આ વાટે, પિયુ, તે તમે ન ફરકો ! શી વાત ત્યાં રનેહની? ૮૧

માની સોડ મૂકી પિયુની કોટે વળગેલી નાચિકાનૂં અનેક લાઠ લડાવી
પાછળથી વીસારી મૂકતા કંચ પ્રત્યે આ લાચારીનૂં ખેલવું છે. અહીં વિષાદ
નામે સંચારી ભાવ પ્રકાશે છે. ‘ આ વાટે’ ઇ. દીન વચનમાં દીસી આવતો
હૃદયનો ઉચ્છ્વ ઉદ્ભવ તેનો અનુભાવ છે. રતિ ઉભયનિષ્ઠ ન હોવાથી આ શૃં-
ંગારરસાભાસનો દૃષ્ટાંત છે. ટપકાનાં વચનરૂપ નર્મ છે. વિષમ અલંકાર છે.
શાહુલવિકીરિત છંદ.

પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગાર.

પ્રસ્થાનં વલયૈઃ કૃતં પ્રિયસૃજૈરસૈરંજસં ગતં
ધૃત્યા ન ક્ષણમાસિતં વ્યવસિતં ચિત્તેન ગન્તું પુરઃ ।
યાતું નિશ્ચિતચેતસિ પ્રિયતમે સર્વે સમં પ્રસ્થિતા
ગન્તવ્યે સતિ જીવિત પ્રિયસુહૃત્સાર્થઃ કિમુત્સૃજ્યતે ॥૮૨॥

બહાલીડાં નીકળી પડ્યાં વલય સૌ; વેગે વહ્યાં આંસૂડાં;
સંગે શાંતિ સિધાવી; આગમચથી ઊડી ગયું ઉર, હા !
જો, જો, નાથ જવાની વાત કરતાં ચાલી સઉ નીકળ્યાં;
ને તારે પણ, જીવ, છે જ જવું. તો ફડો ખુચ્છે સાથ કાં ? ૮૨

નીકળી પડ્યાં—^૧હાથથી સરી પડ્યાં; ^૨ચાલતાં થયાં. વલય—ખલૈયાં,
કંકણ. વહ્યાં—^૧ગયીં; ^૨ગયાં. સિધાવી—^૧નાશ પામી; ^૨રસ્તે પડી. ઊડી ગયું
—^૧ફટકી ગયું; ^૨જોતાવળથી ગયું.

અહીં કંકણ સરી પડવાથી કૃશંતા, અશ્રુપાતથી અધૃતિ, શાંતિ નાશ પામવાથી મનસ્તાપ, અને હ્રુદય કટકી જવાથી અનાલંબ નામે વિરહાવસ્થાનું સૂચન છે. વળી જીવને જવાનું કહેવાથી છેલ્લી વિરહાવસ્થા જે મરણ તેનો આક્ષેપ છે. કાવ્યપ્રકાશમાં પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગારના દૃષ્ટાંત તરિકે આ શ્લોક આપ્યો છે. અહીં પિયુ આલંબન છે, અને તેનું પ્રયાણ ઉદીપન છે. ચિંતા, અશ્રુપાત, દૈન્ય આદિ અનુભાવથી પ્રકાશતો નિર્વેદ પ્રવાસ વિપ્રલંબનું પોષણ કરે છે. નાયિકા પ્રવત્સ્યત્પતિકા છે. પોતાના જીવને ઠપકાનાં વચનરૂપ નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

દૃષ્ટઃ કાતરયા દશા ચિરતરં વદ્ધ્વાઞ્જલિં યાચિતઃ

પશ્ચાદંશુકપલ્લવેન વિધૃતો નિર્વ્યાજમાલિઙ્ગિતઃ ।

ઇત્યાક્ષિપ્ય યદા સમસ્તમઘૃણો ગન્તું પ્રવૃત્તઃ શઠઃ

પૂર્વે પ્રાણપરિગ્રહો દયિતયા મુક્તસ્તતો વલ્લમઃ* ॥૮૩॥

ભાગ્યે દામણી દૃષ્ટિએ, વીનવિયો બે એ કરે ભેડો ને,
વાર્યો વસ્ત્ર ગ્રહી રહી જ, પકડી રાખ્યો ભુજે ભીડો ને;
તો એ કંથ કઠોર તત્પર થતાં જવા ન તે લેખી ને
પૂર્વે પ્રાણ જ છોડિયા નિજ, પછી પ્રાણેશ તન્વંગીએ. ૮૩

અહીં દીનપણે ભેવું, હાથ ભેડવા, છેડો પકડવો અને ભુજમાં ભીડી રાખવું, એ અનુભાવથી પ્રતીત થતું દૈન્ય પ્રાણ તજવારૂપ કાર્યથી મરણનું સહકારી બની તેની પુષ્ટિ કરે છે. કરુણાંત પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગાર છે. વિરહની દશમી અવસ્થાનું આ વર્ણન છે. નાયિકા પ્રવત્સ્યત્પતિકા અને નાયક શઠ છે. ચેષ્ટાકૃત સંભોગેચ્છારૂપ નર્મ છે. અતિશયોક્તિ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

* સરખાવો સુમાષિતાવલિ, શ્લોક ૧૦૫૮, નામરહિતઃ—વચ્ચાન્તે કરપલ્લવેન વિધૃતઃ સાર્લં ચિરં વીક્ષિતો, મા ગાસ્ત્યક્તઘૃણેતિ મોહકરુણં વદ્ધ્વાઞ્જલિં યાચિતઃ । ઉત્સૃજ્યૈવમુપસ્થિતામપિ યદા ગન્તું પ્રવૃત્તઃ શઠઃ પૂર્વે પ્રાણપરિગ્રહો દયિતયા મુક્તસ્તતો વલ્લમઃ ॥

યાતાઃ કિં ન મિલન્તિ સુન્દરિ પુનશ્ચિન્તા ત્વયા મત્કૃતે
 નો કાર્યા નિતરાં કૃશાસિ કથયત્યેવં સવાળ્પે મયિ ।
 લજ્જામન્થરતારકેણ નિપતત્પીતાશ્રુણા ચક્ષુષા
 દૃષ્ટ્વા માં હસિતેન ભાવિમરણોત્સાહસ્તયા સૂચિતઃ ॥૮૪॥

“કાં સોસે પડો, સુંદરી, ઉર ઝુરે ? જે જાય દેશાવરે,
 તે શું આવી મળે ન ? ” એમ વદતાં હું આંસૂ સાથે કયમે
 તન્વીએ જળ નેનનૂં ગળી જઈ લાજે ધીરી દૃષ્ટિથી
 નિહાળી હસતે મુખે જ જણવી તૈયારી મૃત્યુ તણી. ૮૪

‘પ્રયાણની મુશ્કેલીઓ મનથી કલ્પી મારે માટે આ ફિકરમાં ખૂડી
 ગઈ છે’ એમ સમજી નાયક નાયિકાના મનનું સમાધાન કરવા કહે છે, કે
 ‘વહાલી ! તું ફિકર ન કર. પ્રવાસેથી ખીજ પાછા આવે છે, તેમ હું પણ
 આવીશ; ને આપણે ફરી મળીશું.’ પરંતુ નાયિકાના મનની સ્થિતિ જુદી
 છે. વિરહના ત્રાસથી તેના હોશ ભડી ગયા છે. તે મરણ સન્મુખ જુએ છે.
 તેથી આંસૂ ગળી જઈ હસતે મ્હોએ તે પ્રિયતમનું મુખ છેલ્લુંવેલું નયન
 ભરી નિરખે છે. તેના હૃદયનો કારમો ભાવ કળી જઈ નાયક જવાનું
 માંડી વાળે છે * .

અહીં પ્રિયતમનું દર્શન અનુભવતાં મરણ થાય છે, તેથી મુખને હસતું
 વર્ણવ્યું છે. તેની આંખીમાં અંતરાય ન થાય, તેટલા માટે આંસૂ ગળી ગયાનું
 કહ્યું છે. નાયિકા ધૃષ્ટ કિંવા દેખાવ કરનારી નથી પણ સુશીલ ને કુલીન
 છે, તે દૃષ્ટિ લાજે ધીરી વર્ણવી સૂચવ્યું છે. તે વિભેગ કરતાં મરણ પસંદ
 કરે છે, એ ભાવ મરણ પી તૈયારી શબ્દથી જણાવ્યો છે. તે દ્વારા અહીં ભાવી
 મરણનો આક્ષેપ છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ સંગાર છે. કાવ્યપ્રકાશમાં અપ્રસ્તુત
 પ્રશંસાના દૃષ્ટાંત તરીકે પ્રસ્તુત શ્લોક આખ્યો છે. નાયિકા પ્રવત્સ્યત્પતિકા છે.
 પ્રવાસથી વિરમવાનો ધ્વનિ છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

* સંસ્કૃત ટીકાકારોનું વ્યાખ્યાન આથી જુદું છે. જુઓ રસિકસંજી-
 વની અને શૃંગારદીપિકા; અથવા તેા અમરુશતકની ત્રીજી આવૃત્તિ.

લોલૈર્લોચનવારિભિઃ સશપથૈઃ પાદપ્રણામૈઃ પ્રિયૈ-

રન્યૈશ્ચાપિ નિવારયન્તિ ક્રુપણાઃ પ્રાણેશ્વરં પ્રાસ્થિતમ્ ।

ધન્યાહં વ્રજ મજ્જલં સુદિવસં પ્રાતઃ પ્રયાતસ્ય તે

યત્સ્નેહોચિતમીદ્રિતં પ્રિયતમ ત્વં નિર્ગતઃ શ્રોણ્યસિ ॥૮૫॥

આંસૂ પાડી, પગે પડી, સમ દઈ, કેં આંગણાંઓ કરી

રોકે રાંકડી જે વિદેશ પળતા પ્રાણેશને, તે બીજી;

સાધો મંગળ લગ્ન કંથ સુખથી બહાણે જ; હોજો ખમા;

ગાઢા સ્નેહ સરીખું કાર્ય મુજ જે, તે સુશુશો વાટમાં ટપ

મંગળ લગ્ન-શુભ મુહૂર્ત.

પ્રસંગ જરા બદલાય છે. નાયક નીકળવાનું મુહૂર્ત નક્કી કરે છે. તે વખતે નાયિકા પ્રસંગને અનુકૂળ કારમી ધીરજ બતાવે છે, તેની સાથે પ્રસ્થાનોત્તર પ્રાણુપરિત્યાગનો નિશ્ચય પણ માર્મિક વચનથી જણાવે છે.

‘વિદેશ જવા તત્પર થયેલા પિયુને તે તે પ્રકારે રોકનારી બીજી’ એમ કહેવાથી પ્રતિકૂળ આચરણને કીધે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવી અનુકૂળ આચરણથી નાયિકાએ પોતાનું ધન્યત્વ સૂચવ્યું છે; ‘રાંકડી’ શબ્દમાં ‘વિરહદુઃખની કાયર, કંગાડ’ એવો ભાવ સમાવી પોતાના મરણોત્સાહનો ધ્વનિ મૂક્યો છે; અને ‘સાધો મંગળ લગ્ન’ વગેરે શબ્દથી પોતાની દૃઢતા બતાવી છે. ‘પ્રાણેશ’ પદ પતિપરાયણ વૃત્તિ દર્શાવે છે. વળી ‘કંથ’ શબ્દ અત્યંત પ્રેમ પ્રકાશે છે. તેવા ગાઢ પ્રેમને છાજે એવું કાર્ય તે પ્રિયતમની ઇચ્છાને તાબે થવું, તેના પ્રયાણના નિશ્ચયમાં આડા ન આવવું. કહેવાનો ગૂઢ મર્મ એવો છે, કે તમે પથે પડ્યા પછી મારા મૃત્યુના સમાચાર સાંભળશો તે વિમાંસશો, કે તમારા પ્રયાણમાં વિઘ્ન ન આવવા દેવાના આપણા ગાઢ પ્રેમને અનુગુણ નિર્મળ ઉદ્દેશથી જ હું કંઈક હૃદય કરી કારમી ધીરજથી મારા પ્રાણનું પ્રયાણ વારી રહી હતી

અહીં પણ ઉત્સાહ મંચારી ભાવરૂપે પ્રકાશે છે. વિરહના મરણાંત દુઃખથી ન ડરી અડગપણે પિયુને પ્રયાણનું મુહૂર્ત સાધવા કહેવું વગેરે તેના અનુભાવ છે. પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગાર છે. નાયિકા પ્રવત્યત્પતિકા છે. પ્રયાણથી વિરમવાનો ધ્વનિ છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. આક્ષેપ અલંકાર છે. શાદ્દેશવિકીરિત છંદ.

ગન્તવ્યં यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा

द्वित्राण्येव पदानि* तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन्मुखम् ।

संसारे घटिकापणालविगलद्वारा समे जीविते

को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा संगमः ॥८६॥

છે ધાર્યું જવું તો લલે પિયુ ! જન્મે. કાં આ પરંતુ ત્વરા ?

રૂહો બહાલા ! ડગ બે, મુખાખજ મધુરું જોઈ લઈ હું જરા;
સંસારે ઘટમાળના જળ સમૂં આયુ વહ્યું જાય આ;

કો જાણે, અહીં આપણું ચ મળવું થાશે ફરી વા ન વા ? ૮૬

ત્વરા—જિતાવળ. આયુ—આયુષ્ય. મુખાખજ—કમળ જેવું મુખ.

અહીં પ્રસંગ બહુ બદલાયો છે. વિદેશ જવાની વાતે થઈ ગઈ, નીકળવાનું મુહૂર્ત પણ લેવાઈ ગયું અને જીપડવાનો વખત પણ આવ્યો છે. નાયક ચાલી નીકળે છે. લયડિયાં ખાતી નાયિકા તેની પૂંઢે ધસડાય છે. જતાં જતાં ક્ષીરતરુ આગળ છેવટ છૂટા પડવાનો સમય આવે છે, અને સંબંધીને પાછા વાળી આગળ વધી ગયેલા સાથીઓના ભેળા થવા નાયક જિતાવળો થાય છે. તે તકે નાયિકાની આશાનો છેલ્લો તંતુ તૂટી જાય છે; ને તેનું કાળજીનું ફડફડે છે. જીવ જોલે ચડતાં સર્વનાશના વૈરાગ્યથી ગહગદ સ્વરે બે ડગલાં થોભી મધુરા મુખારવિંદની છેલ્લી ઝાંખી કરવા દેવા તે પિયુને વીનવે છે. પ્રસંગ અત્યંત કરુણ છે. આ નિરાશામય અસાધારણ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેનાર રસજ્ઞને રસમર્મજ્ઞ કવિની વાણીનું સ્વારસ્ય સમજાશે. એક તર્ફ વિભ્રમ આદિ અનુભાવથી પ્રતીત થતા પ્રળવ ઔત્સુક્યે મચાવેલા ક્ષોભ સાથે હૃદયની જાડી શુદ્ધઓમાં ધૂધવતો શૃંગાર રસ જિછાળા મારે છે. તે જ વખતે બીજી તર્ફ પિયુના વિરહે સર્વનાશના નિર્વેદથી પસરતાં શાંત રસનાં શીત અંગેઅંગ જડ ફરી દે છે. આવો પરમવિરોધી શૃંગાર અને શાંતનો કારમો પણ સ્વાભાવિક સંકર અમરુની અસાધારણ સંસ્કારી પ્રતિભા

* આ પાઠ ક્ષેત્રેન્દ્રની ઔચિત્યવિચારચર્ચામાંથી લીધો છે. ઉક્ત કવિના કવિકણ્ઠામરણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકના છેલ્લા ચરણને અવલંબીને નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—હંહો સ્निग्ध सखे विवेक बहुभिः प्राप्तोऽसि पुण्यैर्मया, गन्तव्यं कतिचिद्दिनाति भवता नास्मत्सकाशात्कचित् । त्वत्सङ्गेन करोमि जन्ममरणोच्छेदं गृहीतत्वरः, को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा संगमः ॥

દર્શાવે છે, તથા પ્રસંગ અને મનોભાવનું તેનું સૂક્ષ્મ પરિશીલન પ્રકાશે છે. ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં ક્ષેમેદ્ર આ શ્લોકમાં ઊછાળા મારતા શૃંગાર સાથે શિથિલ કરી દેતા શાંત રસની જન્માવટ બાબત ખામી કાઢે છે, તે આલંકારિકાએ બાંધેલી બાધકારક મર્યાદાના અનિષ્ટ બંધનને લીધે છે. અહીં નાયિકા પ્રવત્સ્યત્પતિકા છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

પાદાઙ્ગુષ્ઠેન ભૂમિં કિશલયરુચિના સાપદેશં લિખન્તી

ભૂયો ભૂયઃ સ્પિન્તી મયિ સિતશવલે લોચને લોલતારે ।

વક્ત્રં હ્રીનન્નમીવત્સ્ફુરદધરપુટં વાક્યગર્ભં દધાના

યન્માં નોવાચ કિંચિત્સ્થિતપિ હૃદયે તન્મનો મે દુનોતિ ॥૮૭॥

અંગૂઠાએ ખણુંતી અવનિ કંઠ મિથે પાય ટીશી સમાએ,

ભાળંતી મુજ સામું સિત શવલ બહીલી લોલ દૃષ્ટે અહા એ

લજ્જાએ નમ્ર મહોના તરવર અધરે બોલ આવ્યા છતાં એ

બોલી હેયું ન બોલી વિધુર રસિકડી, ચર્ચરે ચિત્તમાં એ. ૮૭

મિથ—નિમિત્ત, ખડાનું. સિત-ધોળા. શવલ-કીકીના કાળા ભાગની તથા નેત્રના ધોળા ભાગની છાયા મળી જવાથી ચિત્ર વર્ણુની. લોલ-ચંચળ. નમ્ર-નીચું નમેલું. તરવર અધર-કંપતો નીચકો એક. વિધુર-લાચાર.

અહીં અંગૂઠે ભોંય ખણવાથી વિષાદનું ગોપન છે. દૃષ્ટિને ધોળા અને ચિત્રવર્ણુની કલ્પાથી વિકળપણાનું, અને તે દ્વારા છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં એ પ્રકાશતા હૃદયક્ષોભનું સૂચન છે. વળી બહીલી લોલ દૃષ્ટિએ ભાળ્યાથી વિરહના ત્રાસનો અને દીનતાનો આક્ષેપ છે. તેમ જ એકે બોલ આવ્યાનું જણાવ્યાથી તીવ્ર ઉત્કંઠાનો નિરૂદ્ધેશ છે, તથા નીકળવા તત્પર થયેલા પિયુને ના કહેવામાં કે વારવામાં અપશુકનની ભીતિથી દઢતા ધારણ કરી મૈાન રહ્યાથી પતિપરાયણપણાનો ધ્વનિ છે. વિધુર શબ્દ દઢતાનું કૃત્રિમપણું બતાવે છે. એ રીતે અવહિત્ય, આવેગ, દૈન્ય, વિપાદ, ઔત્સુક્ય આદિ નાયિકાગત ભાવનો ઉપક્ષેપ છે. ચર્ચરે ઇ. શબ્દ નાયકની કાર્યપરવશતા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ સાથે સૂચવે છે.

અહીં નાયિકાની પ્રયાણસમયની દશાના નાયકના મન ઉપરના સંસ્કારથી પ્રકટતો, અને હૃદયની વિકલ્પતા રૂપી અનુભાવથી પ્રતીત થતો સ્મરણ નામે સંચારી ભાવ છે, તે નાયિકા રૂપી આલંબન અને તેના દૃષ્ટાંત રૂપી ઉદીપનને અવલંબીને રતિ સ્થાયીથી જામેલા વિપ્રલંભને દીપાવે છે. સંભોગ નર્મ છે. સ્વચ્છરો છંદ.

યાસ્યામીતિ સમુચ્યતસ્ય ગદિતં વિશ્રબ્ધમાકર્ણિતં

ગચ્છન્ દૂરમુપેક્ષિતો મુહુરસૌ વ્યાવૃત્ય તિષ્ઠન્નપિ ।

તચ્છૂન્યે પુનરાસ્થિતાસ્મિ ભવને પ્રાણાસ્ત એતે દૃઢાઃ

સખ્યસ્તિષ્ઠત જીવિતવ્યસનિની દમ્ભાદર્હં રોદિમિ ॥૮૮॥

નીરાંતે પતિનાં ‘પ્રિયે ! જાઉં છું’ એ વેણો રહી સાંભળી;

કયાં સુધી વળી થોભતા વળી વળી બહાલા ઉવેળ્યા વળી;

એઠી આવી છું નાથશૂન્ય સદને; પ્રાણે રહી છું ધરી;

બોપાગાળી જ જીવની છું સગલી; મોંઘાઈ મૂકે સહી ! ૮૮

વળી-પાછા ફરીને. વળી વળી-વારંવાર. સદન-ધર. ધરી રહી છું-ધારણ કરી રહી છું.

પિયુ વિદેશ વિદાય થયા પછી આ પ્રેરિતપતિકાનું સખી પ્રત્યે બોલવું છે. અહીં જીવતરના વિદેષથી અને પોતાના પંડની અવસ્થાથી પ્રકાશતો નિર્વેદ પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગારને પોષે છે. ત્રીજા ચરણમાં વિષાદ છે, તે નિર્વેદનો સહકારી છે. સંભોગેચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

આલમ્બ્યાઙ્ગણવાટિકાપરિસરે ચૂતદ્રુમે મઞ્જરીં

સર્પત્માન્દ્રપરાગલમ્પટરણદ્ભૃજાઙ્ગનાશોભિનીમ્ ।

મન્યે સ્વાં તનુમુચરીયશકલેનાચ્છાદ્ય વાલા સ્ફુર-

ત્કણ્ઠધ્વાનનિરોધકમ્પિતકુચશ્વાસોદ્ગમા રોદિતિ ॥૮૯॥

ગુંજે મંજુલ મ્હેા ભરી મધુકરી આઝા પરાગે જહીં

એવી આઝનીં મંજરી ઘરતણી વાડી વિશે હા ! થહી,
હૂમોં દાખોં મુખે મૂંગે, ધડકતે ઉરે ઊંસાસે ભરી,

બાણૂં, રાંકડોં રોય એ પટતણા છેડે વપુ આવરી. ૮૬

મંજુલ-મધુર. મધુકરી-ભમરીઓ. પરાગ-આંખાના મોરમાં રહેલો.
પીળચટો ખુશખોદાર ભૂકો. આઝની મંજરી-આંખાના મોરની ડાંખળા.
ઊંસાસ-ઉચ્છ્વાસ. વપુ-શરીર. આવરી-ઢાંકી.

વસંત ઋતુ ખેસતાં પણ પતનીને મળી ન શકતા વિયોગી પ્રવાસીની આં ઉક્તિ છે. અહીં ‘હા’ ઉદ્ગાર અને ‘રાંકડી’ આદિ વિશેષણના પ્રયોગથી નાયકગત વિષાદ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. વસંત પહેલાં આવવાનું વચન ચૂકવું એ તેનું કારણ છે. ‘હવે આ વસંતમાં પ્રિયાનું શું થશે ?’ એ વિચાર તેને યોખે છે. અહીં નાયકગત આવેગ નામે ભાવનું પ્રદર્શન છે. હૂમોં ઊપજવો એ તેનો અનુભાવ છે. પિયુતો વિયોગ આલંબન છે, અને આંખાને મોર આવવો તે ઉદ્દીપન છે. વેપથુ, અશ્રુપાત, વૈવર્ણ્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવ તેના સંહકારી છે. આ પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગારનો દૃષ્ટાંત છે. નાયિકા મુઘ્ધા પ્રેાષિતપતિકા અને નાયક અનુકૂળ છે. સંભોગેચ્છા૩૫ શૃંગારી નર્મ છે. શાદૂલવિકીડિત હંદ.

ધીરં વારિધરસ્ય વારિ કિરતઃ શ્રુત્વા નિશીથે ધ્વનિં

દીર્ઘોચ્છ્વાસમુદશ્રુણા વિરહિણીં વાલાં ચિરં ધ્યાયતા ।

અંધવન્યેન વિમુક્તકણ્ઠમસ્થિલાં રાત્રિં તથા ક્રન્દિતં

ગ્રામીણૈઃ પુનરધ્વગસ્ય વસતિર્ગ્રામે નિષિદ્ધા યથા ॥૧૦॥

ગાઠી મેઘનીં વૃષ્ટિ ને ગરજના અર્ધાં નિશાની સુણી

ઊંડા શ્વાસથી આંસૂડાં ગરોં ગરી બાળા ઝુરંતી રમરી

છાતીફાટ પ્રવાસોં રાત અખિલો એવો રડચો, કે ફરી

ગામે ત્યારથી પંથોંને ઊંતરવા - દેવાનીં બંધી કરી.

૯૦

આ શ્લોકમાં વર્ષા એસતા પહેલાં વાયદા પ્રમાણે ધર ભણી વળતાં રસ્તામાં મેઘનો ઉદય જોઈ ફિક્કરમાં પડેલા પ્રવાસીનું વર્ણન છે. પ્રિયાનું કાચું હૃદયું અને વિરહનો અનુભવ બતાવવા ‘બાળા’ શબ્દ મૂક્યો છે. મધરાતે આસનાવાસના કરવા પાસે સખીઓ નહિ હોવાથી મેઘની ગર્જના સાંભળી અધીરી મુઘ્ધા કદાચ દેહ છાંડશે, એવા અનર્થનો આલેખ છે. મધરાતે અને મેઘના અંધકારથી પંથે પડવાનો પ્રતિરોધ સૂચવ્યો છે. ‘ગામે મુસાફરને ઊતરવા દેવાની બંધી કરી’ એ વાક્યમાં વિયોગી રસિક પ્રવાસીના વિલાપથી અરસિક ગામડિયાનાં જડ હૃદય પણ વિરહવેદનાંના વેગથી ભેદાઈ ગયાં, એવો ભાવ સમાવી વિલાપના અત્યંત કરુણત્વનો ધ્વનિ ઊપજાવ્યો છે.

અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. એકાએક મેઘોદય, ધીરી સંતત વૃષ્ટિ, અને ગંભીર ધોર ગર્જનાથી પ્રિયાની માઠી વહેનો વિચાર તે તેનું આલંબન છે. મધ્ય રાત્રિનો સમય તેનું ઉદ્દીપન છે. છાતીફાટ રુદન એ તેનો અનુભાવ છે. બીજા ચરણમાં ચિંતા નામે સંચારી ભાવ છે, તે આવેગનો સહકારી છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. ભય નર્મ છે. ગામડિયાનાં હૃદય ભેદનારૂં વિરહવર્ણનરૂપ કારણ પ્રસ્તુત છતાં ધર્મશાળામાં પ્રવાસીને ઊતરવા દેવાની બંધીરૂપ અપ્રસ્તુત કાર્યના નિરૂદ્ધેશને લીધે અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

મલયમરુતાં ત્રાતા યાતા વિકાસિતમલ્લિકા—

પરિમલભરો મગ્નો ગ્રીષ્મસ્ત્વમુત્તહસે યદિ ।

ઘન ઘટયિતું તં નિઃસ્નેહં ય એવ નિવર્તને

પ્રભવતિ ગવાં કિં નચ્છિન્નં સ એવ ધનંજયઃ* ॥૧૧॥

ફૂલવો ફૂલવી ફૂલો ફૂલ્યો સમીરણ દક્ષિણે;

મહમહ થતો હાર્યો ફેરે ફુરી ફુરી ગ્રીષ્મ;

કદાંક ઘન હે ! આણેતું એ કઠોર પિયુ બળે.

ગયું શું ? ધણ જે લાવે વાળી ધનંજય તે વળે.

૯૧

* યાતા યાઠ કુવલયાનન્દમાંથી લીધા છે. અસલમાં ત્રાતા છે.

ફૂલ્યો-ફૂલી ગયો, પાર થઈ ગયો. સમીરણ દક્ષિણે-મલયાચળનો પ-
વન પણ. ફેર-સુવાસ. ગ્રીષ્મ-ગરમીની મોસમ પણ. ધણુ-ગાયોનું ટોળું.
ધનંજય-કૌરવો વિરાટ દેશના રાજની ગાયો હરી ગયા હતા, તે પાછી
વાળી લાવનાર અર્જુન.

વસંત અને ગ્રીષ્મની ઉદ્દીપનસામગ્રી વ્યર્થ ગઈ ને કંઈ હાથાના
પિયુ ન આવ્યા, તે વર્ષા ઋતુમાં કાલવક્રચરને લીધે રસ્તા અટકી પડ્યાથી
ઘેર પાછા આવશે; એ આશાએ જીવતી પ્રોપિતપતિકા નવા ઉદય પામતા
મેઘને જોઈ ઉપર પ્રભાણે તેને સંબોધે છે. અહીં 'કદીક' આદિ પદથી
પ્રતીત થતો વિતર્ક તામે સંચારી ભાવ છે. દૈન્ય તેનું સહકારી છે. પ્રવાસ
વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. પ્રોપિતપતિકા નાયિકા છે. સંગોગેચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ
છે. લોકોક્તિ અલંકાર છે. અપ્યય દીક્ષિત કુચલયાનંદમાં એને છેકોક્તિ
કરવા મથે છે. હરિણી છંદ.

આદૃષ્ટિપ્રસરં પ્રિયસ્ય પદર્શમુદ્રીક્ષ્ય નિર્વિણ્ણયા

વિચ્છિન્નેષુ પથિષ્વહઃપરિણતૌ ધ્વાન્તે સમુત્સર્પતિ ।

દત્તૈકં સગુચા મૃદં પ્રતિ પદં પાન્યાસ્ત્રિયાસ્મિન્ ક્ષણે

મા મૂદાગત હત્યમન્દવલિતગ્રીવં પુનર્વોક્ષિતમ્ ॥૧૨॥

ઠહેતું પંથાનું ઠહેણ બંધ પડિયું, ફહાડો ગયો આશ્રમી,

ને અંધાડું રહ્યું રમી, તહી લગી જાંચી જાંચી ડોકથી

ખેંચી આંખ વિલોકી વાટ ડગલું બેહોશ પાછું ભરી,

‘આવંતા કદી હોય કંથ’ કરીને જોયે વળી બાપડી. ૯૨

અહીં ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ છે. આંખ ખેંચી જાંચી ડોકે પિ-
યુની વાટ જોવી એ તેનો અનુભાવ છે. પિયુ ન આવ્યાથી ‘બેહોશ’ શબ્દ
વડે વિપાદનો ઉદય વર્ણ્યો છે, તે ફરીને જોવારૂપ અનુભાવથી પુનઃ પ્રકા-
શતા ઔત્સુક્યની દીપ્તિમાં સહકારી બને છે. ‘બાપડી’ પદ વળીને પાછું જોતાં
પિયુને ન દીઠાથી પ્રગટતું દૈન્ય સૂચવે છે. પ્રવાસવિપ્રલંભ શૃંગાર છે. ના-
યિકા મધ્યા પ્રોપિતપતિકા છે. સંગોગેચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ છે. સ્વભાવોક્તિ
અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

પત્રં ન શ્રવણેઽસ્તિ વાણ્મગુણોર્નો નેત્રયોઃ કજ્જલં

નો* રાગોઽધરપલ્લવે ચરણયોસ્તન્વ્યા ન ચાલક્તકઃ।

વાતોઽચ્છિત્તિષુ નિષ્ઠુરેતિ ભવતા મિથ્યૈવ સંભાવ્યતે

સા લેખં લિખતુ ચ્યુતોપકરણા ન્યાયેન કેનાધુના ॥૯૩॥

કાને છે નહિ તાલપત્ર, રડતાં નેને નથી કાજળે,

પાન્હીએ અળતો નથી જ, અધરે એને નથી તાંબૂળે;

ખાલી કટુંણ કાળજીની મનથી માનો તમે તન્વીને;

શાણે સાધન ઠોળી ઠીલી વાંનવે, ઠાલા, લખી? ફૂડા મને.૯૩

સમાચાર ન લખ્યા બાબત ઠપકો દેતા નાયક પ્રત્યે નાયિકા તર્કથી આ-
વેલી દૂતીનું આ બોલવું છે. અહીં શરીરસંસ્કાર આદિ કાર્યના પરિત્યાગને
લીધેના માલિન્યથી પ્રતીત થતો દૈન્ય નામે સંચારી ભાવ પ્રવાસ વિપ્રલંબ
શૃંગારનું પોષણ કરે છે. વિરહની અસૌક્ય અવસ્થા ચિતરી છે. નાયિકા
પ્રોષિતપતિકા, અને દૂતી નિસૃષ્ટાર્થ છે. સંભોગેચ્છારૂપ નર્મ છે. કાવ્યલિંગ
અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

અચ્છિન્નં નયનામ્બુ બન્ધુષુ કૃતં તાપઃ સર્વાંશ્વાદિતો

ન્યસ્તં દૈન્યમશેષતઃ પરિજનૈ ચિન્તા ગુરુશ્ચોઽર્પિતાઃ।

અચ્છા શ્વઃ કિલ નિર્વૃતિં વ્રજતિ સા શ્વાસૈઃ પરં સ્વિચ્ચતે

વિશ્રબ્ધો ભવ વિમયોગજનિતં દુઃખં વિમક્તં તથા ॥૯૪॥

* અસલમાં નો રાગોઽધરપલ્લવે બદલે રાગઃ પૂર્વે રવાધરે છે. નવો
પાઠ કલ્પિત છે.

† અસલમાં અચ્છ શ્વઃ પરનિર્વૃતિં મજતિ છે. નવો પાઠ સુમાપિ-
તાવલિમાંથી લીધો છે. બીજા અરજીમાં ન્યસ્તં પાઠ છે, તે પણ તેમાંથી લીધો
છે. અસલમાં દત્ત છે.

અર્પી આધિ વહીલને, સમરખ્યાં સંબંધીને આંસૂડાં;
હાસીને દર્દી દીધ દૈન્ય, સર્ખીને સંતાપ સોંપ્યો સદા;
છે શ્વાસે જ પીડાય, તે ચ તજશે એ આજકાલે હહા !

ચિંતા નાથ ! નથી હવે; વિરહની વીતી રહી છે વ્યથા. ૯૪

નાયિકાની ખગર પૂછતા દૂરસ્થ નાયકને નિસૃષ્ટાર્થા દૂતીનું આ કહેવું છે. અહીં આધિ, સંતાપ આદિ થઈ થઈ શમવાથી મરણ નામે સંચારી ભાવનો આક્ષેપ છે. તે પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગારને પોષે છે. વાત્સ્યાયનસૂત્ર પ્રમાણે મૂર્છા નામે ક્રમાવસ્થા છે. પર્યાય અલંકાર છે. ટપકાનાં વચન રૂપી નર્મ છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

અન્યોન્યગ્રથિતારુણાદ્ગુલિનમત્પાણિદ્વયસ્યોપરિ

ન્યસ્યોચ્છ્વાસવિકમ્પિતાધરદલંનિર્વેદશૂન્યં મુક્તમ્ ।

આમીલત્રયનાન્તવાન્તસલિલં શ્લાઘ્યસ્ય નિન્યસ્ય વા

કસ્યેદં દદસૌદ્દં પ્રતિદિનં દીનં ત્વયા સ્મર્યતે* ॥૯૫॥

ભેડી આંગળીઓ પ્રવાળ સરખી, વાળેલ પાણિદ્વયે

મૂકીને મુખ શૂન્ય, દીન નયનો હાળી ભર્યા આંસૂએ,

ભેડા શ્વાસથી તર્વરંત અધરે પીડાઈ નિત્યે ઉરે

કે આ ધન્ય અધન્યની જ અથવા તું પ્રીતિ તન્વી ! સ્મરે? ૯૫

પ્રવાળ—પરવાળાં. પાણિદ્વય—એ હાથ. સ્મરે—સંભારે છે.

અહીં ધ્યાનાવસ્થારૂપ અતુભાવથી પ્રતીત થતો ચિંતા નામે સંચારી ભાવ પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ કરે છે. અશ્રુપાત, વેપથુ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ તેના સહકારી છે. નાયિકા પ્રેરિતપતિકા છે. તે નિરંતર નાયકને ઝંખ્યા કરે છે માટે તેને ધન્ય કહી કરી, આવી પ્રેમાળ નાયિકાને વીસારી વિદેશ રખડે છે માટે અધન્ય કહ્યો છે. નાયિકાગત સંભોગેચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

* સરખાવો શાર્ફચરપદ્ધતિ, શ્લોક ૩૪૧૪, નામ રહિત, પદ્માગ્રગ્રથિ-
તાશ્રુવિન્દુનિકરૈર્મુક્તાફલરૂપધ્વિમિઃ કુવત્યાં હરહાસહારિ હૃદયે હારા-
વલીમૂષણમ્ । શાલે શાલમૃણાલનાલવલચાલંકારકાન્તે કરે વિ-
ન્યસ્યાનનમાયતાક્ષિ સુકૃતી કોડ્યં ત્વયા સ્મર્યતે ॥

અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગાર.

ચટુલનયને શૂન્યા દ્રષ્ટિઃ કૃતા સ્વલુ કેન તે
કં રહ સુકૃતી દ્રષ્ટવ્યાનામુવાહ ધુરં પરામ્
યમભિલિખિતપ્રત્યયૈરજ્ઞૈર્ન મુઞ્ચસિ ચેતસા
વદનકમલં પાપૌ કૃત્વા નિમીલિતલોચના ॥૧૬॥

સુતતુ ! તવ આ શાણે ચક્ષુ ચક્રેર સૂનાં બન્યાં ?
નરવર કયા કેરાં પૂરાં જ લાગ્ય લલાં લગ્યાં ?—
મુખડૂં કરમાં મૂકી જેને મીચેલ વિદોચને
ઉર રહી રટે ચિત્રેલી કે છળી શી છળીલી હે ! ૯૬

અહીં અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગારના ચિંતન નામે પ્રકારનું નિરૂપણ છે. સૂતકારપણું, સ્તબ્ધપણું આદિ વિકારથી પ્રતીત થતી જડતા તેનું પોષણ કરે છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં મનઃસંગ અને બીજે ચિત્તાસંગ નામે કામાવસ્થા જે કહી છે, તેનું આ ચિત્ર છે. ચેષ્ટાકૃત સંભોગેચ્છાશ્પ શૃંગારી નર્મ છે. ઉપમા અલંકાર છે. હરિણી છંદ.

किं बाले मुग्धतयं प्रकृतिरियमथो रौद्रता किं नु कोपः
किं वा चापल्यमुच्चैर्व्रतमुत किमु ते यौवनारम्भदर्पः ।
यत् केशालापवक्रास्मितललितकुचभ्रूविलासावलग्नैः
स्वस्थो लोकस्त्वदीयैर्मनसि विनिहितैर्दह्यतेऽमीभिरार्यः*॥१७॥

આ તે શૂં મુગ્ધતા, કે પ્રકૃતિ જ તુજ, કે કોપ, કે ક્રૂરતા છે ?
ચેષ્ટા સ્વચ્છંદ કે છે, વ્રત દહતર છે, તોર તારુણ્યના છે ?
કે વેણે, વક્ત્ર, નેણે, કુચતટ, કટિએ હાસ ને વાગ્વિલાસે
ખાળા ! તું આમ બાળે ઋણુ પુરજનનાં સ્વસ્થ ચિત્તો હુતાશે ! ૯૭

* સરખાવે દામોદરભટ્ટકૃત કુટુંબમિત્ત । ૧૨૮ । किं सौभाग्यमदो-
ऽयं यौवनलीलाभिरूपतादर्पः । सहजप्रेमोपनतां मालतिकां न बहु
मन्यसे येन ॥

મુગ્ધતા—અલ્હડપણું. પ્રકૃતિ-સ્વભાવ. વેણુ-વેણી વક્ર-મુખ. દૃઢતર-અચળ. વાગ્વિલાસ-મોલવાની છટા. હુતાશ-અગ્નિ.

અહીં અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગાર જમાવ્યો છે. વિતર્ક નામે સંચારી ભાવ તેનું પોષણ કરે છે. કામગાધા વિશે અગ્નિની ભ્રમણાને લીધે પ્રકાશતો મોહ વિતર્કનો સહકારી છે. હૃદયના દાહથી પ્રસરતા નાયકની ઉન્માદ દશાના પ્રલાપનું આ નિરૂપણ છે. નાયિકા મુગ્ધા છે. તેનાં અંગની અને તેની ચેષ્ટાની કામાગ્નિ પ્રગટાવવાની શક્તિએ કરીને તેના રૂપલાવણના અતિશયનો ધ્વનિ છે. દીપ્તિ નામે નાટ્યાલંકાર છે. સંભોગેચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ છે. અતિશયોક્તિ અલંકાર છે. સ્વધરા હંદ.

असलबलितैः भेमाद्रिर्द्रिर्मुहुर्मुकुलीकृतैः

क्षणमभिमुखैर् लज्जालोलैर्निषेपपराङ्मुखैः ।

हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः

कथय मुकुती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ॥९८॥

ધોરો, રસભોની, તિર્છી, અર્ધી ઝાંડેલી વળી વળી,

ક્ષણભર ઠરી રૂહેતી, લાજ ચળંતી વળી બહીલી,

લલિત નજરે ભાળે તું આ કૃતાર્થ કયો સહી

રતિ હૃદયની રેલી ઘેલી ! નિષેપ ભૂલી જઈ? ૯૮

રસભોની—સ્નેહથી ચળકતી. તિર્છી—વાંકી. ચળંતી—ચળવિચળ બનતી. બહીલી—અકિત, વિકળ. કૃતાર્થ—ભાગ્યશાળી. રતિ—પ્રીતિ.

અહીં અભિલાષાત્મક પૂર્વાનુરાગ કિંવા અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગારની ચક્ષુઃ-પ્રીતિ અવસ્થાનું નિરૂપણ છે. નાયિકાની રતિ સ્થાયી છે, નાયક આલંબન છે, અને તેનું અલૌકિક રૂપ આદિ ઉદ્દીપન છે. નજર સ્નેહથી ચળકતી, ભીરુત્વથી મંદ, ઝાંખીની લાલસાથી વાંકી, હર્ષથી મીઠાશલી, ક્રોધથી દરતી, શરમથી અકિત બની ચળવિચળ થતી અને દર્શનકાર્યમાં લીન બનવાથી

નિમેષ ભૂલી જતી કલાથી પ્રતીત થતા ભીરુત્વ, અભિલાષ, ઔત્સુક્ય, હર્ષ, ધૃતિ, ગ્રીહા અને જડતા એ ભાવો રસને દીપાવે છે. અહીં મદિરા, સ્નિગ્ધા, જિહ્વા, મુકુલા, લલિતા, વિશ્રાન્તા, અને વિકોશા નામે મરતનાટચશાસ્ત્રમાં કહેલા દૃષ્ટિના ભેદ ટૂંકામાં જણાવ્યા છે, તથા શૃંગાર રસને અનુકૂળ કીકીનું વિચર્તન કર્મ વર્ણ્ય છે. વળી હેલા નામે નાટ્યાલંકાર પણ ઉપરના શ્લોકમાં સમાયો છે. 'તૂં આવી રીતે આના પ્રત્યે જુએ છે, માટે તૂં એનામાં આસક્ત છે', એવું અનુમાન અહીં નીકળે છે. એ અર્થશક્તિથી પ્રતીત થતો અલંકાર શૃંગારધ્વનિનું અંગ છે. ખીજા ચરણથી નાયકની પણ અનુરાગયુક્ત એણે અનુલક્ષિત છે, કેમકે સ્નેહરહિત પુરુષ પ્રત્યે નાયિકાની દૃષ્ટિ લજ્જાયુક્ત નથી બનતી; એમ અર્જુનવર્મદેવ કહે છે. ભીરુત્વ, અભિલાષ, ઔત્સુક્ય, હર્ષ, ધૃતિ અને જડતાનું સૂક્ષ્મ સૂચન હોવાથી આ કૈશિકી વૃત્તિનું નર્મસ્ફોટ અંગ બને છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. હરિણી છંદ.

સા બાલા વયમપ્રગલ્ભવચસઃ સા સ્ત્રી વયં કાતરાઃ

સા પીનોન્નતિમત્પયોધરયુગં ધત્તે સસ્રેદા વયમ્ ।

સાક્રાન્તા જઘનસ્થલેન ગુરુણા ગન્તું ન શક્તા વયં

દોષૈરન્યસમાશ્રયૈરપટ્વો જાતાઃ સ્મ હત્યદ્ભુતમ્* ॥૧૧॥

ખાળા એ; પણ વેણુ છે અમ બહોલાં. સ્ત્રી એહ; ઢીલા અમે.

ધારે એ સ્તનભાર; ખિન્ન પણ જે, તે તો અમે આ છિયે.

એના સ્થૂળ નિતંબ છે; પણ અમે આ પાંગળા. કેમ એ ?

દોષો અન્યતણા ફળે અવરને આ તો અહાહા કયમે ! ૯૯

અહીં વાણીના બહીલાપણાથી જડતા, ઢીલાપણાથી વિરહનો ત્રાસ, ઉર ખિન્ન થવાથી વિષાદ અને પાંગળાપણાથી શરીરના શૈથિલ્ય દ્વારા ગ્લાનિનું સૂચન છે. તે જડતા, ત્રાસ, વપાદ ને ગ્લાનિ એ ભાવ કાર્ય-

* અસલમાં પહેલા ચરણમાં વયમપ્રગલ્ભમનસઃ અને આયામાં દોષૈરન્યજતાશ્રયૈરપટ્વો પાઠ છે. તથા પાઠ અલંકારસર્વસ્વમાંથી લીધાં છે.

કારણના વ્યધિકરણથી ઊપજેલા, સંચારી ભાવરૂપે પ્રદર્શેલા વિરમયના સ-
હકારી છે. અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. અમંગલિતિ અલંકાર છે; જેને વામન
વિરોધ નામ આપે છે, અને ભોજદેવ વ્યધિકરણ ચિત્ર હેતુ કહે છે. અહીં
પ્રલાપ નામે કામદશાનું નિરૂપણ છે. સંભોગેચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ છે. શા-
ર્દૂલવિકીડિત છે.

આસ્તાં વિશ્વસનં સર્વેષુ વિદિતાભિપ્રાયસારે જને

તત્રાપ્યર્પયિતું દશં સુરચિતાં શક્તોમિ ન ત્રીઢયા ।

લોકોડપ્યેષ પરોપહાસચતુરઃ સૂક્ષ્મેક્ષિતજ્ઞોડપ્યલં

માતઃકંશરણં વ્રજામિ હૃદયે જીર્ણોડનુરાગાનઙ્કઃ ॥૧૦૦॥

ખોલી ને દિલ કહેવું કાંઈ સખીને, કોરે જ તે તો રહ્યું;

જાણું હું મન તેનું તોય શરમે મીટે ન માંડી શકું;

લોક લોક જ, તે હસે જ કંઈ એ એટલા લાહી; ક્યાં જઈ ?

કોને હુઃખ કહું ? જળું રતિતણા જીર્ણવરે ઉર હું. ૧૦૦

આ કુલકન્યાનું સ્વગત શોચન છે. સખીઓ તેની પ્રીતિને અનુભો-
દન આપશે કે નહિ આપે, એ સંશયથી તેનાથી તેમને કહેવાતું નથી.
તેથી સાવરણસંધિનો સંભવ છે નહિ. નાયકનું દિલ તો તે જાણે છે, તે
પૂરોપૂરો એનામાં આસક્ત છે એમ એ સમજે છે. તોપણ કુલકન્યકોચિત
લજ્જાને લીધે તે નાયક સાથે મીટે મીટ પણ મિલાવી શકતી નથી, તો
પછી તેને પોતાના મનની વૃત્તિ જણાવવાની તો વાત જ કેવી ? એથી દૃષ્ટ-
સંધિનો પણ સંભવ રહેતો નથી. સમાગમનાં બધાં એ દ્વાર આ રીતે બંધ
છે, તોપણ વેગળેથી નાયકને નેત્ર ભરી નિરખીને હૃદયનો સંતાપ કંઈક શમા-
વાય, તે પણ આ અત્યંત ભીરુ નાયિકાથી બનતું નથી. લોકો લગાર પણ
એટલા જોઈ તર્ક બાંધી વાતો કરે ને હસે તેના વિચારથી જ તે ત્રાસે છે.

અહીં હૃદયના સંતાપ આદિ અનુભાવથી પ્રતીત થતો વિપાદ અયોગ
વિપ્રલંભ શૃંગારના સંજ્ઞા નામે પ્રકારનું સર્વાંશે પોપણ કરે છે. સંભોગે-
ચ્છારૂપ શૃંગારી નર્મ છે. અનર્થના સમુચ્ચયને લીધે સમુચ્ચય અલંકાર છે.
શાર્દૂલવિકીડિત છે.

ચક્ષુઃપ્રીત્યા પ્રસક્તે મનસિ પરિચયે ચિન્ત્યમાનેઽભ્યુપાયે
 રાગે યાતેઽતિભૂમિં પ્રસરતિ ચ ગિરાં વિસ્તરે દૂતિકાયાઃ ।
 આસ્તાં દૂરે સ તાવત્ સરમસદયિતાલિઙ્ગનાનન્દલાભ-
 સ્તદ્રેદોપાન્તરથ્યાશ્રમણમપિ પરાં નિર્વૃત્તિં સંતનોતિ* ॥૧૦૧॥

લાગતાં નેન સંગે નયન, ઉર ધુની જાગતાં રાગ કેરી,
 વાધતાં આધિ ચિંતાતણી, વકરી જતાં કામખાધા ઘણેરી,
 ને સંદેશા સખીના મુખથી પસરતાં, શી કથા સાંધ કેરી,
 બહાલીની શેરોથી એ વિચરવું અરપે શાંતિ ચિત્તે અનેરી.†૧૦૧

ચિંતાતણી આધિ-શું કરવું તેની વિમાંસણ રૂપી મનની પીડા. કામ-
 ખાધા-કામનો વ્યાધિ. સાંધ-આલિંગન. વિચરવું-જવું. અનેરી-ઓર જ.

આ પૂર્વાનુરાગ કિંવા અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગારનો દૃષ્ટાંત છે. પૂર્વાર્ધમાં
 ચક્ષુઃપ્રીતિ, મનઃસંગ આદિ અનુભાવ દ્વારા અભિલાષ આદિ પૂર્વાનુરાગની
 અવસ્થાનું સૂચન છે. ઉત્તરાર્ધના પૂર્વ ભાગમાં સંયોગાર્થે નિસૃષ્ટાર્થદ્વતીનો પ્ર-
 યોગ પ્રદર્શિત છે. હર્ષ નામે સંચારી ભાવ અહીં રસનું પોષણ કરે છે.
 ચિત્તની પ્રસન્નતા એ તેનો અનુભાવ છે. સંલોગેચ્છા રૂપ શૃંગારી નર્મ છે.
 સ્ત્રગ્ધરા હંદ.

પ્રાસાદે સા દિશિ દિશિ ચ સા પૃષ્ઠતઃ સા પુરઃ સા
 પર્યક્ષે સા પથિ પથિ ચ સા તદ્વિયોગાતુરસ્ય ।
 હંહો ચેતઃપ્રકૃતિરપરા નાસ્તિ મે કાપિ સા સા
 સા સા સા જગતિ સકલ્લે કોઽયમદ્વૈતવાદઃ† ॥૧૦૨॥

* સરખાવો. ગા. સ. ૧૨૬૮ અચ્છડ દાવ મણહરં પિયાહ મુહ-
 દંસણં અદમહર્ગ્યં । તગ્ગામછેત્તસીમા વિ ક્ષત્તિ દિટ્ઠા મુહાવેદ્ ॥

† સરખાવો મુળકોપનિષદ્ ૧૨૨૨ બ્રહ્મૈવેદમમૃતં પુરસ્તાદ્ બ્રહ્મ
 પશ્ચાદ્ બ્રહ્મ દક્ષિણતશ્ચોત્તરેણ । અધશ્ચોર્ધ્વં ચ પ્રસૃતં બ્રહ્મૈવેદં વ-
 રિષ્ટમ્ ॥. સરખાવો ૫ળી વિદ્વશાલમજ્જિકા, અંક ૧, અહો દયિતાદ્વૈતં

જ્યાં જાળીં ત્યાં ઘર નગરમાં વાટમાં ઘાટમાં તે;
 જ્યાં જોળીં ત્યાં દિશ વિદિશમાં બ્યોમમાં ભોમમાં તે;
 જાણે નાણે ઉર વિરહમાં અન્ય ના; એક તે તે
 તે તે; વિશ્વે તનમય બન્યું! કેવું અદ્વૈત એ તે? ૧૦૨

• બ્યોમ-આકાશ. ભોમ-પૃથ્વી. તનમય-તદ્રૂપ, પ્રિયામય. અદ્વૈત-એક
 જ પદાર્થ સદૃષ્ટે સ્ફુરવો તે.

અહીં જ્યાં ત્યાં પ્રિયાની જ મૂર્તિ જોવારૂપ અનુભાવથી પ્રતીત
 થતો ઉન્માદ અયોગ વિપ્રલંભ શૃંગારને દીપાવે છે. છેવટમાં સંચારી ભાવરૂપે
 સ્ફુરતો વિસ્મય તેનો સહકારી છે. વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં ઉન્માદ નામે કામા-
 વસ્થા કહી છે તેનું આ નિરૂપણ છે. વિશેષપોષિત અતિશયોક્તિ અલંકાર
 છે. સ્વાનુરાગપ્રકાશનામાત્રમક શૃંગારી નર્મ છે. મંદાકાંતા છંદ.

વર્તતે । ઇ. અને વિહ્વળકાવ્ય । ૧૩૨ । પ્રાસાદે સા પથિ પથિ ચ
 સા પૃષ્ઠતઃ સા પુરઃ સા પર્યંકે સા દિશિ વિદિશિ સા ચોર્ધ્વતઃ સા
 હ્યધઃ સા । હ્યન્તઃ સા બહિરપિ ચ સા નાસ્તિ દૃશ્યં દ્વિતીયં સા સા
 સા સા ત્રિભુવનગતા તન્મયં વિશ્વમેનત્ ॥

अमरुशतक.

पूरवणी १.

श्लोकांतरपूर्ति.

आलोकयति पयोधरमुपमन्दिरमभिनवाम्बुभरनीलम् ।

दयितारचितचितानलधूमोद्गमशङ्कया पथिकः ॥ १०३ ॥

०डादीतणी यिताना धूमनी शंकार्थी पंथी गलरातो

जेय अवासनी वांसे धन वेरो धार घरातो. १०३

शंका-वहेम. पंथी-मुसाक्षर. अवास-घर. धन-मेध, वादन. गाथा छंद.

कान्तामुखं सुरतकेलिविमर्दखेद-

संजातघर्मकणविच्छुरितं रतान्ते ।

आपाण्डुरं विलसदर्धनिमीलिताक्षं

संस्पृत्य हे हृदय किं शतधा न यासि ॥१०४॥

डीडातणा श्रमर्थी ०डादीनू दोयवातूं,

प्रस्वेदना कणुथकी मुण्डूं छवातूं,

डीडूं शूँ, भीयर्थे जतां नयने सुडातूं,

संभारी हे हृदय ! कांय नथी औरातूं ?

१०४

श्रम-थाड. प्रस्वेद-परसेवो. वसंततिलका छंद.

कान्ते कथंचिद् गदितप्रयाणे क्षणं विनम्रा विरहार्दिताङ्गी ।

ततस्तमालोक्य कदागतोऽसीत्यालिङ्ग्य मुग्धा मुदमाससाद ॥१०५॥

कुडेतां कयमे कंथ कथा जवानी ०डीदाधे वेडे लरी मोडभीणी

‘क्याने पधार्था ?’ कही नाथ लाणी तै अंक मुग्धा अर्थे छर्षवेदी. १०५

मोडभीणी-शुद्ध गोध मेढेदी. अंक-आलिंगन. आप्यानकी छंद.

જહિહિ સુતનુ મૌનં પશ્ય પાદાનંતં માં

ન સ્વલુ તવ કદાચિત્ કોપ એવંવિધોઽભૂત ।

ઇતિ નિગદતિ નાથે તિર્યગામીલિતાક્ષ્યા

નયનજલમનલપં મુક્તમુક્તં ન કિંચિત્ ॥૧૦૬॥

સુતનુ તજ અબોલા; જો, પડ્યો આ હૂં પાચે.

રસિકડો રૌસ આવી કીધ તે ના કદા એ.

સુણો વચન પિયુનૂ બોલો ના કાંઈ બાળી

રહો તિરહો નમેલી આંખથી આંસૂ લાળી ૧૦૬

સુતનુ-કોમળ કરમાયલા અંગવાળી. માલિની છંદ.

તન્વજ્ઞયા ગુરુસંનિધૌ નયનયોર્ધદ્વારિ સંસ્તમ્ભિતં

તેનાન્તર્ગલિતેન મન્મથશિખી સિક્તો વિયોગોદ્ભવઃ ।

મન્યે તસ્ય નિરસ્યમાનકિરણસ્યૈષા મુલ્લેનોદ્રતા

શ્વાસાયાસસમાકુલાલિસરણીવ્યાજેન ધૂમાવલી ॥ ૧૦૭ ॥

તન્વંગી વડોલો સમીપ દગનાં આંસૂ ગળી જે ગઈ,

તેણે આંચ વિભોગના અનળની સીંચાઈ હૈયા મહીં;

માનૂ તેહતણી ઘણી લપટ જે ગોટાઈ ધૂણી તહીં,

તે આ શ્વાસ લોધે જોડત મધુપોરૂપે ધૂમાઈ રહી. ૧૦૭

તન્વંગી-વિભોગની પીડાને લીધે ગળી ગયેલા શરીરવાળી. દગ-આંખ.

અનળ-અગ્નિ. મધુપ-ભમરા. શાદૂલવિકીડિત છંદ.

ન જાને સંમુશ્વાયાતે પ્રિયાણિ વદતિ પ્રિયે ।

સર્વાણ્યજ્ઞાનિ મે યાન્તિ નેત્રતાં કિમુ કર્ણતામ્ ॥૧૦૮॥

જે સમે નાપ આવે ને ંહાલનાં વચનો ભણે,

ન જાણું, તે સમે અંગો નેન કાં કાન કાં બને. ૧૦૮

નાપ નાથ, પ્રાણનાથ. ભણે-બોલે છે. અનુષ્ટુભ છંદ.

નભસિ જલદલક્ષ્મીં સાસ્રયા વીક્ષ્ય દૃષ્ટ્યા
 પ્રવસસિ યદિ કાન્તેત્યર્ધમુક્ત્વા કથંચિત્ ।
 મમ પટમવલમ્બ્ય પ્રોલ્લિસ્યન્તી ધરિત્રીં
 યદનુ કૃતવતી સા તત્ર વાચો નિવૃત્તાઃ ॥૧૦૯॥

૫૮ મુજ પકડી ને, પાચના આંગૂઠાએ
 અર્ણી અવનિ, નિહાળી મેહુલો આંસૂડાંએ
 ‘પિયુજી તણે જશે જો....’ એવું અર્ધું પ્રિયાએ
 કહી કંઈ કંઈ, ના‘વે વર્ણતાં વાર્ણીમાં એ. ૧૦૯

૫૮—૫૯. અવનિ—ભોંય. માલિની છંદ.

નાન્તઃ પ્રવેશમરુણદ્ વિમુક્તી ન ચાસી—
 દાચ્છ રોષપરુષાણિ ન ચાક્ષરાણિ ।
 સા કેવલં સરલપદ્મભિરક્ષિપાતૈઃ
 કાન્તં વિકોક્તિવતી જનનિર્વિશેષમ્ ॥૧૧૦॥

ના દાર દીધ, મુખ ફેરવ્યું ના, લવાં એ
 મડચીં નહીં, ન કરડાં વચનો કહ્યાં એ;
 સામાન્ય અન્ય જન જોગ જ માનિની તે
 જોઈ રહી સરળ લોચનિયે પિયુને. ૧૧૦

૬૧૨—૫૧૩. દીધ—પંધ કર્યું. વસંતતિલકા છંદ.

પુષ્પોદ્ગેદમવાપ્ય કેલિશયનાદ દૂરસ્થયા ચુમ્બને
 કાન્તેન સ્ફુરિતાધરેણ નિમૃતં ભ્રૂસંજ્ઞયા યાચિતે ।
 આચ્છાદ્ય સ્મિતપૂર્વગણ્ડફલકં ચેલાશ્ચલેનાનનં
 મન્દાન્દોલિતકુણ્ડલસ્તવકયા તન્વ્યાવધૂતં શિરઃ ॥૧૧૧॥

એકાએક ખસી ગઈ રસિકડી શય્યાર્થી છેટે છતાં,
 તેને જૂ નચવી સ્ફુરત અધરે ચૂમી પિયુ યાચતાં,
 સાડીથી મુખ ગાલ માંડી હસતૂં ઢાંકી ધીરે કાનનાં
 ડોલતાં ફૂલડે ધૂણાબૂં શિર ત્યાં તન્વર્ગોએ સાનમાં. ૧૧૧

છેટે છતાં-ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં. જૂ-ભંમર. સ્ફુરત-તરવરતો, ચુંબન કર-
 વાને તલપતો. શાદૂલવિકીડિત-હંદ.

યદ્રાત્રૌ રહસિ વ્યપેતવિનયં વૃત્તં રસાત્ કામિનો-
 રન્યોન્યં શયનીયમીહિતરસાવાપ્તિપ્રવૃત્તસ્પૃહમ્ ।
 તત્ સાનન્દમિલદૃશોઃ કથમપિ સ્મૃત્વા ગુરુણાં પુરો
 હાસોદ્ગ્રેદાનિરોધમન્થરમિલત્તારં કથંચિત્ સ્થિતમ્*॥૧૧૨॥

એકાંતે રસની વધેતી તરશે લજ્જા જઈ વીસરી
 રંગે જે જુગલે પરસ્પર પૂરી રાતે રતિ આદરી,
 આનંદે દગ જોડતાં વડોલની વચ્ચે ક્યમે તે સ્મરી
 પેરે એ જોલટતૂં દાખી હસવું ઢાળી રહ્યાં મીટડી. ૧૧૨

જુગલ-સ્ત્રી પુરૂષનું જોડું. રતિ-કીડા. દગ જોડતાં-આંખે આંખ
 મેળવતાં. શાદૂલવિકીડિત-હંદ.

લલિતમુરસા તરન્તી તરલ્લતરજ્ઞૌષ્ણચાક્ષિતનિતમ્બા ।
 વિપરીતરતાસક્તેવ દૃશ્યંતે સરાસિ સા સરુયાં ॥૧૧૩॥

અંગે તરલ તરંગે હલવી હલવી સરે ઉરે તરતી
 જોય સહી સલૂણીને રતિ જ્યમ વિપરીત આદરતી. ૧૧૩

* પૂર્વાર્ધમાં રસની અને ઉત્તરાર્ધમાં મિલત્ શબ્દની પુનરુક્તિથી અન-
 વીકૃતતાને લીધે વૈરસ્ય લપટે છે.

† સરખાવો મા. સ. ૧૪૧૧ તડવિણિહિઅગ્રહત્યા વારિતરજ્ઞેહિં
 ઘોલિરણિઅમ્બા । સાલૂરી પડિવિમ્બે પુરિસાઅન્તિ વ્વ પડિહાદ્ ॥

તરલ-ચંચળ. સર-સરોવર. ઉર-હાતી. વિપરીત રતિ-જલદી કીડા.
આદરતી-અનુભવતી, કરતી. ગાથા છંદ.

સતિ પ્રદીપે સત્યગ્નૌ સત્ષુ તારામણીન્દુષુ ।

વિના મે મૃગજ્ઞાવાક્ષ્યા તમોભૂતમિદં જગત્ ॥ ૧૧૪ ॥

દીપ છે, દેવતા એ છે, છે ચંદ્રે, છે જ તારકે;
નથી તે સુંદરી; તેથી વિશ્વે સૌ અંધકાર છે. ૧૧૪

દીપ-દીવો. તારક-તારાઓ. વિશ્વ-બ્રહ્માંડ, જગત. અનુષ્ટુભ છંદ.

સા યૌવનમંદોન્મત્તા વયમસ્વસ્થચેતસઃ ।

તસ્યા લાવણ્યમક્લેષુ દાહોઽસ્માસુ વિજૃમ્ભતે ॥ ૧૧૫ ॥

તરુણી મદપૂર્ણા એ, ના હેયું અમ હાથ રૂંધે;
સલૂણું તન તેનું ને લૂણાયાં અમ ગાત્ર છે ! ૧૧૫

લૂણાયાં-ખવાયાં, ક્ષીણ બન્યાં. ગાત્ર-અંગ. અનુષ્ટુભ છંદ.

સાલક્ષ્ણ્યકેન નવપલ્લવ-કોમલેન

પાદેન નૃપુરવતા મદનાઘ્રસેન ।

યસ્તાહ્યતે દાયિતયા પ્રણયોપરોધાત્

સોઽઙ્ગીકૃતો ભગવતા મકરધ્વજેન ॥ ૧૧૬ ॥

આવેગથી અતનુના અલબેલી વલ્લા

પાયે ડૂંળી ડૂંપળ શા અળતે ભીંજેલા

જે રૂમઝૂમ ઝૂમી રાગભરી હણે છે

તે પંચગાણુ ભગવાન કપૂર્ણો લે છે. ૧૧૬

આવેગ-આવેશ. ઝણઝણાટ. અતનુ-કામ. વલ્લા-સચોટ ને ભેરદાર
નહિ એવા. રાગ-પ્રીતિ; રૂકોપ. પંચગાણુ-પાંચ ગાણુવાળો કામદેવ. વસં-
તતિલકા છંદ.

અમરુશતક

પૂરવણી ૨.

અર્થાતરપૂર્તિ.

ચિન્તામોહવિનિશ્ચલેન મનસા મૌનેન પાદાનતઃ

પ્રત્યાખ્યાનપરાઙ્મુલ્લેખઃ પ્રિયતમો ગન્તું પ્રવૃત્તો યદા ।

સત્રીઢૈરલસૈર્ નિરન્તરલુઠદ્વાષ્પાકુલૈરીક્ષણૈઃ

શ્વાસોત્કમ્પિકુચં નિરીક્ષ્ય સુચિરં જીવાશયા વારિતઃ ॥૩૭॥

શૂં થાશે ? કથશે શૂં? એ મૂંઝવણે પાચે પડ્યા મૌનથી,

તોરે તે તરછોડતાં ઉર ખીણ જાતાં પિયુજ તણ

ગાઠા શ્વાસથી હાંકતી, જળભરી ઢીલીવીલી દૃષ્ટિથી,

જોતી તન્વી વિલોકી તે અટકિયા સોસે અસુના નકી. ૩૭

કથશે—કહેશે. મૌનથી—ખોલ્યાચાલ્યા વગર. ઉર—મન. તન્વી—કૃશ અંગવાળી. વિલોકી—જોઈ. અસુ—પ્રાણ, જીવ. શાફૂલવિકીડિત છંદ.

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यः कोपपराङ्मुखं शयितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।

आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं

मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर् वीक्षितः ॥૪૮॥

સ્વામી નામ સપત્નીનું લવ્વો જતાં સેજે જ ખીણ પૂરી

પાત્સું ફેરવી સૂતી શૂન્ય શયને તન્વંગી રાષે ભરી;

તેને રીઝવવા મથી મથી પિયુ થાકી રહે મૌનથી,

ત્યાં 'સૂતા પિયુ-શૂં?' કરી અટ જૂએ તે વાંકું વાળી નકી. ૪૫

સપત્ની—શોડય. સેજ—પથારી. શાફૂલવિકીડિત છંદ.

કથમપિ કૃતપ્રત્યાખ્યાને પ્રિયે સ્ખલિતોત્તરે

વિરહકૃશયા કૃત્વા વ્યાજં પ્રકલ્પિતમશ્રુતમ્ ।

અસહનસસ્ત્રીશ્રોત્રપાતિં વિશઙ્ક્ય સસંભ્રમં

વિવાલિતદશા શૂન્યે ગેહે સમુચ્છ્વસિતં પુનઃ ॥૪૬॥

રસિકડો બળે તછોડતાં કંઈનૂં કંઈ મુળે,

પિયુ લવો ગયે ઝડેના ત્રાસે સુણ્યું ન સુણ્યું મિથે
કરો અધીરડી સાહેલીના ભયે બહોલી દૃષ્ટિએ

સૂનૂં સહન સૌ બાળી વેગે લહે કળ તન્વી તે. ૪૬

બળે-બેળે, બળાત્કારે; તરછોડવાનું મન ન છતાં. કંઈતું કંઈ ધ.-શો-
ક્યના નામે બોલાવ્યાથી. અધીરડી-આકળી. સહન-ધર. હરિણી છંદ.

કપોલે પત્રાલી કરતલનિરોધેન મૃદિતા

નિપીતો નિઃશ્વાસૈરયમમૃતદ્વયોઽધરરદઃ ।

મુઠ્ઠઃ કળ્થે લગ્નસ્તરલયતિ વાષ્પઃ સ્તનતટં

પ્રિયો મન્યુર્જાતસ્તવ નિરનુરોધે ન તુ વયમ્ ॥૫૦॥

કપોલે લૂછાચૂં કરતલ લીધે ચંદન; વળી

નીસાસે સૂકાઈ અવ અધરની અમ્રતકળી;

હૂંમે હૂંમ્યું રૂંમ્યું છલબલ રહ્યું ઉર ઊછળી;

અબોલા બહાલેરા તુજ, ન જ અમે આજ ડસોલી ! ૪૭

કપોલ-ગાલ. કરતલ-હાથેળી. બહાલેરા-વધારે બહાલા. શિખરિણી છંદ.

સન્ત્યેવાત્ર મૃદે મૃદે યુવતયસ્તાઃ પૃચ્છ ગત્વાધુના

પ્રેયાંસઃ પ્રેણમાન્તિ કિં તવ પુનર્દાસો યથા વર્તતે ।

આત્મદ્રોહિણિ દુર્જનૈઃ પ્રલપિતં કર્ણેઽનિશં મા કૃથા-

શિલ્લન્તેહરસા ભવન્તિ પુરુષા દુઃસ્થાનુવર્ત્યાઃ પુનઃ ॥૭૬॥

ઘેરે ઘેર ઘણી ય છે તરુણીઓ; જા પૂછ તેને જઈ,
 નામે માથું કહીં ય નાથ? તુજ તો છે દાસ સ્વામી, સહી!
 હાથે ઠોરતી હાનિ ઘેલી! ધર માં કાને કુડી કૂથલી;
 વંકાવ્યે વચકાય કંથ, ફરી તે કષ્ટે સધાયે સહી. ૭૬

તરુણીઓ-જુવાન સ્ત્રીઓ. કષ્ટે-મુસીબતે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

નાયો મુગ્ધશઠા હરન્તિ રમણં તિષ્ઠન્તિ નો વારિતા—
 સ્તત્ કિં તામ્યસિ કિં ચ રોદિષિ મુધા તાસાં પ્રિયં મા કથાઃ!
 કાન્તઃ કેલિરુચિર્યુવા સહૃદયસ્તાદૃક્ પતિઃ કાતરે
 કિં નો વર્વરકર્કશૈઃ પ્રિયશતૈરાક્રમ્ય વિક્રીયતે ॥૭૭॥

મુગ્ધાભાવથી હરંતી ઠગણી નારી ન વારી રહે;
 સંતોષે હિજરાઈ ને રડી રડી કાં તેમને તૂં? કહે;
 અલંતા નવજોખને રસભર્યા એ કોડીલા કંથ જે,
 તે વેચાય શૂં આપણાં પ્રિયકટુ વેણે ઠોડીલાં? ઠોડીલાં હો! ૭૭

મુગ્ધાભાવ-ભોળાપણ. પ્રિયકટુ-વહાલ ભરેલાં પણ કઠોર. શાર્દૂલવિ-
 કીરિત છંદ.

અમરુશતક.

પરિશિષ્ટ ૧.

નામવાળા ભળતા ક્ષેપક શ્લોક.

અનુક્રમ.	શ્લોક.	મૂળનો અંક પ્રમાણ.	ક્યાં મળી આવે છે ?		રચનાર.
			ર. ગ.	ખીજ.	
૧	આયાતે દયિતે૦	૭૭	૭૭ ૮૬	સુમા., શા.પ.	અદ્ભુત પુણ્ય.
૨	આશઙ્ક્ય પ્રણતિ૦	૪૭	૪૭ ૪૨	સુમા., શા.પ.	લીમ.
૩	ઝરસિ નિહિત૦	૩૧	૩૧ ૨૯	સુમા., શા.પ.	રાજપુત અર્ગટ.
૪	ઘકત્રાસન૦	૧૮	૧૮ ૧૭	સુમા.	પુલિન.
૫	કોપાત્ કિંચિ૦			શં. તિ.	રોદ્ર.
૬	કોપો યત્ર૦	૩૮	૩૮ ૩૩	શા.પ., સૂ.સુ.	વામન.
૭	ક પ્રસ્થિતાસિ૦	૭૧	૭૧ ૬૮	શા.પ.	ગોવિંદસ્વામી અને વિકટાનંતંપા.
૮	ગતે પ્રેમાબન્ધે૦	૪૩	૪૩ ૩૮	સુમા.	વિજ્ઞાનકા.
૯	ચરણપતન૦	૯૫	૯૫ ૯૬	સુમા.	પુંડ્રક.
૧૦	તતશ્રાભિજ્ઞાય૦	૫૨	૫૨	સૂ.સુ.	જુઓ ૧૭.
૧૧	તપ્તે મહા૦	૮૬	૮૬	સુમા., શા.પ.	રત.
૧૨	દુર્વારાઃ સ્મર૦			સુમા., શા.પ.	ભટ્ટ શંકુક.
૧૩	દેશૈરન્તરિતા૦	૯૯	૯૯ ૯૨	સુમા.	નરસિંહ.
૧૪	ધન્યાસિ યા૦			શા.પ.	વિજ્ઞાનકા.
૧૫	ધન્યાસ્તાઃ૦			શં.તિ.	રોદ્ર.
૧૬	પીતસ્તુષાર૦	૧૨૦		રુ.	રત્નાકર.
૧૭	પુરસ્તન્વ્યા૦	૫૧	૫૧	સૂ.સુ.	દિગ્બોક.
૧૮	પ્રહરવિરતૌ૦	૧૨	૧૨ ૧૩	સુમા., શા.પ., સૂ.સુ.	વાસુદેવ.
૧૯	વાલે નાથ૦	૫૭	૫૭ ૫૦	સુમા., શા.પ., સૂ.સુ.	કુમારદાસ.
૨૦	ભવતુ વિદિતં૦	૩૦	૩૦ ૨૮	સુમા., સૂ.સુ.	ભદંત ધર્મકીર્તિ.
૨૧	ભ્રમજ્ઞે રચિતે૦	૨૮	૨૮ ૨૬	સુમા., સૂ.સુ.	ભદંત આરોગ્ય.
૨૨	યદૌ ત્વં ચન્દ્રો૦			શા.પ.	અચલ.
૨૩	રાત્રૌ વારિ૦	૫૪	૫૪ ૪૬	સુમા.	રાજપુત અર્ગટ.
૨૪	વિરહવિષમઃ૦	૬૭	૬૭ ૫૪	સુમા., શા.પ.	શીલા ભટ્ટારિકા.
૨૫	સલ્લે સત્યં સત્યં૦			સુમા.	ભટ્ટ વૃત્તિકાર.

૨૬	સા પત્યુઃ૦	૨૯	૨૯	૨૯	સુમા.	લીલાચંદ્ર.
૨૭	સા યાવન્તિ૦	૪૮	૪૮	૪૨	શા.પ.,સૂ.સુ.	ભદ્રેશ્વરજી.
૨૮	સ્ફુટતુ હૃદયં૦	૭૩	૭૩	૭૯	સુમા.	અર્ભક.
૨૯	સ્મરનવનદી૦	૧૦૪		૬૦	સુમા.	નરસિંહ.
૩૦	હારો જલાદ્ર૦	૧૩૪			મૂલ.	બાણ ભદ્ર.

આ પત્રકમાંના શ્લોક ૫, ૧૨, ૧૪, ૧૫, ૨૨ ને ૨૫ Richard Simonના અમરુશતકમાં આપેલા છે.

ટિપ્પણ.

અહ્ભુતપુણ્યકે અહ્ભુતકૃષ્ણ આ કવિ ઇસવી દસમા શતક પહેલાંનો છે; શાથી જે આપાતે કવિતે શ્લોક ની અવલોક ટીકામાં આપ્યો છે. કદાચ એ મરુસ્થલનો વતની હશે; જુઓ શ્લોક મળકુર. સુમા.માં પુણ્ય કવિના કેટલાક શ્લોક ઊતાર્યા છે તે અને અહ્ભુતપુણ્ય કદાચ એક જ હશે. કોઇ કાવ્યચમત્કૃતિને લીધે પુણ્ય અહ્ભુતપુણ્ય કહેવાયો હશે. સરખાવો દીપશિખાકાલિદાસ, ઘંટામાધ ઇ. લિપિના ભ્રમથી અહ્ભુતકૃષ્ણ નામ ઉત્પન્ન થયું હશે.

ભીમ. સમય અર્જુનવર્માના પૂરવે.

રાજપુત અર્ગટ. ડરસિ નિહિતઃ૦ શ્લોક દશરૂપની અવલોક ટીકામાં આપ્યો છે, તેથી અર્ગટ દસમા શતક પહેલાંનો; પરંતુ રાત્રી વારિ (૧૮)માં ધીરં વારિ (મ.શ. ૧૯૦) ની ડાંખી છાયા જોવામાં આવે છે, તેથી એ રાજપુત અમરુ પછીનો.

પુલિન. સુપ્રસિદ્ધ બાણ ભદ્રનો પુત્ર. બાણે અધૂરી મૂકેલી ગદ્ય કાદમ્બરી એણે પૂરી કરી. ધનપાલ તિલકમંજરીમાં પિતાપુત્રના એ ગદ્ય લેખનાં નીચેના શબ્દમાં વખાણ કરે છે:—કેવલોઽપિ સ્ફુરન્ વાણઃ કરોતિ વિમદાન્ કવીન્ । કિં પુનઃ ક્લૃતસંધાનપુલિન્ધ્રકૃતસંનિધિઃ ॥ અહીં એનું નામ પુલિન નહિ, પણ શ્લેષગેર્ભિત પુલિન્દ્ર આપ્યું છે. કાદમ્બરીની કેટલીક લિખિત પ્રતોમાં એનું નામ પુલિન્દ પણ મળી આવે છે. શેષપૂર્તિકર્તા બાણપુત્ર તે પુલિન, પુલિન્દ કે પુલિન્દ્ર. જોઓ ભૂષણબાણ

નામ આપે છે, તેઓ બૂલ જ કરે છે; બાણપુત્રના નામના ઉદ્ધારની સાથે એની પદાત્મક કૃતિનો પણ આ પ્રથમ જ ઉદ્ધાર છે. અલંકારકૌસ્તુભના કર્તા વિશ્વેશ્વરે બસે વરસ ઉપર આર્યાસપ્તશતી રચી છે. તેમાં બે શ્લોક શ્લોકમાં બાણના પુત્રનું નામ અભિનંદ આપ્યું છે, તે બૂલ છે. ઉત્તરકાદમ્બરીકાર પુલિન અને કાદમ્બરીકથાસારકાર અભિનંદ, એ બે ભિન્ન જ છે.

રુદ્ર કિંવા ભદ્ર રુદ્ર. શૃંગારતિલક અને ત્રિપુરવધનો કર્તા. પહેલા પુસ્તકના બીજા પરિચ્છેદની કારિકા ૫૮ ના ઉદાહરણ તરીકે બે નિઃશ્વાસે: સહ૦ શ્લોક આપ્યો છે, તે રાજશેખરની કળ્પૂરમંજરીની બીજી જવનિકાના સહ દિગ્ગજસાહિં૦ શ્લોકની છાયા લેઈ રચ્યો જણાય છે. આવી જ રીતે માધ ભવભૂતિ અમરુ આદિનો આધાર લેઈ રચેલા શ્લોક પણ એમાં નજરે તરે છે. આથી છાંયોપજીવી શૃંગારતિલક રાજશેખરની કળ્પૂરમંજરી પછી એટલે કે ઇસવી દસમા શતકના પહેલા ચરણ પછી રચાયું સંભવે છે.

વામન. ગુણો આરંભના ૫.૭ ની ટિપ્પણી.

ગોવિંદસ્વામી અને વિકટનિતંબા. નવમા શતકનો રાજશેખર ની-એના શબ્દોમાં કવયિત્રીની પ્રશંસા કરે છે:—કે વૈકટનિતમ્બેન ગિરાં ગુ-મ્ફેન રજ્જિતાઃ । નિન્દન્તિ નિજકાન્તાનાં ન મૌઘ્યમધુરં વચઃ ॥ આથી તે નવમા શતક પૂર્વે થઈ હશે. સુમા. શ્લોક ૨૪૮૮-૮૯ એનો રાજ-દ્વારિક સંબંધ સૂચવે છે. ક પ્રસ્થિતાસિં૦ શ્લોકની ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ ગોવિંદસ્વામી અને વિકટનિતંબાના શીઘ્રકવિત્વની પ્રસાદી હશે. સુમા. શ્લોક ૧૦૮૪ ઉપરથી ગોવિંદસ્વામીએ કોઈ મહાકાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન થાય છે. ગાદ્યાસત્તર્ક-માં એક ગાથા (૩ । ૫૫ ।) ગોવિંદસ્વામીને નામે છે.

વિજ્ઞાનકા. નીલોત્પલદલદયામાં વિજ્ઞાનકાં મામજાનતા । વૃથૈવ દષિઢના પ્રોક્તા સર્વશુક્લા સરસ્વતી ॥ એવું એક સુભાષિત છે. તે ઉપરથી વિજ્ઞાનકા દંડીના પછી થવી જોઈયે. એના ધન્યાસિ યાં શ્લોકમાં અ.શ. ૧ । ૧૫ । ની છાયા છે; તેથી એ અમરુના પણ પછી થઈ હશે. આ ધન્યાસિ યાં શ્લોક રસિકસંજીવનીમાં ઉત્ત છે; તેથી વિ-જ્ઞાનકાની અવસ્થિતિ અર્જુનવર્માના પહેલાં કરે છે.

પુંડ્રક. સમય અર્જુનવર્માના પહેલાં.

રત્ન. તત્તે મહાં શ્લોકના ચોથા ચરણ ઉપરથી કવિનું છમચ્છ-
મિકારત્ન નામ પડ્યું છે. સુમા. શ્લોક ૨૦૮૬ માં રત્ન કવિએ સીત્કારનું
મંગળાચરણ કર્યું છે, તેથી સીત્કારરત્નના નામથી પણ તે પ્રાચીન મંત્રદોષમાં
પ્રસિદ્ધ છે; જુઓ વળી સુમા. શ્લોક ૨૮૪. સમય અર્જુનવર્માના પૂર્વે.

શંકુક કિંવા ભટ્ટ શંકુક. પ્રસિદ્ધ કવિ મયૂરનો પુત્ર. મરતનાટચ-
શાસ્ત્ર ઉપર ભટ્ટ શંકુકે ટીકા લખેલી કહેવાય છે. એનો મત કાવ્યપ્રકા-
શમાં રસનિષ્પત્તિના સંબંધમાં ઉદાહૃત છે. નવમા શતકના પહેલા પાયામાં
ભુવનાભ્યુદય નામે ઐતિહાસિક કાવ્ય ભટ્ટ શંકુકે રચ્યાનું રાજતરંગિણી ।
૪।૭૦૩-૪। માં છે.

નરસિંહ. દેશૈરન્તરિતાં શ્લોક દશરૂપની અવલોક ટીકામાં છે;
તેથી કવિ દસમા શતક પહેલાંનો ઠરે છે. એનો સ્મરનવનદીં (૨૯) શ્લોક
ધ્વન્યાલોકની લોચન ટીકામાં અભિનવગુપ્તે ઊતાર્યો છે. ગાહાસત્તસ-
ર્ફમાં એક ગાથા (૪ાઃ ૪ા) ના કર્તા તરીકે નસ્તીહ નામ આપેલું છે, તે
કદાચ નરસીહ (સં. નરસિંહ) ને માટે લૂલથી અપાયું હોય; અને એ
નરસિંહ તથા આ નરસિંહ વખતે એક હોય. સમય દસમા શતક પૂર્વે.

રત્નાકર. હરવિજય મહાકાવ્ય ને વક્રોક્તિપજ્જાશિકાનો કર્તા. એ
કાશ્મીરના મહારાજ બાલપૃષ્ઠસ્પતિ ચિખટ જ્યાપીડનો વિદ્યાપતિ હતો
અને તેના પછી અર્વંતિવર્માના દરબારમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો હતો.
એની સત્તા આથી નવમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં ઠરે છે. એ તલરત્નાકર
(જુઓ હં.વિ. ૧૯૫૧) અને વાગીશ્વરનાં નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

દિગ્બોધ. પુરસ્તન્વ્યાં (૧૭) અને તતશ્રામિજ્ઞાયં (૧૦) મળી
યુગ્મક બને છે. આથી વેમ ભૂપાલે મુક્તકના શતકમાં તેને સ્થાન નથી આ-
પ્યું તે ઠીક કર્યું છે. આ યુગ્મક દશરૂપની અવલોક ટીકામાં અસૂયાના
ઉદાહરણ તરીકે આપેલું છે. તેથી કવિ દસમા શતક પૂર્વે થયો હોવો જો-
ઈયે. સંસ્કૃત નામ દુર્વહક પણ મળી આવે છે.

વાસુદેવ. પ્રહરવિરતૌં શ્લોકના છેલ્લા ચરણ ઉપરથી ઝલજલિ-
કાવાસુદેવ નામ પડ્યું છે, ભટ્ટ વાસુદેવ નામ પણ લખાય છે. દશરૂપની

અવલોક ટીકાની કેટલીક પ્રતમાં પ્રહરવિરતૌ૦ મળી આવે છે. તેથી સમય દશમા શતક પૂરવે કદાચ હોય.

કુમારદાસ. આ કવિએ રામનવમી કિંવા રામજયન્તીના મહોત્સવ નિમિત્ત પચ્ચીસ સર્ગનું જ્ઞાનકીહરણ મહાકાવ્ય રચ્યું છે. એના પહેલા ચૌદ સર્ગ જ સિંહલી ભાષાની ટીકાને આધારે ઉદ્ધારેલા આખા મળી આવે છે. પંદરમા સર્ગના તો પહેલા બાવીસ અને પચ્ચીસમાનો તો સમાપ્તિશ્લોક જ બચેલ છે. સર્ગને છેડે એને સિંહલકવિ કહ્યો છે; અને અલૌકિક કવિત્વશક્તિનું ભાન કરાવનારૂં માન ભરેલું અતિશયભૂત વિશેષણ એને લગાડ્યું છે. એના બે મામાએ એને કાળજીથી શુદ્ધ ખીલવનારૂં શિક્ષણ આપી વાતસલ્ય સાર્થક કરી એને સત્તાથ કર્યો હતો. એમ એ પોતે લખે છે. તેથી કદાચ એનાં મામાપ એને ન્હાતો મૂકી મરી ગયાં હશે અને એ મોસાળમાં બહારીને મોટા થયો હશે. એની યોગ્યતાને લીધે સિંહલદ્વીપના રાજકુમારની હજુરમાં એને કુમારસેવકની માનવંત પદવી મળી હતી. રાજ્યના પ્રધાનપુરુષમાં સ્થાન અપાવનારી એ પદવીને લીધે એ કુમારદાસના ઉપનામથી વિખ્યાત થયો. એનું જન્મનામ તો કૃતરા હતું એમ જ્ઞાનકીહરણના સમાપ્તિશ્લોક ઉપરથી સમજાય છે. એ સદ્ભાગ્યે બચવા પામેલો શ્લોક નીચે મુજબ છે:-કૃતરાં ઇતિ માતુલદ્વિતયયત્ન-સાનાથ્યતો મહાર્થમસુરદ્વિષો વ્યરચયન્મહાર્થ કવિઃ । કુમારપરિચારકઃ સફલહાર્દસિદ્ધિઃ સુધીઃ શ્રુતો જગતિ જ્ઞાનકીહરણકાવ્ય-મેતન્મહત્ । આ શ્લોક ઉપરથી જ મેં કૃતરા નામ અહીં ઉદ્ધાર્યું છે. સાહિત્યમાં તો કુમારસેવાથી પ્રાપ્ત થયેલા હોદ્દાની રના કુમારદાસના નામથી કવિ બહુધા પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરામચરિતના યશસ્વી કર્તાનું વિશેષનામ શ્રીકંઠ હતાં એની હયાતીમાંથી જ ભવભૂતિ ઉપનામથી એ ઓળખાયાનું આપણા જાણવામાં છે. આરોપિત ધટકર્પર નામે તો કવિનું મૂળનામ પણ ભૂલાવી દીધું છે. ભરતખંડની પુણ્યભૂમિમાં શ્રીકંઠ ભવભૂતિ યશોવર્માના દરબારમાં પ્રતિભાગમ્ય રસ સાધાર કરતો હતો, તે અરસામાં કૃતરા કુમારદાસ સિંહલદ્વીપની સુવર્ણભૂમિમાં શ્રવણપેય અમ્રત વરસાવતો હતો. એનો રત્નતલ્લરનિકટસ્થિતે શુકે સંગતૌ હૃદિ નિધાય ભાષિતમ્ । નિઃસ-હાસિમ્ વિમૃજેતિ જલપતિ વ્રીહિતા પરિજવાન પઞ્જરમ્ ॥ જા. હ. ૧૮૧ રૂ. ૨ શ્લોક તત્કાળ અમરુશતકના દમ્પત્યોર્નિશિઠ (૨૧) ની સ્મૃતિ બાબતે છે. વાચાળ શુકના વૃત્તાંતમાં જે ભેદ છે, તે સ્થાનકૃત છે. મોટેરાના

સાંનિધ્યને લીધે છે. એકાંત સ્થાનનો લાભ લઈ અન્યે તે ઉક્ત કરી છે. પ્રકાશમાં શુકને ખોલતો બંધ કરવાની જરૂર છે; એકાંતમાં તેને નર્મપ્રકાર જ બસ છે. અમરુનો શુક સંભારી રાખેલું ખીજે સમયે ખોલે છે; કુમારદાસનો શુક તત્કાળ નકલ કરે છે. આ સ્થાનકૃત ભેદની ઉપેક્ષા કરતાં ક્રીડાશુકના વૃત્તાંતમાં મળતાંપણું બહુ નિકટનું અને તરત જ સંબંધ બેડી દેનારું બેવામાં આવે છે. વળી કુમારદાસનો *एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्गय * निद्रालसामुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहने व्यापृता। पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता हर्षावे-* શસમર્પિતાનિ પુલકાન્યદ્યાપિ નો મુञ्चતિ ॥ જા. હ. ૧૧૦૮૬। શ્લોક અમરુના દ્વૈતકાસન (૮) મુક્તકને અજળ બેવો મળતો આવે છે. સમર્થ કૃત્તે અપૂર્વ સર્ગશક્તિથી સંસ્થાન નવું જ ઊપજાવી કાઢ્યું છે અને વર્ણુચ્ચાયા પણ નવતર જ થોજી છે. તેમ છતાં એ ઝીણી નજરે બેનારને બેઠા-કનિષ્ઠાનો સંવાદ અહમ્મત અને આખાદ લાગ્યા વગર રહેતો નથી. ખીખૂ એક પણ ધાપ જુદી જે જણાય છે તે પતંગજીપોર રાક્ષસરાજ, વિશ્વસ્ત સતી અને નખરાબાજ સ્વરૂપેશ્યાની પાત્રતાના પોતને લીધે છે. સિંહલકવિની કૃતિ નરે સોનું જ છે; પણ તે સુવર્ણદીપનું તળપદું નથી, ભરતખંડની રત્નખાણના પારસમણિથી સિદ્ધ થયેલું છે. આ બેતાં સાતમા શતકનો અમરુ કુમારદાસનો પુરોચાથી ઠરે છે. બીજી તરફ નવમા શતકનો રાજ-શેખર જાનકીહરણની નીચેના શબ્દોમાં ભારે પ્રશંસા કરે છે:-જાનકી-હરણં કર્તુ રઘુવંશે સ્થિતે સતિ। કવિઃ કુમારદાસો વા રાવણો વા યદ્દિ ક્ષમઃ ॥. આથી સાતમા શતક પછી પણ નવમા પહેલાં, એટલે આઠ-માના અરસામાં કુમારદાસ થયો હશે. કટાહદીપ (જા.હ. ૧૧૭૭), કાંચીપુર (જા.હ. ૧૧૮૧), પ્રતિભૂમિ કે *Antipodes* (જા.હ. ૧૨૪૧૩), તિર્મિગલગ્રહણ (જા.હ. ૧૨૪૬૭), ઇત્યાદિ સંબંધી શ્લોકથી કવિના સમય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે. હુમા. માં કુમારદાસને નામે જે શ્લોક આપ્યા છે, તે બધા એ જાનકીહરણમાં છે. એ બેતાં કુમારદાસ નામ કુમારદાસ કે કુમારભૂત્ય ઉપરથી ઊપજેલું જણાય છે. ભટ્ટ

* અસલમાં નિદ્રાલયમ છે. એથી અક્ષર ખવાઈ જવાથી અગર ખોટો વંચાવાથી આ બ્રહ્મ પાઠ હતપત્ર થયો છે. નિદ્રાલસામ્ હસ્પિત છે. સરખાનો વિક્રમો ૧૩૨૧ નિશાનિદ્રાલસા વર્હિણઃ ।

† Ind. Ant. XLI. p. 289 માં રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કુમારદાસ માટે ઇ. સ. ૭૨૫ ની સાલ આપે છે.

કુમારના નામે જે ત્રણ આરશ્યોકો ગીતાર્યા છે, તેમાંનો એકે જ્ઞાનકીહરણના બચેલા ભાગમાં છે નહિ. આવી જ રીતે ઝળાદિસૂત્ર ઉપરની ઉચ્ચવલ-દત્તની વૃત્તિમાં અને ક્ષેત્રેન્દ્રની ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં કુમારદાસના નામે આપેલો અગ્નિ વિજહીહિં શ્લોક પણ તેમાં મળી આવતો નથી. શું એ બધા એ શ્લોકો ખોવાયલા ભાગમાંના હશે? અથવા તો ભદ્ર કુમાર કુમાર-દાસથી ભિન્ન હશે? વિદ્વાન કાલીપાદ વંદ્યોપાધ્યાય લખે છે કે કવિ કુમાર-દાસ તે છઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલો લંકાનો રાજા કુમાર ધાતુસેન જ છે. પરંતુ અમરુનો પુરોચાથી કુમાર ધાતુસેન તે અમરુનો અનુચાથી કુમાર-દાસ કેમ હોઈ શકે? ગાહાસત્તસર્ગમાં એક ગાથા (૧૨૭) કુમારના નામે આપી છે; અને એક (૧૮૩) કૃતશ્શીલને નામે છે. આ કુમાર અને કૃતશ્શીલ તે એક જ પુરુષ એટલે કે કુમારદાસ કૃતશ્શ હશે એમ માઈ ધારવું છે *.

ભદંત ધર્મકીર્તિ. એની એક કડી ટાંકી કુમારિય ભદ્રે ખંડન કર્યાનું વિદ્યાનંદ અષ્ટસહસ્ત્રીમાં લખે છે. એ કુમારિયના શિષ્ય મંડનમિશ્રને શંકરાચાર્યે વાદમાં હરાવી સુરેશ્વરાચાર્યના નામથી સંન્યાસદીક્ષા લેવરાવી હતી. ભગવાન શંકર પૂર્ણવર્માના સહજીવી હોઈ છઠ્ઠા શતકમાં થયા, એમ યશોભૂતિ કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. આથી કુમારિય ભદ્રેને પાંચમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તથા છઠ્ઠાના પ્રથમ ત્રણમાં અને ધર્મ-કીર્તિને પાંચમાના મધ્યમાં મૂકવા પડે છે. વધારે હકીકત માટે જુઓ મેળની મુદ્રિકાની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨-૧૩.

આરોગ્ય કિંવા ભદંત આરોગ્ય. સમય અર્બુનવર્માના પૂર્વે.

શીલા ભટ્ટારિકા. નવમા શતકનો રાજશેખર આ કવયિત્રીને નીચેના શબ્દોમાં વખાણે છે:-શબ્દાર્થયોઃ સમો ગુમ્ફો વૈદર્મી રીતિ-રિચ્યતે। શીલામટ્ટારિકાવાચિ વાળોક્તિષુ ચ સા યદિહા.

ભદ્ર વૃત્તિકાર કાદમ્બરીકથાસારના કર્તા અભિનંદના પિતા જ્યંતનું 'વૃત્તિકાર' ઉપનામ હતું. એ કવિ હતો. જુઓ કા. ક. સા. ૧૧૦-૧૧૧. એ આઠમું શતક ગિતરતાં થયો હતો.

લીલાચંદ્ર. દશમા શતકના પહેલા ત્રણના રાજશેખરે કાવ્ય-મીમાંસામાં સા પત્યુઃ શ્લોક ગીતાર્યો છે. તેથી લીલાચંદ્ર તે પહેલાં નવમા શતકના અરસામાં થયો હશે.

* રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા ૧૪ મેઘાચિરદ્રકુમારદાસાદયો જાત્યન્વાઃ કવયઃ શ્રૂયન્તોમાં કવિ કુમારદાસને જન્મથી આંધળો કહ્યો છે.

૧૫	દાસે કૃતાસિ			વસંતતિલકા.
૧૭	દેવેન પ્રથમં			કેવળ અર્થચિત્ર.
૧૮	નોત્વોઞ્ચૈર્વિ	૧૧૯	રુ.	હેમંતવર્ણન.
૧૯	પીતો યતઃ	૧૩૦	રુ.	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. વેમ ભૂપાલ નથી આપતો. સુમા. માં નામરહિત. વસંતતિલકા.
૨૦	પ્રયચ્છાહારં	૧૧૭	રુ.	દ્રમ્પત્યોર્નિશિઃ (અ.શ. ૧૨૩) વહેગતાર્થ
૨૧	મન્દં મુદ્રિત	૧૨૬	રુ.	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. વેમ ભૂપાલ નથી આપતો.
૨૨	મા ગર્વમુદ્વહ			વસંતતિલકા.
૨૩	મુગ્ધે			દૃત બેમતું નથી. ખંડિત.
૨૪	રામાણાં રમ	૧૨૩	રુ.	વસંતવાયુવર્ણન.
૨૫	લલનાલોલ	૧૨૧	રુ.	શરદ્રાત્રિવાયુવર્ણન. સુમા. માં નામ રહિત. અનુપ્રભ.
૨૬	ચરમસૌ	૧૨૫	રુ.	સુમા નેશા પ.માં નામરહિત. દ્રુતવિલંબિત
૨૭	વાન્તિ કહ્લાર	૧૨૨	રુ.	શરદ્રાયુવર્ણન. અનુપ્રભ.
૨૮	શઠાન્યસ્યાઃ	૧૦૯	શુ.	અર્જુનવર્મા ઇકસ્મિન્ શયને વિઃ (અ.શ. ૧૪૫) ઉપરની ટીકામાં શકના (દૃષ્ટંત તરીકે આપે છે.
૨૯	શ્રુસ્વાકસ્માન્	૧૨૯	રુ.	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. વેમ ભૂપાલ નથી આપતો.
૩૦	સાલક્તકં	૧૨૮	રુ.	અર્જુનવર્મા પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. વેમ ભૂપાલ નથી આપતો. વસંતતિલકા.
૩૧	સુમ્મૃણાં			કેવળ અર્થચિત્ર. ખંડિત.
૩૨	સ્મતવ્યા વય			પ્રશ્નોત્તરાત્મક રચના.
૩૩	સ્વિન્નં કેત	૧૧૩	શુ.	કુંકુમ(=કેમર)નો નિર્દેશ છે. પ્ર- શ્નોત્તરાત્મક રચના છે.
૩૪	હરિહર			કેવળ અર્થચિત્ર પુષ્પિતાશ્રા. મંગલશ્લોક.
૩૫	હારોડયં	૧૩૮	મૂલ	કેવળ અર્થચિત્ર. અનુપ્રભ,

આ પત્રકમાંના શ્લોક ૨, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૬, ૧૭, ૨૨, ૨૩, ૩૨, ૩૩ ને ૩૫
Richard Simon ના અમરશતકમાં નોંધેલા છે. તે પૈકી શ્લોક
૭, ૧૭, ૨૩ ને ૩૧ ટીકા ઉપરથી ઊપજાવવાના છે. એમાંના પહેલા બેનો
ઉદ્ધાર નીચે મુજબ છે: एतत् पयोधरयुगं हरिणाक्षि पतत्यह तु ति-
ष्ठामि । अनुगगवानतितमां दुःखं मुग्धे मुखा वहसि ॥ દેવેન પ્રથમં
જિતોઽસિ શશમૃલેષાવતાઽનન્તરં બુદ્ધેનોદ્રતવોધિના પરતરં પાન્થેન
કાન્તેન મે । તાંસ્યકૃત્વા કિમુ હંસિ મામતિ કૃશાં બાલાનાથાં સ્ત્રિયં
ધિક્ ત્વાં ધિક્ તવ પૌરુષં ધિગુદયં ધિક્ કાર્મુકં ધિક્ શરાન્ના-
ળીજનો ઉદ્ધાર યદ્ શકતો નથી.

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ માટે રાખી શકાશે.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ-૯

25272

અમદાવાદ

કે. સં. ધુળ

દાખલા નં. ૨૭૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ - ૯